

valóság

A TARTALOMBÓL

In memoriam Tőkéczki László (1951–2018)

Tóth Gábor: A nagyvárosi lét filozófiai és irodalmi jelentésrétegei

Dr. Prugberger Tamás: Hozzászólás a magyar felsőoktatás helyzetéhez és jobbitásának lehetőségéhez

Dr. Dragon Zoltán: Digitális kontroll

Erős Vilmos: Plebs és populus között (Szabó István kora újkori parasztságtörténettel kapcsolatos tanulmányai – 1. rész)

Ménes András: Ötven éve történt: a prágai tavasz

Dr. Prieger Adrienn: Halhatatlan Atatürk

Erdős Márton: Németország a szenvedélyek viharában.

Hágen András: A közlegelők tragédiája a politikatudományban

Pelle János: Az 1919-es „prolidiki” zsidó szemmel

Balogh Tibor: Mesterek – műzsák: olykor különváltan, olykor takarásban

Kapronczay Károly: Egy magyar értelmiségi belgiumi emigrációban

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
8

3

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2018. március LXI. évfolyam 3. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Tókéczki László

Főszerkesztő-helyettes

Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztők

Cseresnyés Márk

Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Kiss Zsuzsanna

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@telc.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

Tökéczki

Elsősorban talán a mozgása volt félreismerhetetlen. A bölcsészkar épülete hiába lett évekkel ezelőtt felújítva, a napsugarak valahogy mindig opálosan jutnak át az üvegablakokon, a korai alkonyok pedig hamar félhomályba borítják a folyosó végét. Ezeken a tompa árnyékokon át sohasem kellett meresztgetni a szemünket: egy pillantásból megállapítható volt, hogy ő jön. Tökéczkire nem lehetett azt mondani, hogy dülöngélt, talán inkább a billegés a jobb szó, ahogy komótosan helyezte át egyik lábáról a másikra a testsúlyát, és vitte őt előre ez az oldalra való kilengés. Felszegett fej, égne szűrt orr, lehetetlen, a törzsét háromszorosára dagasztó puffidzsekik: ezek voltak a kellékek. Így bontakozott ki az árnyékból. És egyensúlyát a mindig az oldalán lógó négyszögletes, úgynevezett Tökéczki-táska biztosította, amelybe mintha kapaszkodott volna. A Valóság kéziratai, meg nagy spirálfüzetek lógtak ki ebből a táskából, teleírva gömbölyű, szépen kiírt betűivel. A Magyar Figyelő, a Magyar Kultúra, a Szabadgondolat, a Társadalomtudományi Szemle volt szigorúan fémes csillogású PAX tollakkal kijegyzeltelve azokon a lapokon. T. tényleg kiolvasta a betűket azokból a folyóiratokból, aztán meg vitte a betűket a négyszögletes táskában. Telis-tele volt betűvel a táskája.

Amikor nagyjából Bertényi Iván irodájának magasságába ért, akkor elővette a kulcsot. Sőt, tulajdonképpen A Kulcsot.

Ha rá gondolok mostanság, és elég sokat gondolok – mennyi mindent mulasztottam a vele való beszélgetésekből, Úristen, pedig ott dolgoztunk egymás mellett, és hülye voltam, hálátlan is néha; és tudom, hogy szerette, ha beszélgetnek vele, de nem szerette, ha ironizálunk, márpedig sokszor csak ironizálni voltunk képesek a kijelentésein, ezért inkább gyorsan elköszönt, valami más elfoglaltságra hivatkozott, „na uraim, várnak” – szóval, ha rá gondolok, nem jelenik meg máshogy előttem, minthogy hallom a kulcsai csörgését. Azzal játszott órán, miközben beszélt; azzal, ha beszélgetett velünk; tanszéki értekezleteken gondosan maga elé tette, ki az asztalra. Hatalmas kulcsosmó volt, rajta, gondolom, élete minden fontos zárjának kulcsa. Valahogy mindig fognia kellett, éreznie, hogy a lényeges dolgok ott vannak a keze ügyében: a táska, a füzet, a kulcs.

Ha összefutottunk a folyosón, a tanszéki iroda sötét előterében, a fachok előtt, a lépcsőn, akkor kedélyesen érdeklődött arról, hogy mi újság: így képzelem el az abaúji vármegyeháza urait (jó, mondjuk Szikszón, csonka-Abaúj-Tornában), amikor bekocsiznak Abaújszántóról, meg Szentistvánbaksárról és míg János a homokfutónál pokróccal takarja le a párálló lovakat, megtudakolják, hogy mi újság a megrepedt cséplődobbal, meg azzal a perrel a koronauradalom ellen. A válasz tulajdonképp nem olyan fontos, a tény fontos, hogy gondolnak vele, és el lehessen valahogy kezdeni a beszélgetést, amíg az ülésterembe ér az ember. T. beszélgetéskezdéseinél mindig volt egy fura kis hang, valahol az 'é' és az 'á' között, amelyet, ha utánozni akartunk – márpedig sokszor utánoztunk, amikor a rettenetesen vagányul megrendelt első és utolsó sör mellett üldögéltünk az ötödik kerület vállalhatatlan csehóiban vagy ballagtunk haza az Eötvös Collegium-i szemináriumról és az az eredetinek tűnő ötletünk támadt, hogy meglátogatjuk T.-t a Karinthy Frigyes úti lakásán – akkor Rajnai Gábor vagy Kabos Gyula fehértelefonos filmjeinek intonációját idéztük, valahogy így. A sajátos, figyelemfelkeltő hang után az ő miújságja mindig „uraimmal” kezdődött, óra elején is. Aztán néha pontosította magát, és köszöntötte a „hölgyeket”. Néha túltekerre a dolgokat, és olyankor az asszonyokat

is külön köszöntötte: göcögve és göcögtetve azon, hogy diákjai családi állapotával is tisztában van. Egy kezemen meg tudom számolni, hogy a huszonnégy év alatt, amíg ismertük egymást, hánszor szólított a keresztneveмен: ha azt használta, akkor valami súlyos vagy legalábbis kellemetlen és gyorsan megoldandó ügyben akart beszélni. Nekem pedig eszembe nem jutott volna lacizni őt: óriási megtiszteltetésnek érzetem, amikor valamikor az egyetemi évek végén felszólított a tegeződésre. De hát ez mindig csak olyan „szervusztanárúr” típusú tegeződés volt, T.-ben nem volt semmi laciszerű: én Tökének sem hívtam, mint a régebbi tanítványai, holott tényleg volt benne valami távolról rugalmatlannak tűnő egyenesség. Közben pedig azt hiszem, a végletekig szemérmes volt, sztentori kinyilatkoztatásai mögött pedig valójában egy érzékeny és magányos ember élt. Emlékszem, mennyire megdöbbenett, amikor 2016 végén, a diákjaink búcsúestet szerveztek neki, és az este keretében volt egy beszélgetés is. Nagyon is tiszteletudó kérdések sorjázta az életéről, pályájáról, míg egyszer csak azt vettem észre, hogy a válaszok közepette T.-nek elcsuklik a hangja és könnyes lesz a szeme, nem egyszer, nem kétszer. És elkezdett beszélni olyan dolgokról, amelyeket csaknem negyedszázadra rúgó ismeretségünk alatt sohasem hallottam tőle: édesapja tragédiájáról, a pályaválasztásáról, a gyerekkorról, Szikszóról és Felsődobszáról. És megint elszégyelltem magam: egyszer én is vezettem vele egy ilyen életútbeszélgetést, Kőszegen, vagy húsz évvel ezelőtt. Rettenetesen viccesnek gondoltam, hogy utalva a miskolci Bláthy Ottó Erőszáramú Szakközépiskolában eltöltött iskolaéveire, rábökök egy konnektorra és megkérdezem tőle, meg tudná-e még szerelni. T.-nek kicsit sötét lett az arca, és csak annyit mondott némi megvetéssel: „Az ott gyengeáram, én meg erősáramúba jártam.” Utána legalább fél évig nem beszéltünk. De nem volt haragtartó, én meg elfeledtem bocsánatot kérni.

Ma már nehezen érthető, hogy mit jelentett ő a kilencvenes évek közepének egyetemi közegében: abban a rettenetes szellemi leszorítottságban, amelyben jobboldalinak/konzervatívnak/hagyományelvűnek lenni kínos és megvetendő dolognak számított. Nemcsak közösséget teremtett a híres focizásáival (ahol egészen dermesztő, hálósággaató, bár legyünk őszinték, kevésbé pontos bikázásai és hihetetlen dinamizmusa is lenyűgözte a szemlélőt), a félév végi sörözésekkel, Dede Franciskáék szödligeti partijain, az egyetemi gyülekezeten, a kirándulásokon való részvételeivel, hanem meglepően apró kezének egyetlen mozdulatával söpörte le az asztalról mindazt, ami körülvevett bennünket. A hülye szlogeneket, az utópikus társadalomjobbítás jelszavait, a haladár bullshitet, a politikai-publicisztikai közhelyeket és az őket gyártó alakokat.

És elővette azokat a teleírt füzeteket, amelyeknek betűiből, mint láncból újrafont egy hagyományt. Bemutatta, hogy az, ami rettenetesen haladónak és megtámadhatatlanul evidensnek tűnik, az legkevésbé sem új, még kevésbé eredeti és még annyira sem hasznos. Mert Réz Mihály, Ravasz László, Tisza István vagy Gratz Gusztáv megírta már hetven, nyolcvan vagy száz évvel ezelőtt, és mi lett a vége, ugye. Visszavitt minket a saját, eltagadott hagyományainkhoz, kritikus gondolkozásra tanított és kitért számunkra egy hallatlanul összetett és színes világot.

„Ugyan uraim!” – itt kicsit megállt, és körbenézett, van-e a Piarista köz negyedik emeletén lévő, a világ egyik legszebb kilátásával rendelkező szemináriumi termében ülők közt nő is. Ha volt, akkor erőltetett udvariassággal hozzátette: „és hölgyem”. Majd újból nekilódult: „Haladás nincs, technikai hatékonyságnövekedés van!” – és a levegőben, valahol a homloka magasságában hagyta lógni a kézfejét, majd diadalmasan nézett ránk, várta, hogy valaki megmocsanjon és indulhasson a vita. Mert igényelte a párbeszédet és a vitát, és egyáltalán nem sértődött meg, ha ellentmondtak neki, sőt talán szerette is. Akkor végre megemelhette a hangját és bikázhatott egyet. Szavakkal. Vagy behúzhatott egyet,

mint kedvenc filmhőse, Bud Spencer – de ott sem igazándiból verekedtek, tudta ezt ő is jól. Ez nem jelentette azt, hogy ne lendült volna be, ha valaki tartósan és elszántan ellentmondott neki, de kedélyét majdnem minden körülmények között megőrizte. A vita nem önmagáért volt: el akarta mondani az ő igazát, ami – erről viszont mélyen meg volt győződve – az igazság is volt egyúttal. És talán egy kicsit a hazájáé, az egyházáé és a nemzeté is. Ezt tartotta a küldetésének: összekötni a hagyományt, megtisztítani a szavainkat. Ezért járta megállíthatatlanul a magyar vidéket, presbitériumtól nőszövetségig, polgári körtől tanárszövetségig. És ezért volt annyi idézőjel meg kurziválás a szövegeiben. Nem hitt az elhasznált szavakban, vissza akart térni az eredeti jelentésükhöz, elmondani mindent az igazról és hamisról, ez volt a küldetése, ezért érdekelte egyre kevésbé a saját tudománya, és hitt egyre jobban a diákjaiban meg a szó erejében, hogy a nagybajszú presbiterek, a nőszövegségi mamókák meg az oktondi pedagógusok is elfogadják és megértsék az ő szájával szóló igazságot. Ebbe halt bele, ebbe a járásba.

Karácsonykor találkoztunk utoljára a gyülekezeti betlehemezésén. Rosszul nézett ki, de nem a legrosszabbul. Váltottunk néhány semleges szót a templomból kijö-

vet, ahol mindig a bejárattól enyhén jobbra állt meg, közvetlenül az orgonabokrok mellett. És ami most már örökké az ő placca lesz ezután. Várta, hogy beszélgethessen egy kicsit. Ugyanott néhány héttel korábban valóságosabb beszélgetést folytattunk: elég sok panasza volt és sötétén látta az állapotát. Meg is ijesztett, mert az elmúlásról, a sajátjáról is beszélt, amit nem szoktunk meg tőle. Nem hinném, hogy igényelte volna a hátbalapogatást vagy a biztatás más, testi formáját. Magam is megijedtem, amikor elmenőben semmi jobb nem jutott eszembe, minthogy futólag megsimítottam a könyökét. Ettől mindketten visszahőköltünk egy kicsit. És azt mondtam neki, hogy „vigyázz magadra Tanár Úr”. Mekkora baromság, te jó ég. Hisz nekünk kellett volna vigyázni rá.

É., tanszéki ügyintézőnk, istápunk és segedelmünk, karakán, operakedvelő magyar asszony, aki már mindent látott és az életre alkalmatlan bölcsészek összes gondját szigorú szakmaisággal oldotta meg, és nem mellékesen gépelte T. kéziratait, furán fátyolos hangon mondta, amikor az eltűnése faggattam: „túl nagy volt a szíve”.

Tényleg az volt.

Köszönet mindenért Tanár Úr. És bocsáss meg.

Szervusz.

Balog Zoltán gyászbeszéde Tőkéczi László Széchenyi-díjas történész temetésén, Budapesten

Tisztelt Gyászolók! Kedves Ilona!

Tőkéczi László barátai körében az elmúlt több mint tíz évben újra és újra előkerült a féltő, szerető kérdés: meddig mehet ez így? Ilyen önfelejtéssel, önfeláldozással, munkateherrel, elszánással, az öngondoskodás szinte teljes mellőzésével meddig lehet ezt csinálni, meddig lehet így élni?

Álltunk már többször betegágya mellett úgy, hogy megcsapott a halál lehelete. Féltettük őt és magunkat. Hogy lesz-e elég ereje, ideje mindarra, amit csak ő tud. Amit csak ő adhat nekünk. Tehetetlennek éreztük magunkat. Hogy hiába a püspök-barát dorgálása, a történész-harcostárs professzor asszony kérése, a testvér aggodalma – ő csak megy: keletre, nyugatra, északra, délre, a magyar világ legszélére, mindenhová, ahová hívják.

Ezeröttszáz előadást tartott. Volt olyan év, hogy százhusz vidéki útra vállalkozott. Mikor egyszer egy nagy ünnepség szónokának kértem fel a Magyar Országgyűlés Felsőházába, akkor egy számomra ismeretlen kis délvidéki falu nevét mondta. Nem tud jönni, oda ígérkezett. Vállon a táska, távolba irányuló tekintet, összecserélhetetlen hanghordozás, a kezek gesztikuláló összjátéka, miközben megvilágosodik a történelmünk, az életünk.

Felső-Magyarországról jött. Szikszó, Felsődobsza: a gyermekkor, a keresztelő, a konfirmáció helyszíne, a templom és az iskola. Abaúj vármegye, ahol a reformáció először vert gyökeret, ahonnan elindult a megújulás irodalma és lelkisége. Ő is innen indult, és tiszteletét szülőföldje iránt sosem feledte, hiszen az ember a gyökerekből táplálkozik, akár a fák.

Az ember – így mondta – mindig arra szán időt, amit igazán fontosnak tart. Ő azt tartotta fontosnak, hogy a hagyományszakadással bajlódó magyar szellemi életet minél több szállal lehessen visszakötni saját múltjához. Visszakötni, újragyökereztetni, erősíteni ezzel a magyar embert, a nemzeti közösséget. A nemzetet közösséggé, a közösséget nemzetté formálni. Minden feladata, munkája, vállalása ezt szolgálta. Hogy a lélek és a szellem szálai köttessenek össze, mert vallotta, hogy a lélek és a szellem a lényeg. A hagyománytőke, a szellemi beruházás az igazi befektetés. Ennek hozama lesz a döntő, amikor felmérjük, meddig jutottunk.

Tőkéczi László ennek az elhivatásnak a tudatában az oktatásra és az ismeretterjesztésre tette fel történelmi pályáját. A történelem, az ő történelemtanítása útmutató is volt egyben, sőt, egyfajta gyógyír lehetett. Orvosság, amely a 21. század bomló társadalmában segítséget jelentett a történelmi és a lelki magánnyal szemben. Gyógyulás. Hiszen ha felfedezzük, hogy a részei vagyunk az életnek, a múltnak és a jövőnek is, akkor gyógyulunk. Közösség vagyunk, közösség lehetünk, az elődöket és a majd megszülető generációkat összekötő kapocs. Történelmünk, a népünk, a családunk, az egyházunk történelme segít abban, hogy megértsük, mi az életünk lényege, miért vagyunk éppen itt, éppen ezen a földön, miért kell szenvedni, dolgozni, és hogy honnan jön az áldás.

Vissza akarta adni a fiatal generációknak azt a tudást, amely valamikor magától értendő volt a lét értelméről, az emberi mivolt szépségéről és terhéről. Így bízott a történelem nevelő erejében. Minden értő fül és szív számára megújulásnak, egyfajta szellemi felszabadításnak szánta a tanítást. Népmvelő volt. Nem félt használni ezt a meggyötört szót: nép, magyar nép. Tisza István miniszterelnök, a keresztyén realpolitikus, a hazáját rendíthetetlenül szerető magyar életútjának elkötelezett feltárója volt.

Tisza István így fogalmazott 1913-ban: „Komoly ember, ha komoly kötelességérzet indítja a közügyek szolgálatára, sohasem válogathat abban, hogy a közügyek iránti kötelességeinek mikor, milyen állásban, hogyan tehet eleget.” Tökéczki László ezért választotta tudatosan – ő mondta így – a rendszerkonform tudományos karrier helyett a népnevelést. A „Régen volt, hogy is volt?” legendás tankönyvcím helyett ő a „Tegnap volt, hogy is volt – ma van, hogy is lesz?” kérdésre segített választ adni.

Nem tartotta magát távol a közélettől, sőt, publicistaként és történészként is vitázott. Tudta, hogy az írástudók kötelessége a méltányos, megalapozott és részrehajlás nélküli állásfoglalás. Nem húzódozott, nem gyakorolta az elit értelmiségiek finnyás kívülmaradását. Szellemi harcos volt. Nemcsak állást foglalt, hanem hadállást is. Ha kellett, támadott, ha kellett, megvédte a védtelent.

Nem bizonytalanította el, ha néha a kormánypolitika előtt kellett mennie, néha utána, gyakran meg vele szemben. Jó ember volt. Ide kívánczok – ha már barátai nem említették –, hogy ő volt a legendás kölcsönadó. Nem tőle tudjuk ezt. Leginkább azoknak adott kölcsön, akik szellemtelen szellemi ellenfelei, sokszor ellenségei voltak.

Konzervatívként volt európai, európaiként volt őszinte hazafi, modern humán polihisztor, manír nélküli puritán, igazi szabad szellemű tudós, felkészült professzor, magyar református keresztyén. Segített katolikus testvéreinknek ezt a különös Isten teremtményét, ezt a csodabogarat, a protestáns magyar értelmiségit megközelíteni. Konfirmációs igéje: „Légy hű mindhalálig, és neked adom az élet koronáját.”

Legyen övé az élet koronája! Nyugodjon békében!

Fiumei Úti Nemzeti Sírkert, 2018. január 23.

Tőkéczi László temetési beszéde

Jelenések könyve 2,10: Légy hű mind halálig, és néked adom az életnek koronáját.

Gyászoló Családtagok, gyászoló Gyülekezet!

Amikor barátot szerzünk, nem gondolunk a halálra, éppenséggel nem a halálra gondolunk – és még kevésbé, bizony, a legkevésbé a barátaink halálára. Az életünk kellős közepe nyílik meg, amikor barátokat szerzünk – a legérzékenyebb bensőnk ez, ahol helyet hagyunk nekik, a barátainknak, és ott nem a sikeresség, az erő, a befolyás, a tekintély, a tudás, a hatóképesség meg a sokféle érdek és érték, hanem egyedül a bizalom, a megbízhatóság dönt el mindent. A hűség.

Most sok barát gyülekezett egybe, hogy meggyászoljunk egy hűséges embert, aki hűséges volt pátriájához, szülőhelyéhez, szüleihez, testvéréhez, rokonságához – a család hagyományaihoz (sosem kritikátlanul, de megértő és mély humorral), hűséges volt a pályatársaihoz, tanítványaihoz, tudóstársaihoz; hűséges, az ezer ügyben eljáró és másokért mindig közbenjáró barát szívós kitartásával.

Tőkéczi László leginkább azoknak volt barátja, akik ezt nem is gondolták volna róla. Azokhoz volt hűséges, önemésztő módon, akiket taníthatott, akiknek feltárhatta az ismeret és a tudás szépségét. Azokhoz volt hűséges, akikkel nem számolt a folyton kalkuláló világ, legfeljebb statisztikaként. Eljárt azokhoz, akikhez mások – a sikeres és ünnepelt megmondó-emberek – nem mentek el. Ő elment a világ végére is, ha kellett. És kellett! Mert ez a hagyományából kiforgatott, értékeiben megcsúfolt, legjobbjában megalázott ország – hát ez volt a világvége! Mégis, Tőkéczi László tudta, ahol a hűségesek megnyitják szívüket, ott a periféria lesz a centrum, a provincia lesz a fősodor, a mély lesz az első lépcső fölfelé. Isten az isten háta mögött is tud mosolyogni – és talán ott a legszebben. Krisztus onnan szerzi igaz barátait.

Így szól most hozzánk is vigasztalva és ígéretet adva a Jelenések könyvének szép üzenete, amit Szmirnába, az üldözött keresztyéneknek maga Krisztus – az első és utolsó, a halott és feltámadott – küld: „Légy hű mind halálig, és néked adom az életnek koronáját.” Ezt az a Krisztus mondja, aki halálával szerzett magának barátokat.

Mi ugyan, amikor barátot szerzünk, nem gondolunk a halálra (hogy is gondolnánk, a barátság az életről szól!), de a passiójára készülő Krisztus ezt mondja tanítványainak: „Nincsen senkiben nagyobb szeretet annál, mint ha valaki életét adja az ő barátaiért. Ti az én barátaim vagytok, ha azokat cselekszitek, amiket én parancsolok néktek. Nem mondalak többé titeket szolgálknak; mert a szolga nem tudja, mit cselekszik az ő ura; titeket pedig barátainknak mondtalak; mert mindazt, amit az én Atyámtól hallottam, tudtul adtam néktek. Nem ti választottatok engem, hanem én választottalak titeket, és én rendeltelek titeket, hogy ti elmenjetek és gyümölcsöt teremjetek, és a ti gyümölcsötök megmaradjon; hogy akármit kértek az Atyától az én nevemben, megadja néktek.” (János ev. 15)

Vagyis, immár nyilvánvaló, hogy amikor Krisztus barátokat szerez, azt halálával és feltámadásával szerzi. Így kell lennie, hiszen Isten barátjának lenni azt jelenti, hogy megnyílik számunkra az isteni élet kellős közepe, ahol nem a sikerességünk, az erőnk, a befolyásunk, a tekintélyünk, a tudásunk, a hatóképességünk meg a sokféle érdekünk

és értékünk, hanem egyedül a bizalom, a megbízhatóság dönt el mindent. A hűség. A Krisztus hűsége, Isten hűsége. Ezért a mi hűségünknek Ő az alapja, a mi hűségünk az ő hűségének visszatükröződése.

Krisztus buzdítása – légy hű mindhalálig! – azokhoz szól, akik nyomorúságokat és szegénységet látnak, szenvednek és viselniük kell a Krisztus ellenségeinek káromlását. Ha tehát nem az ő hűségére támaszkodunk, ha nem az ő halálig menő hűségére és feltámadásával megerősített megbízhatóságára támaszkodunk, akkor a barátságunk lehet hősiesség kísérlet e nemes erény betöltésére, lehet roppant igyekezet tisztességesnek maradni egy olyan korban, amelyet az árulások és hűtlenkedések tettek hírhedté, ha tehát nem az ő hűségére támaszkodunk, akkor megtévesztenek minket az érdekek és elveszítjük azt, ami érték, akkor az eredmények fontosabbak lesznek, mint az erények, akkor a közjót nem a legfőbb jó látomása ihleti, akkor mindegy is, minek nevezzük, a barátságunk pusztá kísérlet és igyekezet marad.

Tökéczki László ismerte ezt a krisztusi barátságot – a Megváltó páratlan szavát, ahogyan a testté lett Ige fölemeli teremtményét, magához vonja szolgáját és barátságába fogadja – fölemeli porlétéből a véges teremtményt, és barátjává fogadja ellenségét. Így mondja ezt Pál apostol: „Ha mikor ellenségei voltunk, megbékéltünk Istennel az ő Fiának halála által, most sokkal inkább megtartatunk az ő élete által minekutána megbékéltünk vele.” (Róm 5,10). Ennyi az egész keresztyén élet titka: a Krisztus halála megbékít minket Istennel, a Krisztus élete pedig megtart és bevon minket az isteni lét-titokba és a feltámadás várományosává tesz bennünket.

Amikor barátot szerzünk, nem gondolunk a halálra. Krisztus mindazáltal a halálával és feltámadásával tesz minket a barátaivá. S amikor a Krisztus barátaivá leszünk, a feltámadás és az örök élet ígéretére gondolunk szüntelen. Légy hű – mondja a Hűséges, a halálon győztes.

Tökéczki László tudásának, tiszta és meghatározott világszemléletének, talpig nehéz hűségének, a barátságának ez a krisztusi szó volt kiapadhatatlan forrásvidéke. Mindhalálig? – kérdezhetnénk most. Mind egészen a feltámadásig – felel nekünk a maga a Hűséges, akiben el van rejtve életünk és halálunk, akié vagyunk, akár élünk, akár halunk, aki, majd ha trombita szól, feltámaszt bennünket dicsőségben és befogad végére mehetetlen szeretetébe. Ámen.

Imádkozzunk Árva Bethlen Kata könyörgésével:

Édes Jézus, tiéd vagyok, néked élek, néked halok.

Légy Jézusom életemben.

Légy Jézusom halálomban.

Légy Jézusom feltámadásomban,

Légy Jézusom örök életemben

Mindörökkön örökké

szent Atyád előtt való örvendezésemben. Ámen

A nagyvárosi lét filozófiai és irodalmi jelentésrétegei*

Tanulmányomban azt a kérdést igyekszem körüljárni, hogy a posztmodern társadalomelméleti diskurzus – a filozófia, az urbanisztika, a szociológia, a kognitív pszichológia, valamint az építészetelmélet egyes irányzataira vonatkozóan – milyen formában törekszik a városi térszerkezet – mint az ember által megteremtett specifikus létforma – lényegének megértésére. A vizsgálódások elsődleges területét a városi tér szerkezeti sajátosságai és az ebből fakadó alapvető működési elvek jelentik, amelyek álláspontom szerint közvetlen összefüggésben állnak azzal a folyamattal, ahogyan a város az érzéki tapasztalat közvetlenségében, a mindennapi életgyakorlat keretei között tárul fel a megismerő szubjektum tapasztalati mezőjében. Az urbánus tér empirikus megjelenítései olyan mentális reprezentációkat alapoznak meg, amelyek lényegi hatással vannak azokra a módokra, ahogyan az individuum a város összetett valóságának értelmezésére törekszik. Kézenfekvő, hogy bármiféle érdemi értelmezésnek e komplexitásra kiinduló és elsődleges vonatkoztatási pontként kell tekintenie. David Harvey szemléletesen és a maga sokrétűségében világítja meg ezt a problémakört: „A nagyváros komplexitása és mérete folytán kvantifikálhatatlan [...]. Akár a politikai hatalom megjelenési formáiról van szó, akár a társadalmi rétegzettségéről, túl sok az átélt és átélhető tapasztalat ahhoz, hogy kialakulhasson a felszíni megjelenési formákért felelős mélyebb struktúra képe.”¹

Az eltérő gondolati irányok a legkülönbözőbb diszciplínák terepében mozoghatnak (a fent említett tudományterületeken is túlmenően) azonban mindegyik egyetlen igazi feladatra összpontosít: a város mibenlétének megragadására, jelentésének filozófiai igényű tisztázására. Ebből kiindulva a város lényegéről folytatott filozófiai gondolkodás elsőrendű célját – az európai eszmetörténet egyik legnagyobb érdeklődést kiváltó témaként számon tartott kanti bölcelet módszertani elveire hivatkozva – a „Mi a város?”² filozófiai kérdés értelmének helyes megértése kell, hogy jelentse.

A tanulmányban felvázolt kérdéskör aktualitása és érdekessége mindenekelőtt abból ered, hogy a városi tér szerkezete és az emberi létmód vonatkozásában betöltött szerepe a posztmodern társadalmi folyamatok hatására lényegi változásokon megy keresztül. Ez elsődlegesen azt jelenti, hogy a térszerkezet fizikai átforgalmazásával párhuzamosan a város társadalmi aspektusai is átalakulnak: az urbánus létmód egésze a posztindusztriális társadalom elveihez igazodik: a városi létmód hagyományos kereteit és az ezek mibenlétére irányuló kérdésfeltevéseket (a munkamegosztás problémája, a lakóhely átértékelődése, a kulturális jelenségek esztétikai megítélésének feltételei, a közlekedés, működésmódja és az általában vett kommunikáció kritériumai) az újszerű társadalmi körülmények által kijelölt szabályok, illetve értelmezési lehetőségek váltják fel.

Álláspontom szerint a filozófiai gondolkodás reflexív módszerei nélkülözhetetlenek a lényegi változások adekvát megértéséhez. Ugyanakkor a gondolkodó szubjektum elsődleges feladata, hogy tevékenysége során igazodjon a szóban forgó szituáció sajátosságaihoz és az ebből származó követelményekhez: a filozófiai diskurzusnak meg kell találnia azokat a módszertani és fogalmi eszközöket, melyek alkalmasak az átalakult valóság szerkezetének leírására.

Eddigi gondolatmenetünk is azt mutatja, hogy vizsgálódásunk egy olyan összetett kérdésre irányul, melynek megválaszolása kizárólag a filozófiai alapokra helyezett urbanisztika – a nézőpontok sokféleségét egyidejűleg számon tartó – diszciplínája felől közelítve lehetséges. Tanulmányomban a város létmódjára vonatkozó alapkérdések

vizsgálatát a nyugati eszmetörténet posztmodernként meghatározott korszakához köthető filozófiai és urbanisztikai elméletek, valamint a magyar és a világirodalom egyes prózai alkotásaiban megjelenő városábrázolások elemzésére alapozva végzem el.

A fenti szempontok alapján is igazolható, hogy kutatásom alapvető irányja filozófiai: fő célja a városi lét mozzanatainak fogalmi tisztázása, valamint az egyes elemek közötti összefüggések megvilágítása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyoldalúan figyelmen kívül hagyná azokat a – filozófián kívüli – interpretációkat, amelyek ugyanúgy a város definiálását tűzik ki célul. A téma komplexitása megköveteli, hogy gondolkodásunk az eltérő megközelítésmódokat egy közös alapra vezesse vissza, ugyanakkor mivel a megértés egyedül a sokféleség megőrzése révén lehetséges, nem jelölhet ki magának egyetlen véglegesként elfogadott „igazságot” sem. A posztmodern városértelmezések pluralizmusa – ellentmondásos gondolatmenetek és vitatható következtetések sokasága révén – szintén arra utal, hogy a városi létmód filozófiai problémája nem egyszerű és egyértelmű „igazságokon”, hanem folytonosan megkérdőjeleződő és ennek során mindig új értelmet nyerő következtetések egymásba fonódó láncolatán alapul.

Henri Lefebvre francia szociológus és filozófus a reflexív gondolkodás tárgyaként értelmezett várost a hozzá kötődő jelentések és értelmezési lehetőségek sokfélesége alapján interpretálja: „Ne feledkezzünk meg a *dimenziókról*. A városnak van egy *szimbolikus* dimenziója; [...] A város rendelkezik egy *paradigmatikus* dimenzióval; magába foglalja és felmutatja az ellentéteket, a »belült« és a »kívült«, a központot és a perifériát, a városi társadalom részévé válót és az onnan kilökődőt. Végül a városnak van egy *szintagmatikus* dimenziója is: az elemek közötti kapcsolatok, az izotópiák és a heterotópiák tagolódása.”³ A kutatásunkban kiemelt szerepet játszó városépítészeti és -tervezés gondolköre szempontjából elemzésre váró problémát jelent, hogy a sokdimenziós – plurális érték kategóriák mentén értelmezhető – város természeténél fogva az építészeti koncepciók szinte kimeríthetetlen változatosságát foglalja magában. E sokféleség leképezi a városban élő egyének világnézeti, kulturális és izlésbeli attitűdjének, továbbá társadalmi és gazdasági helyzetének első pillantásra összemérhetetlennek látszó eltéréseit.

A következőkben azt kell megvizsgáljunk, hogy a város eddigiekben felvázolt térbeli szerkezete milyen viszonyban áll a posztmodern kor várostervezési gyakorlatát irányító elvekkel? Ezekről általánosságban elmondható, hogy lényegi mozgatórugóik a káosz – ami a látszólagos rend mögött megbúvó rendetlenségben nyilvánul meg –, az átmenetiség és a felaprózottság. Gondolatmenetünk központi elemét az a belátás jelenti, hogy a posztmodern várostervezés és -építészet döntő és végleges eltávolodást jelent a modern urbanisztika azon alapeszméjétől, miszerint a várostervezésnek nagyléptékű és átfogó koncepciók alapján szerveződő minták szerint kell dolgoznia, melyek eredményeként egységes arculatú, funkcionális értelemben arányosan tagolt városi szerveződések jönnek létre. A posztmodern megközelítés e helyett a városszerkezet töredezettségét, a múltbeli és az aktuálisan jelen lévő elemek egymást átfedő – sok esetben nagyon rövid ideig fennálló – összekapcsolódását tételezi.⁴ Ennek alapján állítható, hogy a korunkban releváns urbanisztikai tervek és megvalósításukat olyan antropológiailag és ontológiailag is igazolható elvek irányítják, melyek alapjukat tekintve a sokféleség és az átmenetiség eszméjében gyökereznek. Az antropológiai szempont fontosságát a városnak az emberi életvitel különböző szegmenseire (munkavégzés, közlekedés, társas interakciók vagy akár a térbeli elemek konfigurációinak érdekmentes kontemplációja) gyakorolt hatásának megértése adja. Ennek kapcsán a városi térben áramló információ és az ehhez kapcsolódó tudás, illetve ismeretek specifikus természetét is hangsúlyozni kell. Manuel Castells az információs társadalom mibenlétéről írt átfogó munkájában az új típusú

településszerveződés definiálására az „információs város” elnevezést alkalmazta: a terminus világosan kifejezi az urbanizáció és információs-technológiai forradalom révén gyökeresen átalakult emberi létmód elválaszthatatlan kapcsolatát. „Az információ kora egy új városi forma, az információs város kialakulását hozza magával. [...] Az információs város nem annyira forma, mint inkább folyamat, amelyet az áramlási tér strukturális dominanciája jellemez.”⁷⁵ Az eddigi következtetések alapján nyilvánvaló, hogy a városi létmód egyes ágensei közötti információáramlás kizárólag egy fragmentált térszerkezetben valósulhat meg, mivel az aktuális társadalmi, gazdasági és kulturális tényezők kizárólag erre adnak lehetőséget. E vonatkozásban a városi térszerkezet átjárhatóságának kérdésköre kiemelt figyelmet érdemel, mivel az egyéni információszerezés és az interszubjektív kommunikáció lehetőségfeltételét jelenti. „Csak a jól megközelíthető és átjárható területek kínálhatják az embereknek a választás lehetőségét. Ezért az átjárhatóság a környezet fontos jellemzője. [...] Meg kell különböztetni a fizikai és vizuális átjárhatóságot, a magán- és közterületek átjárhatóságát, valamint a közlekedési módok szerint differenciált átjárhatóságot.”⁷⁶ A fizikai átjárhatóság kérdése közvetlenül vonja maga után a városlakók életfeltételeinek, illetve konkrét értelemben vett életminőségének egyik elengedhetetlen feltételét képező városi zöldterületek mibenlétére vonatkozó kutatásokat. A zárt beépítettségétől mentes, parkokkal borított városrészek térbeli kiterjedése, az épített városszövetbe történő betagozódása és a városlakók mentális térképén elfoglalt pozíciója egyértelmű korrelációt mutat a város egészének „élhetőségével”. Az élhetőség-fogalom jelentésköre a fizikai egészségen túlmenően kiterjed az emberi kultúra teljes spektrumára: magában foglalja az észlelés, gondolkodás, döntés, cselekvés valamennyi módozatát, továbbá az interszubjektív kommunikáció lehetőségfeltétele is. Az élhetőség a város jövője vonatkozásában alapvető fontosságú kérdés, hiszen a fizikai környezet minőségi leromlása szükségszerűen hordozza magában az emberi életviszonyok leépülését, szélsőséges esetben „elvadulását”. Vizsgálódásunkban ezért e kritériumot a fejlődésre nyitott és a folyamatos tartalmi gazdagodásra képes városi kultúra alapjának tekintjük, melynek megteremtése a posztmodern városelmélet fő feladatát képezi. „[...] amit keresünk, semmiképpen sem valamilyen zárt, változtathatatlan rend, hanem olyan nyitott rendszer, amely előtt a fejlődés végtelen perspektívái állnak.”⁷⁷

„Napjainkban megváltoztak a város anyagi dimenziói és emberi méretei; a város belső funkcióinak és struktúráinak többségét kell átalakítani, hogy hatékonyan mozdíthassák elő azoknak az átfogóbb célkitűzéseknek a megvalósítását, amelyeket szolgálniuk kell. [...] A város jövőbeli aktív szerepe abban áll, hogy a fejlődés legmagasabb szintjére emelje az egyes vidékek, kultúrák, személyiségek változatosságát és egyéni jellegét.”⁷⁸

Az eddigiek fényében kijelenthető, hogy az átjárhatóság és az áttekinthetőség urbanisztikai követelménye e ponton közvetlenül összefügg a nagyváros azon funkcionális szerepkörével, amely biztosítja és fenntartja a mindennapi élet zökkenőmentes, kényelmes és egészséges működését, miközben az egyének legszélesebb körű szellemi és kulturális igényeinek is megfelel. Hazai kontextusban a budapesti zöldfelületek urbanisztikai jelentősége különösen nagy, mivel a város a környező országok nagyvárosaihoz viszonyítva kis arányban rendelkezik természetes életfeltételeket biztosító rekreációs parkokkal. Napjainkban a magas presztízsű, de nagyon kevés zöldfelületet magában foglaló budapesti Újlipótváros illetően átformálására alkottak meg átfogó koncepcióterveket. Ezek átfogó célja a városi környezet ökológiai és esztétikai minőségének javítása. E kifejezetten gyakorlati célzatú elgondolás megvalósításához ugyancsak elméleti alapot jelenthet Lynch kognitív pszichológiai gyökerű városfelfogása. A konkrét probléma ebben az esetben az, hogy a városi tér minőségi átalakulása hogyan befolyásol-

hatja a város „olvasásának” aktusát, melynek elsődleges vezérfonala egyéni észlelés? Evidenciaként állítható, hogy egy adott városrész kulcsfontosságú szerkezeti elemeinek érzéki szemlélete egy sajátos és koherens mentális képet hív életre a városról, amely az egyénnek a város egyes szegmenseivel és az urbánus tér egésszével való minden további kapcsolatát meghatározza. „A városkép észlelése, »olvasása« folyamán... kognitív térképeket alkotunk a városról. Ennek legfontosabb »nyersanyagai« a domináns városképi elemek: utak, a törés- vagy határvonalak, a területek-övezetek, a csomópontok és a jelképszerű iránypontok.”⁹

A városi lét dimenzióira vonatkozó eddigi elemzések nyomán konzekvensen állítható, hogy az ember és a város viszonyára vonatkozó ismeretek közölhetőségét és befogadását a késő-modernitás technológiai innovációin alapuló információs társadalom működésmódja és az ehhez szükséges eszközök teszik lehetővé. Mindez a társadalmi kapcsolatok újfajta térbeli és időbeli paramétereit igényli, amelyek az interszubjektív viszonyokról, valamint magáról az információról és a tudás mibenlétéről alkotott fogalmaink új alapokon történő elgondolását is megkövetelik. E folyamat leginkább figyelemre méltó filozófiai értelmezése Paul Virilio nevéhez köthető, aki a társadalmi szerkezetváltás lényegét éppen az időről és a térről alkotott fogalmak módosulásában találta meg: „Minél jobban csökken az időbeli távolság, annál inkább tágul a térről kialakított képünk. [...] A kiterjesztés ellensúlyozni próbálja a távolságok zsugorodását, amelyet az idéz elő, hogy pillanatok alatt zajló telekommunikáció összenyomja az időt.”¹⁰ E tézis igazolja azt a hipotézist, hogy a posztmodern nagyváros egymásnak ellentmondó információtöredékek és heterogén utalás-összefüggések egymásra-halmozódásaként épül fel, és vonatkoztatási rendszerében az elszigetelt, hely-specifikus jelentéseknek sokkal fontosabb szerepe van, mint a „nagy narratívaként” értelmezhető kulturális tradícióknak, melyek jelentésrétegei a történelmi korszakok egymásutánjában fokozatosan ülepedtek le. Az urbanisztika alapkérdéseit a kritikai alaposág és a pontos módszertani elvek rögzítése kell, hogy vezérelje. Ez az igény csak akkor elégíthető ki, ha a város lényegének megragadására törekvő filozófus (gondolkodó) és a gyakorlati kivitelezés alapjait meghatározó várostervező egyidejűleg kísérel meg számot vetni a posztmodern város jelentéstartalmainak összetettségével: valamennyi szempontot be kell vonnia kutatásának hatókörébe és azokat egységes értelem-egésszé kell formálnia. E feladat eredményes végrehajtása megköveteli a város lényegének teljességgel új összefüggésben történő újraértelmezését: a korábbiaktól eltérő keretek szükségesek a város belső értékeinek, illetve „hiányosságainak” helyes megállapításához. „Az informatika, a kommunikáció, a mobilizáció által lebomló idő- és térbeli korlátok csökkentik a földrajzi adottságok szerepét, de teljesen nem váltják ki. Nyilvánvaló, hogy az a város lesz sikeresebb, amelyik egyaránt épít földrajzi, gazdasági és kulturális adottságaira, amelyik minél kevésbé korlátozza a kreativitást, az értékalkotó folyamatokat, amelyik a kívülről jövő impulzusokat és forrásokat integrálni képes a belsőkkel.”¹¹

E probléma részletesebb áttekintése érdekében érdemes megvizsgálni H. Lefebvre francia filozófus és szociológus nézeteit, aki azon ritka 20. századi gondolkodók egyike, akik a tereleméletet és a várostervezéssel kapcsolatos gondolkodást egységes filozófiai keretben helyezte el. „A várostudománynak a város a tárgya. [...] A szintézis tekintetében kétfajta nehézségbe is ütközik. Először a teljességre törvő összegzéssel gyűlik meg a baja, amely nem állhat egyébből, mint rendszerezésből és stratégiai programozásból. Másodszor, mert tárgya, a város (mint jól körülhatárolható valóság) bomlófélben van. A kutatás látókörébe a történelmi városról egy már megváltozott kép kerül – ezt a képet szétszabdalva kell a töredékekből újraépítkeznie.”¹²

A városi tér és a megismerő és gondolkodó tevékenységet végző individuum viszonyának adekvát megértéséhez Kevin Lynch munkássága nyújtja a legfőbb támpontot, aki – a város mentális képével és kognitív reprezentációjával kapcsolatos elméletével – a 20. századi urbanisztika legtöbbet hivatkozott alakja. „[...] az emberek viszonylag összefogott és részletes képet alkotnak városukról, amelyet önmaguk és a helyszínek egymásra hatásából hoztak létre, valamint hogy ez a kép szükséges mind a valóságos funkciókhoz, mind az érzelmi életükhöz. Ezeknek az egyedi képeknek sok közös jellemzőjük volt: hasonlóságok, amelyek a közös emberi stratégiából, a közös kultúrából és tapasztalatokból, valamint lakóhelyük sajátos fizikai alakzataiból származnak.”¹³

A „posztmodern állapot” keretei között vizsgálódó városfilozófia elsődleges problémájaként jelenik meg a városszerkezet és a városban zajló élettevékenységek ehhez kapcsolódó funkcionális tagozódásának viszonya. E kontextusban a legfontosabb kérdést egy városrész monofunkcionalitása és az eltérő funkciók azonos térbeli egységen belül megoszló sokfélesége közötti szembenállás képezi. Az egyfunkciós tulajdonság arra utal, hogy a városban zajló egyes élettevékenységek, valamint az ezeknek helyet adó intézmények egymástól élesen elkülönülő és egyetlen ponton sem érintkező tér-részekre korlátozódnak, melyek között reális kapcsolat vagy közvetítés semmilyen formában nem lehetséges. A (poszt)modern urbanisztika több elméletalkotója – köztük a legfontosabb előfutárnak tekinthető Le Corbusier – e létmódját tekintve statikus és szakadozott szerkezettel szemben olyan várostervezési megoldásokat javasol, amelyek lehetővé teszik, hogy az emberi tevékenységek sokfélesége egy konkrét, zárt térbeli egységen belül, egyidejűleg egymást átfedve érvényesülhessen. A város építészeti és funkcionális sokféleségének egy dinamikusan működő egységet kell alkotnia, amely a városi létmód kutatását és a városlakók mindennapi életét egyaránt meghatározza. A francia építészek által az 1920-as években felvázolt „toronyváros” elképzelés a sokfunkciós városmodell első adekvát megfogalmazása. „Ezekben a tornyokban [...] minden szolgáltatás egy helyen tömörülne, ami nagyobb eredményt, kevesebb időráfordítást és erőfeszítést [...] biztosítana.¹⁴ E nézőpont konkrétabb igazolása érdekében Vidor Ferenc – a hazai urbanisztika kiemelkedő elméleti szakértője – álláspontjára is hivatkozhatunk: „[...] talán már nem tűnik provokatívnak a várost egy igen bonyolult, sajátos élő organizmusnak tekinteni, melynek működési elveit, [...] sajátos természeti és művi metabolizmusait a hagyományos elemzéseken túlmenően is vizsgálhatjuk.”¹⁵ A magyarországi városfejlesztésen túlmutató, a tágabb európai kontextusra is reflektáló kutatásoknak mindenképpen figyelembe kell venniük Manuel Castells spanyol szociológus következtetéseit. A szerző szakterülete nem a várostervezés, hanem az információs társadalom kialakulását kísérő folyamatoknak többek között a városi létmódra gyakorolt hatásainak elemzése. Castells a következőképpen fogalmazta meg az egy- és többfunkciós városi tér ellentmondásának megszüntetését célzó urbanisztikai törekvések lényegét. „Az új városfejlesztési folyamatok döntő tényezője, hogy a városi tér társadalmi értelemben egyre jobban differenciálódik, miközben funkcionális szempontból az egyes részek között a területek fizikai összefüggésén túlmutató kölcsönös kapcsolatok alakulnak ki.”¹⁶ E téma elmélyültebb vizsgálatakor két további olyan külföldi szerző nevét is meg kell említeni, akik a „jól működő város” kialakítására irányuló elképzeléseikben valódi alternatívát fogalmaztak meg a városi élettevékenységek kiteljesedését gátló korlátok felszámolására. Az egyik Robert Krier, aki egy önálló tértipológiai elméletet alkotott meg: „A város fizikai formáját az utcák és terek, valamint az őket meghatározó homlokzatok és keresztmetszetek kapcsolatai határozzák meg.”¹⁷ (Krier az urbanisztika alapkérdéseinek építészeti elméleti elemzése során elsőként hangsúlyozta a monofunkcionalizmusnak

a városi ember életére gyakorolt negatív hatását: amellet érvel, hogy a lakó-, üzleti- és kereskedelmi zónák éles elkülönülése a városlakótól olyan helyváltoztatási formákat követel meg, amelyek jelentős idő- és energiapazarlással járnak és komolyan megterhelik az életfeltételek biztosító városi környezetet.¹⁸

A másik értelmezési irány Christopher Alexander nevéhez fűződik, aki a városi funkciók lényegének vizsgálatát a „félrácsozat” és a „fa” struktúrák lényegi különbsége tükrében végezte el. „A város nem fa” című írásában leszögezi, hogy a félrácsozat elvei szerint kialakított városok az emberi élet sokkal differenciáltabb formáinak adnak teret, mint a sokkal egyszerűbb, átfedések nélküli „fa” struktúra szerint szerveződő települések. „A félrácsozat-struktúrát egyetlen szellemi aktus útján nem lehet felidézni. Ezt Önök csak fával képesek megtenni. [...] Míg a fa szellemileg hozzáférhető és könnyen kezelhető, a félrácsozatot nehezebb lelki szemeink elé idézni, így nehezebb is vele foglalkozni.”¹⁹ A szerző fő érve az, hogy az ember a valósággal kialakított viszonyában mindig a ténylegesen tapasztalt összefüggések leegyszerűsítésére törekszik még akkor is, ha így az autentikus lényeg nem lesz számára megragadható. E tevékenység a városi térről való gondolkodásra is negatív hatással van, mivel beszűkíti azt a perspektívát, ami a város szubsztanciájára vonatkozó megértés alapja. „Éppen ezért a város paradoxonok egymásba ágyazódó sorozatává válik, melyben az idő lineáris és ciklikus voltát, a tér folyamatosságát és töredezettségét egyszerre éljük át a folyamatosan változó egyéni perspektívák tükrében.”²⁰ Akárcsak a komplex tárgyak esetében, többé nem beszélhetünk egyetlen objektumról, hanem a különböző perspektívák szerint értelmezett, a fizikai folyamatosság által mégis egymásba fonódó sorozatokról. A témakör további kutatása szempontjából érdekes összefüggést jelent, hogy a fentiekhez hasonló gondolatok Deleuze és Italo Calvino tér- és városelméleti tárgyú szövegeiben is megfogalmazódnak. E szerzők a klasszikus háromdimenziós modellre épülő térfelfogás kiforgatása révén kísérelnek meg hozzáférni a város ontológiai tartalmához, valamint az emberi létmód és a városi tér viszonyához. Ezzel együtt munkásságuk egésze elszánt és radikális törekvésként is felfogható a hagyományos keretek szétesése nyomán keletkező üresség, illetve jelentésnélküliség felszámolására, az értelem bármilyen formában történő rehabilitálására. Jelen megközelítésben Calvino *Láthatatlan városok* című regénye alapján teszek kísérletet az újfajta tér- és szubjektumfelfogás bemutatására. Calvino regényében a metaforikus eszközökkel leírt város fizikai állagát, szellemi létmódját, valamint létezésének belső lényegét az egymásnak feszülő és e szembenállásban mégis egységet képező ellentétek teremtik meg. Az irodalmi diskurzus a konkrét reális tér nyelvi leképezésével, metaforák használatával képes az igazság kifejezésére. Ez az „igazság” nem pusztán narratív, hanem ezen túlmenően ontológiai természetű is: a meghatározott nyelvi jelentés-egységet hordozó szavak magát a valóságot tárják fel annak specifikus szerkezetével együtt. A kétarcúság, az ellentétesség, illetve az ellentmondás a dolgok inherens jellemzőjeként mutatkozik meg. „Ha valóban léteznék egy kétnyílású ablakokból és pávák, nyeregkészítő műhelyekből és szőnyegfonókból és folyótorkolatokból álló Olivia, az legyektől feketéllő nyomorúságos lyuk volna [...]. A hazugság (tulajdonképpen ellentmondás) nem a szavakban, hanem a dolgokban rejlik.”²¹ A kétértelműség és a meghatározatlanság a – az irodalmi nyelvben és a konkrét érzéki tapasztalatban feltáruló – világ „szubsztanciális” tulajdonsága. Ebből következik, hogy a valóság egyetlen eleme sem írható le véglegesen rögzített, egyértelmű jelentéssel bíró kategóriákkal. Kijelenthető, hogy a Calvino által ábrázolt városi terek a foucault-i értelemben vett heterotópiaként határozhatók meg, mivel realitásukat kizárólag az irodalmi elbeszélésnek a hétköznapi valóságé tapasztalat paramétereit felbontó dinamikája teremti

meg és tartja fenn. [...] egyfajta ellen-szerkezeti helyekről” van szó, melyek kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket;” a *Láthatatlan városokban* leírt helyszínek és térbeli viszonyaik „azok a helyek, amelyek külsőek minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók.”²² Vizsgálódásunk magától értetődően vonja maga után azt a kérdést, hogy e sajátos tértípus korunk városi környezetében milyen formában jelenik meg?

Foucault értelmezésére támaszkodva a heterotópiákat képtelen vagy „hely nélküli” helyeknek is nevezhetjük, amelyek nem illeszthetők be a konvencionális tértapasztalat keretei közé. „A heterotópiák mindig nyitások és zárások rendszerét feltételezik, amelyek elszigetelik, egyidejűleg azonban átjárhatóvá is teszik őket. Csak akkor léphetünk be, ha megfelelő engedélyre tettünk szert, illetve ha végrehajtottunk bizonyos gesztusokat. [...] A heterotópiák utolsó jellegzetessége egy funkció, [...] lehet a feladatuk az, hogy megteremtsenek egy illúziókkal teli teret, amelynek viszonylatában minden reális tér még illuzórikusabbként lepleződik le.”²³ A posztmodern gondolkodás eszmei köréhez több ponton is kötődő francia gondolkodó tézisé a városfilozófiai gondolkodás kontextusába helyezve kijelenthető, hogy a korunkban érvényre jutó várostervezési koncepciók olyan tér-képzetekkel dolgoznak, amelyek izotópiák és heterotópiák folytonosan egymásba kapcsolódó, majd szétváló mezejét alkotják. E térbeli konstellációkban a tájékozódás, illetve az egyén számára áttekinthető „emberi léptékek” kialakítása a tér mentális leképezése révén létrehozott sémák által lehetséges. Ezen elvekre, illetve tájékozódást szolgáló mintákra azért is kell kiemelt figyelmet fordítani, mivel az „emberléptékű” város kialakítása és fenntarthatósága az információáramlás mechanizmusára épülő globális világrend egyik legfontosabb – hatalmas kihívást jelentő – feladata. Az urbanizációs folyamatokban a valóság fokozódó komplexitása folytán eluralkodó irracionális és az élet ebből eredő kezelhetetlensége súlyosan veszélyezteti a jelenlegi, döntő hányadában a városi civilizáció normáihoz igazodó emberiség racionális keretek között történő fennmaradását. A város fizikai paramétereinek átalakulását érintő kérdésekben a jelenleg legaktuálisabb problémák a telekspekuláció és a szervezett bűnözés, melyek a nemzetközi szakirodalomban és a hazai urbanisztikai gondolkodásban egyaránt hangsúlyosan vannak jelen. „A legközvetlenebb kapcsolat a feketegazdaság és a városfejlesztés között a spekulatív ingatlanüzleteken keresztül végbemenő nagyarányú pénzmosás, amely a világ nagyvárosaiban az ingatlanpiacok instabilitásának fő forrása. Ez gyakran a városalakzat hirtelen átalakulásához vezet anélkül, hogy a helyi társadalom vagy a gazdaság körülményeit figyelembe venné.”²⁴

Az európai eszmetörténeti hagyomány klasszikus térkonceptiójának felbomlása következtében a város lényegének meghatározására törekvő tudományos törekvéseknek merőben új közeget kell találniuk feladatuk végrehajtására, mivel a hagyományos kategóriák vezérfonalát követve nem többé nem érhetnek célhoz. Ez az jelenti, hogy az ismert és megszokottként rögzült keretek eltűnése új fogalmak és módszerek bevezetését követeli a városkutatásban. E ponton ismét hivatkozhatunk a már idézett Lefebvre tételére, aki a töredezettségen és heterogeneitáson alapuló „posztmodern állapot” urbanisztikai jellemzőinek egyértelmű meghatározását adja. „Teljesíthetetlen cél a régi város helyreállítása – csak egy új alapokon nyugvó, más léptékű, más feltételek között [...] létező új város megalkotása lehetséges. [...] A város a tudomány tárgyaként meghatározatlan. [...] A történetileg kialakult város már nem él, nem hat. A város meghalt. [...] *Virtuális tárgyról* kell vizsgálódnunk. Ez újfajta megközelítéseket kíván.”²⁵ E szituáció jobb megértéséhez érdemes Walter Benjaminhoz fordulni, aki a régi keretek felszámolásának kezdetét a 19. század elejére teszi. *A kőszáló* című esszéjében a fokozatosan

eltömegesedő európai civilizációt egyre nagyobb mértékben átható elidegenedés jelenségét egy érdekes történelmi tényen keresztül példázza. A 19. század elejétől kezdve, (konkrét dátumként 1805-öt jelöli meg) fokozatosan valósul meg a párizsi utcák egységes számozási rendszerének kialakítása. A folyamat eredményeként a nagyváros lakói – legszűkebb lakóhelyükkel együtt – elveszítik személyes létük egyediségét és különlegességét. Korábban az egyes városnegyedekben élők a házakat saját névvel látták el, és ily módon azonosították. A számozás következtében az egyes házak egyedisége és különlegessége eltűnik: az épületek – korábbi, jól definiálható identitásuk helyett – egy személytelen adminisztratív rendszer tetszőleges elemeiként tagozódnak be a város egészébe. „A nagyvárosi házak beszámozásából jól meg lehet ítélni, hogy mennyire haladt előre a szabályozás. [...] sokszoros nyilvántartással [kell] ellensúlyozni, hogy elvesznek a nyomok, mert az ember eltűnik a nagyvárosi tömegben.”²⁶

A város alapvető szerkezeti elemeinek megváltoztatása, az utak, negyedek, iránypontok és csomópontok eredeti konfigurációikból való kiforgatásával járó térbeli átrendezése a szubjektum és a város viszonyát is új feltételek közé helyezi – a városi tér szellemi átalakulását vonja maga után. E jelenség legszemléletesebb történelmi példája a modern nyugati civilizáció története során Párizs 19. századi városrendezési tervszövege, amely Hausmann báró nevéhez köthető.

Az urbánus tér szerkezetének átformálása az ember és a város viszonyrendszerének alapjait is megváltoztatta és új értelmezési szempontokkal bővítette bizonyos tér-elemek – terek, utcák, épületek, kerületek – metaforikus jelentését, illetve az egyén életvitelében és gondolkodásában betöltött szerepét. Az említett folyamatok tükrében nyilvánvalóvá válik, hogy a régi városszerkezet jellegzetességei háttérbe szorulnak és a hozzá kapcsolódó fogalmak és értelmezési módok válságba kerülnek. A legfontosabb kérdés úgy fogalmazható meg, hogy a fenti összefüggésekből következtethetünk-e egy olyan megoldási lehetőségre, amely egyrészt magába építi, másrészt tovább is gondolja azokat a kérdéseket, melyeket modernitás lezárulását követő világ rendszerezhetetlennek tűnő sokféleségének szemlélete vált ki a szubjektumban, valamint képes-e új alternatívákat kínálni az emberi létmód és a város kapcsolatrendszerének megértéséhez.

A továbbiakban a városi tér és az észlelő szubjektum viszonyának legkonkrétabb problémáját vesszük szemügyre, ami az épített környezet elemeinek megragadásával, értelmezésével és a városban való tájékozódás mechanizmusával kapcsolatos. „Minden fennálló és funkcionáló városi településnek van bizonyos fokú struktúrája és felismerhető jellege.”²⁷

Kevin Lynch a „posztmodern” társadalomtudományok keretei között végzett városkutatás talán legfontosabb és legnagyobb hatású képviselője a 20. században. Kutatásai az individuum és a városi tér viszonyának feltárását és elemzésére irányulnak a specifikus városi valóságnak a szubjektum elméjében megképződő mentális reprezentációjára támaszkodva: „Lynch számára a cél a városlakók térhasználatának megértése volt, hiszen így vagyunk csak képesek a várostervezés és -létrehozás egymással való kapcsolatát, valamint a városban való létezés lehetőségeit, illetve korlátait, formáit és módját jobban megragadni. Éppen ezért [...] Lynch a »kognitív térkép« terminust az elidegenedett város belső képének megrajzolására vette át. Ez a térkép nem jelentett mást, mint egy olyan egységes térnek a sémáját, melyben tájékozódva az emberek képtelenek feldolgozni a város totalitását, kijelölni benne a saját helyüket az adott társadalmi és gazdasági viszonyok közepette.”²⁸ A helyes út megtalálásának nehézségei, az eltévedés, az útkeresés aktusai, illetve ezek gyakori kudarca közvetlenül hívja életre a labirintus képzetének aszociációját. E tény a várostervezés elméleti alapjainak meghatározására törekvő kutató

számára fontos célt jelöl ki: olyan városmodelleket kell kidolgoznia, melyek fizikai megvalósítása ténylegesen is elhárítja az említett nehézségeket. Ez azért is különösen fontos, mivel az élet alapvető gyakorlati feladatait a városlakók csak abban az esetben képesek eredményesen végrehajtani, ha a térbeli tájékozódás nem ütközik újból a megértés és az értelmezhetőség zavaraiából származó akadályokba. Ebben az összefüggésben nyer elsődrendű jelentőséget Lynch elmélete az „olvasható városról”, illetve a „város olvashatóságának” kritériumairól. Ennek kapcsán a Robbe-Grillet *Útvesztő* című regényében, valamint Paul Auster *New York* trilógia című művében alkalmazott narratív, metafizikai és szimbolikus eszközök áttekintése lehetőséget ad az irodalmi és a szaktudományos „urbanisztika” közös jellemzőinek felmutatására. Robbe-Grillet írói világában a város tere absztrakt, geometrikus szerkezete az emberi viszonyulások és kapcsolatok rendjét és természetét is radikálisan új formában szervezi újra. A klasszikus antropológiai paradigma értelmében egyedi pszichikai és intellektuális jellemvonásokkal jellemezhető individuum eredeti struktúrája megbomlik, és az emberi lényeg maga is a tartalom nélküli, formális struktúra egyik tetszőleges elemeként illeszkedik be az univerzum egyetemes rendjébe, amely a város szerkezeti helyeit kialakító és fenntartó törvényszerűség szerint konstituálódik. Paul Auster elbeszélő énje számára a város az univerzum tükörképeként, mindent magában foglaló totalitásként tárul fel, azonban mindenféle kitüntetett irány vagy értelem-meghatározottság nélkül. „Számára New York a kimeríthetetlen tér, léptek végtelen labirintusa volt: függetlenül attól, [...] milyen alaposan kiismerte már minden negyedét, utcáját, a város mindig a tökéletes elveszettség érzését keltette benne. [...] A céltalan bolyongásban minden hely egyenértékűvé vált a számára, teljesen mindegy volt, merre jár.”²⁹ A regény gondolatmenetének paradox voltát mutatja, hogy a főhős éppen az alapvető egzisztenciális szituációként értelmezett elveszettségben, belső kiútatlanságban talál rá önmagára és illeszkedik be a kozmikus távlatokig növekvő város egyetemes rendjébe.

Ezen irodalmi példák álláspontom szerint világosan megmutatják, hogy a város textúrája a maga konkrét mivoltában a szubjektum számára az érzéki tapasztalat közvetlenségében tárul fel. A heterogén természetű érzetadatok sokféleségét az értelem a saját tevékenysége révén megteremtett rendező elvek szerint kísérli meg összekapcsolni: e tevékenység a városi tér értelemmel való felruházásának legfőbb aspektusa. Az észlelésben megragadott elemeknek az értelem tevékenysége révén történő feldolgozása egy kiemelten fontos folyamat, amely a városnak a szubjektum elméjében kialakult mentális reprezentációjában éri el célját. A kognitív reprezentáció egy olyan modellt hív életre, amely szerkezetileg a fizikai tér dimenzióit képezi le, minőségi értelemben azonban mégis egy alapvetően eltérő természetű valóságot jelenít meg. A városról a szubjektum elméjében megalkotott kognitív (tér)kép a tényleges városszerkezet közvetlen észlelésének, gyakorlati megismerésének és esztétikai megítélésének egyik alapvető vezérelve: szervezi és irányítja a városban való tájékozódást, bizonyos helyek, illetve térségek előnyben részesítését, illetve elkerülését vagy mellőzését. Nyilvánvaló, hogy e folyamat során a városi „szövet” alapvető paraméterei (horizontális és vertikális kiterjedés, csomópontok, elsődleges irányvonalak, jelzőpontok, körzetek) mutatkoznak meg a szubjektum számára, ily módon adva lehetőséget a város erendőbb – a közvetlen tapasztalatban nem megmutatkozó – dimenzióinak megragadásához.

„A várost különböző életfunkciók alapján osztjuk fel, egyes pontjait aszerint jelöljük kognitív térképeinken, hogy azok milyen tevékenységekhez nyújtanak térbeli kereteket.”³⁰ E téziszre támaszkodva kijelenthető, hogy egy konkrét városi térszerkezet és az annak reflexív megértésére törekvő individuum viszonyát voltaképpen a városról

kialakított mentális kép sajátosságai határozzák meg. Eszerint a város szerkezetének és működésének a szubjektum számára hiteles jelentéssel bíró lényege elsődlegesen a város különböző térbeli elemeiről kialakított kognitív tartalmakból kiindulva érthető meg. A szubjektum (aki lehet a város lakója, vagy a benjaminai értelemben vett idegen „köszlő”, aki a városi lét sokféleségét személyesen átélve törekszik a város lényegének átfogó szintézisére) ezekből kiindulva kerülhet kapcsolatba a város térbeli szerveződését, történelmi-társadalmi léptékű folyamatait, valamint kulturális tartalmait meghatározó elvekkel. Vizsgálódásunk nézőpontjából a leglényegesebb kérdést az jelenti, hogy a városi tér eddigiekben tárgyalt kognitív reprezentációs formái és a város ezek keretei között megmutatkozó struktúrája hogyan viszonyul a posztmodern városkonceptiók által feltételezett emberképhez és az ember-világ viszony erre alapozott felfogásához. A további kutatásoknak e kérdés értelmének tisztázására kell irányulniuk.

További érdekes összefüggések merülnek fel akkor, ha Kevin Lynch tárgyalt mentális reprezentációra épülő városértelmezését a magyar irodalomban megalkotott néhány karakterisztikus Budapest-kép vonatkozásában is szemügyre vesszük. Ezzel összefüggésben a leglényegesebb kérdés a következő: „Hogyan teszik az emberek magukévá a teret, a térbeli adottságok közepette miként rendezkednek be? A »mentális« vagy »kognitív térkép« metafora a városantropológiai kutatás mindennapjaiban az 1980-as években a módszertan felé billent el: hogyan férhetünk hozzá a városlakók kulturális képéhez az általuk ismert és megtapasztalt környezetről.”⁷³¹

Lengyel Péter *Macskakő* című művében a városi tér mentális leképeződésében kibontakozó struktúra pontosan megfeleltethető az egyes városnegyedek és épületegyüttesek tényleges fizikai elrendeződésének. A városi tér regényben ábrázolt rétegei és az individuuum személyes emlékei analóg viszonyban állnak egymással. A tér szegmenseinek feltárása elvezet a személyes, egyszeri emberi létmód lényegéhez. Ily módon az egyéni lét a természeti és történelmi valóság egyetemes létéhez kapcsolódik.

A műben a pesti és a budai Duna-part térsávja jelenti azt a térbeli egységet, amely Budapest városi terének legkarakteresebb reprezentációját nyújtja az érzékszervek közvetlenségére hagyatkozó szemlélőnek. Ily módon feltárja a város lényegét, illetve az érzékileg megragadható elemek sokféleségét értelmes egészzé szervező szellemi tartalmát. A város valódi lényegét ezen ontológiailag különböző természetű elemek összekapcsolása és elrendezése alkotja meg:

„Duna-parti raksáv, vaspántos, hegyezett gerendák, órjás nebulók plajbászai, kígyózó kötélfontok, ponyvával takart ládák, hordók, bazaltkövek, ajtó- s ablakkeretek varázsalakjai – a város kapuja, melyen behajóznak dirib-darabonként az úttestek és járdák, a szín- és bordélyházak.”⁷³²

Egy másik karakteres ábrázolást Justh Zsigmond *Művész szerelem* című regényében olvashatjuk, ahol a szerző a pesti alsó rakpart pontos, a városi tér tényleges fizikai tagoltságát hűen tükröző leírását adja: „Az élesen megvilágított alsó Duna-part kőlépcsői szürkésfehéren váltak el a világoszöld Duna ragyogó hullámaintól. [...] Azután a vámház tűnt elő egyszerű, *renaissance* homlokzatával, méltóságteljesen emelkedve ki a közeli házak közül; majd a jövő Budapestje merült fel, a közraktárak párhuzamosan futva az óriási elevátor felé, amely az egész környék uralkodó kötömegeinek tűnt fel. [...] Oly kéj volt innen a gőzhajó fedélzetéről, a rengő hullámok tetejéről letekinteni a Ferencváros alsó részén keletkező gyárvárosra, amelynek kürtői, munkásházai, a templom karcsú tornyát meg a vágóhid tömör homlokzatát uralták.”⁷³³ E két irodalmi példa a városi tér tapasztalatának metaforikus, irodalmi leképezéseit jelenti, amelyek egyöntetűen igazolják a tényleges városi tér szerkezetével kialakított megfelelőést, illetve összhangot. Ebben

az esetben az ember által észlelt tér földrajzi alakzatainak konkrét fizikai elrendeződése analóg az elmében megformált városkép szimbolikus és metaforikus terével.

E két *par excellence* irodalmi ábrázolás teljes összhangban van azon tudományos leírásokkal, amelyek Budapest mentális reprezentációját az urbanisztika és a város-tervezés szemszögéből taglalják. „A budapesti Duna-partot a hidak olyan szakaszokra bontják, amiknek eltérő háttérterületük van, és sajátos, egymástól lényegesen különböző funkcionális és városképi arculattal rendelkeznek.”³⁴ Nyilvánvalóvá kell tenni, hogy a városi létmód eredetére rákérdező filozófiai indíttatású megközelítés elsődleges feladata az, hogy szintézist teremtsen az eredetileg eltérő módszertani elveket követő diszciplínák és világképek között és a város, illetve az urbánus lét természetére irányuló kérdést valamennyi további gondolatmenet és vizsgálódás lehetőség-feltételeként kell kezelnie. Lynch a város „olvashatóságának” elsődleges kritériumaként az egyes városrészek és negyedek világos és egyértelmű elkülöníthetőségét jelöli meg. Az ilyen felépítéssel rendelkező város nem pusztán könnyen áttekinthető, hanem lakói számára a mindennapi érzékelés folyamatát valódi esztétikai tartalommal tölti meg.³⁵ Látható, hogy a városi tér esztétikai dimenziójának elsődleges megnyilvánulása a vizualitás terrénumához kötődik: az észlelés folyamata során a szubjektum az egyedi észleleti tartalmak egymásutánjából rakja össze a látómezőben ténylegesen megjelenő kép egészét. „A város percepciók tapasztalása négy dimenzióban történik, vagyis a háromdimenziós fizikai környezet időben *szekvenciálisan* tárulkozik fel.”³⁶

A témához kapcsolódó irodalmi alkotások városkonceptiója összehangolható a lynch-i paradigmával. Ennek egyik szembevetendő példája a nagyvárosi pályaudvarok irodalmi igényű, ugyanakkor a konstruktivista térelméletek egzakt geometriai paramétereire pontosan igazodó ábrázolása arra utal, hogy az urbanisztika és az esztétika alapvető jelentőségű összefonódása az irodalmi diskurzus vonatkozásában is érvényes. „A hatalmas csarnok villanyfényben úszott. A vasszerkezet üvegtábláin keresztül a tiszta kék ég szűrődött át. Kint holdvilág, bent villanyfény. Az óriás vasívek, [...] a zakatoló mozdonyok, villamos jelzők folytonos csengése, az idegesen érkező és távozó emberek, a gőzzel és párával terhelt levegő...”³⁷

Napjainkban az elsősorban a 19. századi iparosodás korszakában épült pályaudvarok „vas és az acél” uralta tereinek innovatív átfarmálása a posztmodern városépítéssel egyik különleges tevékenységi területeként említhető meg. Ennek egyik emblematis példája a madridi Atocha pályaudvar belső terének átfarmálása: a hatalmas csarnoképület délszaki növényekkel teli üvegházzá alakították át. A konstruktivista szigorúságot itt az élet sokféleségének burjánzása enyhíti, feloldva a merev formákat, hogy az élet állandóan megújuló formái kimeríthetetlen változatossága és spontaneitása kerüljön előtérbe. E törekvésekben a tér ember általi birtokba vételének olyan új módszereit lehet felfedezni, amelyek az érzékileg észlelhető tér szerkezetén túlmenően az egyén öntapasztalatát, önmagáról alkotott fogalmát is döntően megváltoztatják. Az átélhető tér jellegének megváltozása a személyiség belső szerkezetét is módosítja: olyan jellemvonásokat hoz felszínre, amelyek azt megelőzően rejtve voltak, vagy éppenséggel meg sem képződtek az individuum identitásteremtő tevékenysége során. A városi tér ennél fogva az emberi egzisztencia belső világának, az érzések és hangulatok szubjektív dimenziójának kifejeződése és tükörképe. A város szerkezeti csomópontjai között végrehajtott utazás aktusa megfeleltethető az egyéni létmód különböző vetületeinek introspekció útján történő feltérképezésével és ezért alapul szolgál a saját identitás megteremtéséhez. Az imént említett folyamat ellentétes előjellel is lejátszódhat, amikor az épített környezet térelemeinek egyhangúsága, sivársága és esetleg fizikai értelemben

is hanyatló összképe a szubjektum szellemi kiüresedéséhez vezethet és végső esetben az egyén erkölcsi széthullását is előidézheti. E jelenség legnyilvánvalóbb példája a nagyvárosok belső magját szabályos térbeli szerkezetben övező lakótelepek szabványoszerű és monoton egymásutánja (Kelet-Közép-Európában különösen jellemző módon), amely az elidegenedés és a bezárkózás attitűdjeit erősíti fel. Ez közvetlenül implikálja a személyközi kapcsolatok tényleges tartalmának eltűnését és az egyén szellemi horizontjának beszűkülését. Az individuum és a városi tér kapcsolatának filozófiai célú megértésére törekvő vizsgálódások e tényezőt semmiképpen sem hagyhatják figyelmen kívül, mivel a fenti körülmények döntően befolyásolják azt a módot, ahogyan az egyes egyén mindennapi élettevékenysége során felfogja és értelmezi a heideggeri értelemben számára „környező világment” adott városi miliót. A 20. század rendkívül nagy hatású és egyben egyik legtöbbet vitatott munkásságú építésze és várostervezője, Le Corbusier a városi civilizáció jövőjét a hagyományos építészeti elvekkel történő gyökeres szakításban látja. Építészetelméleti gondolatainak legfőbb tézise szerint a modernitás talaján kialakult urbánus életforma szempontjából a legjobb feltételeket konkrétan az egy adott sematikus elv mentén, sorozatban gyártott épületekből összetevődő lakótelepek kínálják. E városnegyedek lényegi természetét a funkcionalitás kizárólagos uralma képezi, amely háttérbe szorít, vagy akár teljes mértékben eliminál mindenemű társadalmi és egyedi esztétikai szempontot. Le Corbusier kifejező terminussal „lakógépnek” nevezi ezen városi egységeket (az „egység” kifejezést azért tekintjük itt helyénvalónak, mivel a lakótelepek semmilyen szerkezeti viszonyban nem állnak a város többi részével, csak a funkcionalitás teremt közöttük kapcsolatot), melyek rendeltetése egy szűkre szabott cél praktikus megvalósítása, valamint az ehhez tartozó igények minél gyorsabb kielégítése. Némileg paradox módon az új típusú várostervezés esztétikai princípiuma éppen ebben a megfontolásban rejlik: a művészi alkotóerő és zsenialitás által megteremtett egyedi és kivételes szépség ideálját az egyszerűsége és világos áttekinthetősége alapuló hasznosság és használhatóság eszménye váltja fel. Az építészeti formák és díszítések sokfélesége és burjánzása helyébe a geometriai idomok letisztult formavilága lép. „Az építészet elsődleges feladata, hogy a megújulás korának hajnalán felülvizsgálja az értékeket, a ház alkotóelemeit. [...] Ha kitépjük lelkünkéből és elménkéből a házról alkotott megcsontosodott elképzeléseket, eljutunk a ház-szerszámhoz, a mindenki számára hozzáférhető sorozattermékhez.”⁷³⁸

A fent bemutatott építészeti koncepcióval összefüggő társadalmi létmód több ponton is kapcsolódást mutat Marcuse negatív egydimenziós „emberideáljával”: a termelés és a fogyasztás mechanizmusainak magát önként alávető és ezen alávetésben önmaga kifordított és illuzórikus látszat-identitását a szabadság és az önállóság kiteljesedéseként igénylő nyugati tömegember a valóság végtelen komplexitását – vagy sokkal inkább annak torzképét – csak szűkre szabott sémák keretei közé szorítva képes érzékelni és felfogni. Álláspontunk szerint ugyanakkor a globális civilizáció jelenlegi állapota nem vonja maga után szükségszerűen az említett szellemi attitűd kizárólagos érvényesülését. Ez azt jelenti, hogy korunk nagyvárosi lakosa számára tényleges lehetőség kínálkozik az életforma megújítására, társadalmi és esztétikai értelemben egyaránt, mivel a tevékenységek, valamint az anyagi és szellemi források korábban nem létező sokfélesége áll rendelkezésére.

Hangsúlyozni kell, hogy e problémát a jövő várostervezőinek és urbanistáinak feltétlenül kezelniük kell, és olyan megoldásokat kell találniuk, melyek a túlszűfolt negyedek minőségi színvonalának számottevő javítására irányulnak, és így közvetve a nagyváros szellemi és kulturális gazdagodását mozdítják elő. A végső célt a jól működő város

létrehozása kell, hogy jelentse, amely az egyén önmagával és környezetével kialakított összhangjának, általános „jól-létének” forrása. Ebben az idealizált eszményképben nem nehéz felismerni az Arisztotelész által az általában vett emberi lét végcéljaként megjelölt antik boldogság-fogalom, az *eudaimonia* jelentéstartalmát. Az ennek megvalósítására irányuló törekvések elmaradása könnyen a Thomas Pynchon által a fikció terében megrajzolt „civilizációs végállapot” valóságos létét idézheti elő. „A termodinamika második tétele szerint egy zárt rendszer állapota az egyensúlyállapot felé halad, így egy zárt társadalom jövője a homogenizáció, a kultúra hőhalála, amikor majd az eszmék, akárcsak a hőenergia, immár nem fognak közlekedni, mivel a rendszer minden pontján azonos lesz az energiaérték; minek következtében meg fog szünni minden intellektuális mozgás.”³⁹

Eddigi következtetéseinket összegezve megfogalmazható az a tézis, hogy a globalizáció elvei által működtetett információs társadalom által életre hívott posztmodern város szerkezetét a töredékesség – a kulturális szimbólumok, emlékművek és építészeti elemek kollázsszerű elrendeződése – konstituálja olyan formában, amely mind a város-tervező, mind az elméletalkotó gondolkodó szemszögéből gyökeresen új beállítódást igényel. Evidens, hogy a megváltozott körülmények az urbanisztika alaproblémáinak megértésére törekvő kutató gondolkodásmódját és tevékenységét is új feladatok és célok elé állítják. A városi térszerkezet térben és időben erősen változó képet mutat: tradicionális városi övezetek és ipari létesítmények – amelyek esetében fontos veszélyforrásként jelenik meg a terület fizikai leromlása, illetve a lakónegyedek esetében tapasztalható erőteljes minőségi leépülés (a lakóterületek gyors és erőteljes minőségi romlását jelentő „slumosodás”) – váltakoznak a legmodernebb technológiával létrehozott irodaházakkal, üzletközpontokkal illetve az információs társadalom merőben újszerű fogyasztói igényeit kielégítő tematikus parkokkal.⁴⁰ Ebben az épített környezetben folytonosan és nagyfokú változatosságban keverednek egymással a város történetileg kialakult, lineáris fejlődési ívet tükröző negyedei, illetve a modern várostervezés innovatív, az adott terület eredeti arculatát és rendeltetését gyökeresen felforgató tevékenysége nyomán létrejött, újszerű formát mutató városrészek. Ezeket minden esetben a magas fokú szervezethez és egy adott városi funkció specifikus koncentrációjához jellemző: e városi zónák emiatt szerkezetileg nagyfokú egységességet tükröznek. „A második világháború utáni hatalmas komplexumok, új városok gyakran követtek állítólagos racionális alaprajzokat, az emberi testet és az elképzelt emberi szükségleteket alapul vevő térszerkezési elveket, de ezek gyakran hasonlóan kozmológiai elgondolásokra épültek, mint Smitszon spirális gátja, elég csak Csandígarh vagy Brazília város terveire gondolni.”⁴¹

E ponton azonban fel kell hívni a figyelmet az egyedi eltérések elmosódása következtében fenyegető veszélyekre is. Az adott városrészre jellemző karakterisztikus (az ottlétet érdekessé, egyedivé és vonzóvá tevő) jegyek eltűnése előidézhetheti a város egészének szellemi és kulturális kiüresedését, ami hosszabb távon – a városi társadalomban lejátszódó negatív irányú folyamatok következtében – a lakók életminőségében és az épített környezet fizikai állapotában is nagyarányú romlást eredményezhet. Ennek kapcsán hangsúlyozni kell, hogy az ipari és a posztindusztriális kor világvárosának társadalmi szerkezetében a gazdasági egyenlőtlenségeken alapuló szociális rétegzettség, és az ebből származó kulturális különbségek régóta eleven és komoly problémát képeznek. Egyes esetekben az eltérések olyan nagyok lehetnek, hogy „civilizációs törésvonalak” megjelenésével is együtt járhatnak.⁴² E következtetések kapcsán különösen érdekes szempontot jelent a város-vidék dichotómia egy meghatározott aspektusból tekintett problémája: egy erre koncentrált vizsgálódás sajátos alternatívákat is kínálhat a minőségileg hanyatló városi életfeltételek meghaladására. A kérdéskör ilyen irányú

megközelítése azért is különösen érdekes, mivel az urbanisztikai szakirodalom legnagyobb része negatív felhanggal, elitő hangnemben taglalja a városi térségektől térben távol eső, gazdasági-technológiai téren fejletlen, valamint a lényeges kulturális erőforrásokkal is szűkösen rendelkező vidéki térségeket. A rurális környezet olyan értelmezése, miszerint ez az individuum általános jól-létére kedvezőtlenül ható városi hatásoktól történő megszabadulás elsődleges forrása, a vidék nagymértékű felértékelődését vonhatja maga után. E nézet a kortárs magyar irodalomban is helyet kap, és a városelméleti gondolkodást is újszerű és értékes szempontokkal gazdagítja. Bálint Péter *Tarvágás* című regényének elbeszélő főhőse (maga az írói szubjektum) pontosan a városi élet keretei közül történő radikális és végleges kivonulás révén jut el a legmagasabb szintű intellektuális és érzelmi kiteljesedéshez. A regény elemzésünk vonatkozásában releváns fejezetének gondolati vezérfonala magától értetődően a falusi és a városi életforma, valamint a két világfelfogás éles ellentéte. Általánosságban kijelenthető, hogy Bálint Péter írói világában a városi életforma minden szegmense egyöntetűen a szellemi kreativitás legfőbb gátjaként és az egyén gondolati és érzelmi gazdagságát elszűrítő – nivelláló – valóságelvként mutatkozik meg. A szerző a börtön-metaphora következetes használatával szügesztíven láttatja a (poszt)modern urbánus lét eredendő és megszüntethetetlen kiúttalanságát, egzisztenciális kudarcát. „Voltak persze, akik gyermekeik után mentek városra: szűk bérházi cellában meghalni [...]”⁴³ Az oppozíciós viszony másik oldalán elhelyezkedő vidéki létmód a gondolkodás és a személyiség szabadságának, belső gazdagságának, életerejének – összefoglalva – morális értékének *par excellence* hordozója. „Ami számomra »megváltásként« beharangozott globalizáció, az elviselhetetlen nagyvárosi örület, a szünni nem akaró agyomosás előli menekülés egy olyan »birtokra«, ahol a befelé fordulás és önvizsgálat oltárán áldozhatok.”⁴⁴ A személy értékességének egyik legfőbb „garanciája” a szubjektumot körülvevő természet érintetlen és egységes szépsége, amely megalapozza az ember–világ viszony harmóniáját.

„A racionális elvekre hivatkozó, de mélyen kozmológiai alapú, formalista modernista térszervezés azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: ahogyan a nápolyi Scampia városrész modernista épületeinek, így a Tobias Zielony fotó-animációjában bemutatott *La Vele* komplexum különleges tereinek sem sikerült kiemelni lakóit a szegénységből és konszolidálni lakosságát, ahogy a Cyprien Gaillard által rögzített és bemutatott városrészeknek sem. Gaillard valóságos specialistája a modernista építészet és várostervezés romjainak: videóin bebizonyosodik az, hogy a fejlődés és az emancipáció ígéretként elgondolt modernitás nem csak Latin-Amerikából nézve bizonyult illúzióknak. A párizsi, belgrádi és szentpétervári lakótelepek mind a beteljesületlenség, a hanyatlás és az illúzióvesztés szimbólumaiként jelennek meg [...]”⁴⁵ Mintha a leromló, létokát és célját vesztett geometrizáló épített környezet közvetlen kiváltója lenne a benne zajló erőszaknak, mintha a környezet determináló ereje elkerülhetetlen lenne, akárcsak a környező atmoszféra rezgései. E folyamat megakadályozása, illetve ellentétes irányba történő fordítása a posztmodern urbanisztika legfőbb társadalmi-gyakorlati „küldetéseként” határozható meg.

(Összegzés) Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy hogyan lehetséges korunkban a városok átfogó értelemben vett élhetőségének – vitalitás, sokszínűség és kulturális gazdagság – megőrzése, nem pusztán az építészet és a várostervezés hatáskörébe tartozik. A posztmodern kor városát – éppen specifikus jellemzői és működésmódja miatt – folytonosan fenyegető fizikai és szellemi kiüresedés elkerülése kizárólag a tételmeletek, az urbanisztikai gondolkodás és az építészet kapcsolatának olyan felfogásán alapulhat,

amely figyelembe veszi és elfogadja a nézőpontok pluralizmusát és elutasítja a monista magyarázatok dogmatizmusát. Ehhez nélkülözhetetlen azoknak a kultur- és eszmetörténeti összefüggéseknek a megértése, melyek meghatározzák és bizonyos mértékig irányítják is a városi lét összetett folyamatait. Ezért az említett, a vizsgálódásunkban idézett filozófiai gondolatmenetek és szépirodalmi példák a városi tér speciális társadalmi és kulturális képződményének átfogó megértéséhez jelentettek támpontot és a megértésre törekvő gondolkodás előtt feltáruló nézőpontok sokféleségének egyetlen értelmezési keretben történő együtt-látását szolgálták.

IRODALOM

- Auster, Paul: *New York trilógia*. Európa kiadó, Budapest, 1991.
 Benjamin, Walter: *Angelus Novus*. Magyar Helikon, Budapest, 1980.
 Calvino, Italo: *Láthatatlan városok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012.
 Castells, Manuel: *A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat–Infonia, Budapest, 2005.
 Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
 Csontos János – Lukovich Tamás (szerk.): *Urbanisztika 2000*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.
 Harvey, David: *The condition of postmodernity*. Malden, Massachusetts, 1990.
 Justh Zsigmond: *Művészszerelm*. In: *Justh Zsigmond válogatott művei*. Ráció Kiadó, Budapest, 2013.
 Le Corbusier: *Új építészet felé*. Corvina, Budapest, 1981.
 Lengyel Péter: *Macskakő*. Európa, Budapest, 1994.
 Lukovich Tamás: *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai*. Szószabó Stúdió, Budakalász, 1997.
 Lukovich Tamás: *VárosVáltozatok. Összegyűjtött urbanisztikai írások*. Pallas Stúdió, 2002.
 Lukovich Tamás – Csontos János (szerk.): *A mi Budapestünk 2020: városvíziók*. Pallas Stúdió – Attraktor, Gödöllő, 2002.
 Lynch, Kevin: *The image of the city*. Harvard University Press, Cambridge, 1960.
 N. Kovács Timea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.) 2005: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2005.
 Orosz László (szerk.): *Nagyerdei megálló. Tanulmányok Vajda Mihály 70. születésnapjára*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005.
 Polyák Levente: *A homogenizáció mintázatai. Új művészet*, 2014/3.
 Takács Ferenc (szerk.): *Amerikai elbeszélők*. Móra Könyvkiadó, 1994.
 Vidor Ferenc (szerk.): *Urbanisztika: válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1979.
 Virilio, Paul: *Az információs bomba*. Magus Design Stúdió, 2002.

JEGYZETEK

* A tanulmány az MMA MMKI támogatásával készült.	7	Vidor (szerk.) 1979, 543.
	8	Uo. 76.
1 N. Kovács–Böhm–Mester (szerk.) 35.	9	Cséfalvay 1990, 112.
2 Kant eredeti tézisei a filozófia mint szükségszerű emberi tevékenység lehetőségfeltételeinek és határainak kijelölésére irányulnak, melynek alapját az emberi létmód természetének transzcendentális meghatározása képezi. A német filozófus által megfogalmazott híres kérdések a következők: „Mit tudhatok? Mit kell tennem? Mit szabad remélnem? Mi az ember?”	10	Virilio 2002, 17–19.
	11	Csontos–Lukovich (szerk.) 1999, 115.
	12	Uo. 45.
	13	Uo. 49.
	14	Le Corbusier 1981, 57.
	15	Lukovich–Csontos (szerk.) 2002, 130.
	16	Castels 2005, 524.
	17	Idézi Lukovich 1997, 56–66; 77.
3 Csontos–Lukovich (szerk.) 1999, 43.	18	Harvey 1990, 67.
4 Vö. Harvey 1990, 66.	19	Vidor (szerk.) 1979, 263.
5 Castells 2005, 519.	20	Uo.
6 Lukovich 1997, 167.	21	Calvino 2012, 48.

- 22 Foucault 2000, 149.
 23 Uo. 153–154.
 24 Ld. Lukovich 2002, 48., illetve Castells: i. m.
 25 Csontos–Lukovich (szerk.) 1999, 46.
 26 Benjamin 1980, 865.
 27 Vidor (szerk.) 1979, 557.
 28 N. Kovács–Böhm–Mester (szerk.) 2005, 32–33. Fontos megemlíteni, hogy Magyarországon a tárgyterület legfontosabb kutatója Cséfalvay Zoltán, aki a „kognitív térkép” – Tolmántól származó – terminusát a városi tér befogadásának és megértésének eszközeként értelmezi.
 29 Auster 1991, 7–8.
 30 Cséfalvay 1990, 106.
 31 N. Kovács–Böhm–Mester (szerk.) 2005, 33.
 32 Lengyel 1994, 399.
 33 Justh 2013, 253–254.
 34 Lukovich–Csontos (szerk.) 2002, 88.
 35 Lynch 1960, 3.
 36 Lukovich 1997, 129.
 37 Justh 2013, 220.
 38 Le Corbusier 1981, 195–198.
 39 Takács 1994 (szerk.), 176.
 40 Harvey 1990, 84.
 41 Polyák: A homogenizáció mintázatai. *Új művészet*, 2014/3. 31.
 42 Löffler Tibor az ezredforduló Budapestjének társadalmi viszonyairól írt tanulmányában hívja fel a figyelmet azokra a szociális és kulturális különbségekre, melyekkel korunk nagyvárosi emberének elkerülhetetlenül szembe kell néznie. Lukovich–Csontos (szerk.) 2002, 69.
 43 Orosz (szerk.) 2005, 156.
 44 Uo. 158.
 45 Polyák 2014, 31.

Hozzászólás a magyar felsőoktatás helyzetéhez és jobbításának lehetőségéhez

A Valóság 2017. évi 10. számában Bazsa György professzor, a Debreceni Egyetem egykori rektora egy minden tekintetben részletes és átfogó tanulmányt közölt a magyar felsőoktatás helyzetéről „Beszéljessünk a felsőoktatásról!” címen. Ezt két hónappal megelőzően a Magyar Rádió Kossuth adója augusztus közepének egyik reggeli adásában a magyar felsőoktatás helyzetével foglalkozott. Ennek során a riporter szakmai partnere közölte, hogy a korábbi helyzettel szemben egyetlen magyar felsőoktatási intézmény sem szerepel a világ legjobb 500 felsőoktatási intézmény rangsorában. Tárnyilagosan nézve, annak ellenére, hogy a közoktatásban sem tökéletes még minden, de ott azért bizonyos fokú előrehaladás bekövetkezett, azonban a felsőoktatásra ez nem mondható el. Bazsa György fent említett tanulmánya ennek okait minden oldalról körbe járva vizsgálja és elemzi, kimutatva azt, hogy bár a nyugat-európai színvonalat nem éri el a magyar felsőoktatás, azonban kelet-közép-európai viszonylatban még mindig élen jár, annak ellenére, hogy az állami finanszírozási feltételei egészen a legutóbbi időkhöz romlottak és az Európai Unió országai finanszírozási átlagának mindössze csak a felét teszi ki. Ezáltal az oktatók bérezése is alacsony, másodállások, mellékfoglalkozások elvállalására kényszerülnek. Bazsa arra is rámutat, hogy a felsőoktatás finanszírozása hallgatói létszám-normatívától függ és egyúttal az is szigorúan meg van határozva, hogy egy oktatónak hány órát kell tartania, sőt – hozzátenném –, közvetve még az is, hogy hány hallgatóval kell foglalkoznia. Mindez nem váltható ki kutatással, ami a fiatal oktatók oktatási és kutatási fejlődését jelentősen hátráltatja. Kimutatja a tanulmány azt is, hogy a kutatást a fiatalabb és az idősebb kutatók számára egyaránt jelentősen nehezíti, az időt és energiát rabló különböző bürokratikus és komplikált feltételekhez kötött pályázati rendszer. Az is kiderül a tanulmányból, hogy az állami irányítás kancellári és konzorciumi modellje nemcsak erősen bürokratikus, hanem pénzügyi szempontból erősen behatárolja a kutatási és a működési lehetőségeket. A nyugat-európai és az amerikai felsőoktatáshoz viszonyítva elképesztő disszonancia, hogy pénzhiány miatt akadémikusok és akadémiai doktorok docensi besorolásban oktatnak. Bazsa György tanulmányából összegzésként az szűrhető le, hogy a magyar felsőoktatás színvonalának eddig fennállott csökkenésében szerepet játszik és játszott a finanszírozásnak hallgatói normatívához kötésével együtt járó tömegképzésre való átállás, a pénzhiány, az oktatásra és a kutatásra egyaránt káros kancellári-konzorciumi költség-ráfördítési korlátozás. Egyszóval a rektori, dékáni vezetésbe történő túlzott beavatkozás, vagyis az egyetemi és főiskolai autonómia túlzásba esett korlátozása. Bazsa ugyanakkor utal arra is, hogy valami előrehaladás megindult, ami az oktatói bérfejlesztés terén már megmutatkozott.

A felsőoktatásban fennálló kedvezőtlen problémákat és azok felszámolására irányuló lehetséges megoldási módokat a társadalomtudományok, ott is elsősorban a jogtudomány és az e tudományterületet érintő felsőoktatás oldaláról igyekszem én is megfigyelni. Ugyanis ezt a területet ismerem legjobban, mivel évtizedeken keresztül állam-, és jogtudományi, valamint közgazdaságtudományi karon oktatok jogot. Elsősorban ezen a téren kívánok a kérdéshez hozzászólni.

Bazsa György tanulmányához hasonlóan a fent említett rádióműsorban felvetődött, hogy az egyetemi és a főiskolai oktatók túlnyomó többsége nem, vagy csak igen keveset publikál. Ez valóban komoly gond, mivel nekem hallgató koromban egyik professzorom

kifejtette, hogy az az oktató, aki nem kutat és publikál, vagyis aki csak másokat reprodukál és maga nem produkál, vagyis aki csak átvesz és maga nem alkot, az nem képes igazán elmélyülni a saját tudományterületének összefüggéseit átlátni és meggyőződés-, valamint meggyőzésszerűen átadni. E téren akadály az egyetemek és főiskolák által igen szigorúan betartandó oktatói és tudományos munkatárs felvételi „numerus clausus”. A fiatal és idősebb korosztály erősen le van terhelve a kötelező óraszámoknak az utóbbi időszakokban történ jelentős felemelésével, valamint azzal, hogy a kutatói mellékállások leszűkülése miatt kénytelenek gyakorlati mellékfoglalkozásokat folytatni (ügyvédi, vállalati jogtanácsosi gyakorlat, pénzügyi és vállalatgazdasági elemzés, nyelv-, és egyéb tanfolyami oktatás, stb.), sokan pedig politikusi tevékenység mellett végzik főállású oktatói tevékenységüket. A gyakorlat azt mutatja, hogy bár formálisan munkaviszonyban a főtevékenység az oktatás (főállás azért az egyetemi oktatás, mert a társadalombiztosítási járulékfizetés 4/5 és 1/5 arányban oszlik meg jelenleg a munkáltató és a munkavállaló között), a tényleges főtevékenység azonban informálisan a mellékfoglalkozás. Igen gyakori ezért, hogy a főállású oktatók óráit informálisan doktorjelöltek tartják meg. Ugyanakkor nincs megkövetelve és előírva, hogy a doktorjelölt következetesen vegyen részt az általa választott tudományterület érintő előadásokon és gyakorlati foglalkozásokon. Sokszor maguk a vezető oktatók sem igénylik, sok esetben pedig a doktorjelölt érzi „snassznak”, hogy beüljön és figyelemmel részt vegyen az órákon. Ugyanakkor a doktorjelölti részvétel az előadásokon és a szemináriumokon lehetőséget ad az elmondottak és a hallottak óra utáni átbeszélésre.

Probléma az oktatói társadalmi presztízshöz képest még mindig alacsony fizetés, összehasonlítva más hasonló presztízzsel járó pályákkal. A doktorjelölti időszakot követően oktatóként az intézményben maradó fiatal szakember alapilletménye még a bérrendezés után is a doktori ösztöndíj alatt marad. Ezért az igazán tehetségesek közül legtöbben a sokkal jobban fizető gazdasági magánszférában helyezkednek el, aki pedig vállalja a felsőoktatásban való maradást, őt az intézménye olyan fizetett belső megbízások adásával igyekszik segíteni, mint amilyen a kari, intézeti vagy tanszéki titkári, vagy pedig a humánpolitikai ügyintéző megbízás. Mindezzel az a baj, hogy olyan leterheltséget jelent, hogy a fent már tárgyalt „mellékfoglalkozáshoz” hasonlóan „bénítólag” hat a tudományos munkát érintve és gátolja a fiatal oktató tudományos és ezzel összefüggő oktatói-szakmai fejlődését. Ezt a problémát úgy lehetne áthidalni, ha az akadémiai intézetek a jelenleginél jóval szélesebb palettán folytatnák szervezeten is felépítve a kutatási tevékenységüket. Ma ugyanis az tapasztalható, hogy az intézeti vezetés az aktuális irányvonalak szerint leszűkítve kutat. Így pl. korábban a Jogtudományi Intézet a jogrendszer általánosan elfogadott tagozódása szerint osztályokra tagozódott, ahová tartósan főállású kutatók és mellékállásban egyetemi oktatók is tartósan munkaviszony vagy tartós megbízási jogviszony formájában integrálódtak, ma viszont a kutatás ismereteim szerint a jogállamiság és az ahhoz kapcsolódó jogterületre szűkült le, figyelmen kívül hagyva a tagolt jogrendszerhez tartozó szélesebb területeket. Rálátás hiányában csak feltételezem, hogy ez az irányvonal általános és más intézeteknél is valamilyen formában megjelenik. Helyesnek látszana kisebb bürokráciával visszaállítani, nem osztály, hanem csoport-tagozással a korábbi szervezeti felállást csoportokként néhány szűkebb belső kutatóval, és ugyanakkor tartós megbízással egyetemi embereket bekapcsolni az egyes csoportok kutatási tevékenységébe. Ezzel párhuzamosan pedig érdemes lenne megint előtérbe állítani az egyetemekre kihelyezett akadémiai kutatóhelyek rendszerét, ami az ezredforduló körül jól működött. Természetesen ezzel nem akarom vitatni a mai pályázatokhoz kötött ösztöndíjrendszerek hasznosságát, szükség van arra is, azonban azok személyhez kötöttek (Bólyai-ösztöndíj stb.), míg a kihelyezett akadémiai kutatóhelyek csoport jellegűek és így több oktatót lehet kutatási tevékenysége

alaján tartósan finanszírozni. Remélhetőleg meglesz erre a pénzalap, amit Orbán Viktor kormányfő beígért a Pécsi Tudományegyetemen tartott tanévnyitó ünnepségen elmondott előadásában. Eddig ugyanis a magyar felsőoktatás nemzetközi összehasonlításban is alulfinanszírozott volt, ami nyilván közrehatott abban, hogy magyar felsőoktatási intézmény nem szerepel jelenleg a legjobb rangsorában.

Problematicusnak látom e vonatkozásban azt, hogy igen sok estben akadémiai doktori fokozattal vagy habilitációval rendelkező egyetemi tanár vagy docens után tanszékvezetői jogutóda csak PhD-fokozattal rendelkező egyetemi docens lesz. Ezenkívül nemcsak az ilyen tanszékvezetők, hanem beosztott egyetemi docensek is arra törekednek, hogy témavezetőként minél több doktorjelölttel rendelkezzenek. Ezt azért teszik, mert így egyrészt ha az egyetemi oktatói elfoglaltságuk a „mellékfoglalkozással” ütközik, akkor valamelyik doktorjelöltjüket helyettesítésre be tudják állítani, másrészt pedig azért, mert saját habilitációjuk meggyorsítása érdekében arra törekednek, hogy az általuk témavezetőként „begyűjtött” doktorjelöltek valamelyike megszerzi a PhD-fokozatot, akkor teljesül a feltételek egyike ahhoz, hogy elindíthassa a témavezető a saját habilitációs eljárását. A jelenlegi szabályok értelmében ugyanis a habilitációs eljárás megindításának egyik feltétele, hogy a habilitálásra aspiráló témavezetőként egy tudományos fokozatot szerzett volt doktorjelöltet mutasson fel. Ennek érdekében ezért igen sokan, tudományetikailag meglehetősen vitatható módon az „ügyük intézésének” a könnyebbik módját választják, mégpedig azt, hogy olyan habilitált vagy akadémiai doktori címmel, DSc akadémiai tudományos fokozattal rendelkező kollegától, aki már több PhD-fokozatot szerzett személyt nevelt ki, doktorjelöltjét sok esetben a védés előtti fázisban „kérik el” a gyors és sikeres habilitáció érdekében. Az ilyen „doktorjelölt-átengedés”-t gyakran az adott egyetem vagy egyetemi kar vezetése is elvárja a doktorokat sikeresen kinevelt oktatóktól. Az is gyakori jelenség, hogy a legkvalifikáltabb és sikeres tudományos karriert befutott idősebb professzorokkal és professzor emeritusokkal tartatják a karok a doktorandusz órákat, miközben a vezetés nem oszt be hozzájuk doktorjelöltet, hanem csak a még nem habilitált oktatókhoz.

Ami pedig a professzor emeritusokat és a tudományos fokozattal, habilitációval vagy akadémiai doktori címmel rendelkező meghívott egyetemi előadókat illeti, újabban egyre szélesebb körben kezd kialakulni az egyetemi kancellárok túlzott spórolási kezdeményezése alapján, hogy az egyetemek elvárják tőlük az ingyenes oktatást. Egy olyan nézet kezd kialakulni, hogy ezek a magasan kvalifikált személyek érezzék megtiszteltetésnek, hogy az egyetemi vezetés meghívja őket oktatni vagy továbbra is igényt tart munkájukra. Ez a szemlélet az egyetemi gazdasági vezetők részéről annak a kihasználását jelenti, hogy az élethivatásszerűen egész életükön keresztül oktatást és kutatást folytatott személyek még ingyen is hajlandók a volt egyetemük oktatói és kutatói munkájában részt venni, ami az idős, de még mindig hasznosítható tudósi és oktatói korosztály teljes alábecsülését és kiszákmányolását jelenti. Ez az egyre terjedő magyar gyakorlat példátlan a nyugati államok szemlélete tükrében. A germán felsőoktatási rendszerben az 1970-es évek végén kiiktatott professzor emerituság minden nyugdíjba vonult professzorra vonatkozva azt jelentette, hogy teljes fizetéssel ment nyugdíjba, de taníthatott tovább és az egyetem oktatói karának továbbra is teljes jogú tagja maradt, csupán az előadástartási kötelezettsége alól került felmentésre. Ennek megszüntetését követően a professzorok ma éppen úgy nyugdíjazásra kerülnek, mint mások, fizetésük háromnegyedét nyugdíjként megkapva, de ha tovább kívánunk dolgozni vagy óradíjasként előadásukért szerződéssel tisztességes óradíjat kapnak, ha pedig a kutatásban működnek közre, kutatási szerződéssel tisztességes honoráriumot kapnak. Hasonló a francia gyakorlat is. Az USA-ban pedig a „full professor” korhatár nélkül addig dolgozhat teljes fizetés mellett, amíg ereje engedi. Itt Magyarországon a 70.

életkor elérése után a professzorok – különösen, ha akadémiai doktori címmel rendelkeznek és ha vállalják az egyetem oktatói és kutatói munkájában való további közreműködést – korábban határidő nélkül, most 5 évre szólóan kapják meg a professzor emerituszi címet, amelyet egy alkalommal újabb 5 évre meg lehet hosszabbítani. Korábban határidő nélkül járt az emerituszi díjazás, ma viszont hivatalosan csak az első 5 évre, hosszabbítás esetén viszont a második ciklusra is. Ezt követően, ha egy professzor emeritusz 80 éves korát követően is részt vesz az oktatásban vagy a kutatásban, a külső meghívottakhoz hasonlóan óradíjazásban részesül. Ez a hivatalos álláspont. A gyakorlatban most már a kancellártól, és/vagy az egyetem anyagi helyzetétől függően olyan szerződéseket kötnek mind az emerituszokkal, mind pedig a külső oktatókkal, amely tartalmazza a megbízásban szereplő kötelezettségüket, kikötvé, hogy munkájukért bért nem kapnak. Ez a gyakorlat teljesen ellentétes a Munka Törvénykönyvének a 42. §-ával, amely kimondja az ingyenes munkavégzés tilalmát. Ezt az ellentmondásos helyzetet mindenképpen rendezni kellene, kimondva, hogy oktatási miniszteri rendeletben meghatározott óradíj jár a meghívott külső előadónak, a professzor emeritusznak pedig az első öt évre automatikusan, hosszabbítás esetén pedig a második 5 évre pedig csak hosszabbítás esetén. Ha viszont ezt követően is részt vesz az oktatásban, a minden külső előadónak járó óradíj illesse meg. Hogy ezt így meg lehessen oldani, a felsőoktatási költségvetésben minden egyetem részére elkülönített pénzalapot kellene biztosítani, ami csak erre használható fel. Összességében pedig olyan fizetést és óradíjat és/vagy tiszteletdíjat kellene biztosítani a felsőoktatásban résztvevők számára, amelyet a bírói és/vagy a központi közigazgatásban dolgozó köztisztviselők kapnak a megfelelő hierarchiai fokozat figyelembe vételével.

Az itt leírt problémák mind a felsőoktatás színvonalának az esését vonják maguk után. Egyértelműen színvonalalesést jelent, amikor egy habilitált vagy akadémiai doktori fokozattal rendelkező tanszékvezető elérve a 65. életévét, hasonló szinten álló utód hiányában kénytelen tanszékvezetői tiszttét átadni egy habilitálatlan docensnek, aki igyekszik a beosztottjává vált professzorával szemben visszaélészerűen gyakorolni újonnan szerzett hatalmát. Az ilyen diszsonáns helyzetek elkerülése végett indokolt lenne a jelenlegi szabályt akként megváltoztatni, miszerint 70 éves korig a tanszékvezetés ellátható legyen és ugyanígy a mintegy tanszékként működő tanszékekre nem tagozódó intézetigazgatói tisztség is. Ilyen esetben ugyanis a vezetés kifejezetten csak tudományos és oktatási, vagyis szakmai, nem pedig szervezési jellegű. A szervezési jellegű vezetési körben, ahová a több tanszéket összefogó intézet igazgatója, a dékán, és a rektor, valamint a helyettesei tartoznak, továbbra is indokolt lehet a 65. életév betöltésével történő váltás, de nem a betöltést követő nappal, hanem a szemeszter, vagy pedig a tanév végével. Az ezzel ellentétes jelenlegi megoldás csak zavart okoz az oktatási és a vizsgáztatási menetben. A jelenlegi magyarországi megoldást egyetlen nyugat-európai állam sem ismeri.

Mindezzel összefüggésben helyes lenne előírni, hogy a jövőben tanszékvezetői megbízást csak habilitált egyetemi docens és professzor kaphasson. Nem habilitált egyetemi docenst csak átmeneti időre lehessen nem kinevezni, hanem csak megbízni, de csak akkor, ha nem áll rendelkezésre az adott egyetemen vagy karon az adott szakterületet jól ismerő habilitált docens vagy professzor. Ezen túlmenően rövid távon indokolt lehet olyan szabályt megalkotni, miszerint a jövőt nézve docensnek csak habilitált személyt lehetne kinevezni, amiből az is következne, hogy a nem habilitált docensek helyébe lépő adjunktusok lennének azok, akik átmeneti jelleggel tanszékvezetési megbízást kaphatnának „káderszorult” helyzetben. Annak érdekében pedig, hogy a professzori kar színvonala is emelkedjen és/vagy ne csökkenjen, helyén való lenne egy olyan megoldást is tételes-jogi előírással bevezetni, hogy egy habilitált docens rendkívüli egyetemi tanárrá

a habilitációját követő 5 év elteltével akkor lenne kinevezhető, ha ezalatt az idő alatt az oktatáson kívül érdemi kutatómunkát is folytat és annak eredményeit folyamatosan publikálja. Akadémiai doktori cím megszerzésével lehetne csak bárkit egyetemi rendes tanárrá kinevezni, vagy pedig ilyen címmel nem rendelkező rendkívüli tanárt akkor, ha a rendkívüli tanárrá történt kinevezése óta legalább 3 év az előző 5 éves tudományos munkássághoz hasonló tartalommal telt el. Mindebből az is kitűnik, hogy javasolom visszaállítani az egyetemi rendkívüli és rendes tanári megkülönböztetést.

A másik nagy, feltétlenül módosítást igénylő neuralgikus terület a doktorképzés. Ahhoz, hogy azok az anomáliák, amelyekről eddig szó esett és a fiatal oktatói generáció felkészültségi színvonala is jelentősen emelkedjen, elő kellene írni, hogy témavezető csak habilitált vagy akadémiai doktori címmel rendelkező oktató és/vagy kutató lehet. Habilitációval nem, csak PhD tudományos fokozattal rendelkező nem habilitált oktató vagy kutató esetében csak annak a lehetőségét kellene biztosítani, hogy társ-témavezetőként segítse a témavezetőnek az ez irányú tevékenységét. Ezzel a még nem habilitált személy is ízelítőt kapna a témavezetői feladatok elsajátításához, ugyanakkor egy saját önálló témavezetés nem vonná el az idejét a saját habilitációjára történő felkészülésétől.

Ezzel mind a PhD-fokozat elnyerésére készülő, mind a még nem habilitált oktató/kutató egyaránt nyerne, mivel az előbbinél a témavezetés színvonalának az emelkedésére, az utóbbinál pedig egy olyan konzisztens doktori értekezés megírására van esély, amely eléri a korábbi kandidátusi értekezéseknek a színvonalát. Ezenkívül megszűnnének azok az etikátlan „doktorandusz-elhappolások”, amelyekről korábban már szó esett. E téren helyes kezdeti lépést tett a Magyar Akkreditációs Bizottság (MAB) azzal, hogy nemrégiben előírta, miszerint doktori iskola vezetője csak akadémiai doktori címmel, illetve DSc tudományos akadémiai fokozattal rendelkező személy lehet. Tanulság volt e tekintetben az egyik egyetem bölcsészettudományi karán lezajlott botrány, amely arról szólt, hogy a friss habilitációval rendelkező, nemrég professzorrá kinevezett dékán doktori iskola vezetői pályázatát fogadta el a kari tanács és a szenátus egyaránt, elutasítva a nemzetközi hírnévvel rendelkező akadémiai doktor, egyetemi tanár pályázatát. Annak érdekében pedig, hogy olyan eset se fordulhasson elő – amelyre szintén volt példa –, hogy egy habilitálandó oktató nála végzett doktoranduszt fel tudjon mutatni, doktorképzést „imitálva” diplomadolgozatot nyilvánítottak megvédett PhD-értekezésnek, indokolt lenne előírni a MAB részéről, hogy a habilitációs eljárásban az addigi tudományos és oktatói munkásság összefoglaló bemutatására szintén tartalmi értekezés megírása keretében kerüljön sor. Ezenkívül pedig a tudományos előadás témája csak olyan lehessen, amely a legmagasabb fokozattal akkreditált folyóiratban megjelent három beadott tanulmány alapján kerülne a jövőben kiválasztásra a habilitációs szakértő bizottság részéről.

Ami a főiskolai képzést illeti, a doktorképzés és a doktori iskola problémája nem jelenik meg. A főiskolai docensi kinevezéshez elég lenne a PhD-fokozat megszerzése, a főiskolai tanárihoz pedig a PhD-védést követő 5 éves szakmai, oktatói és alkalmazott kutatási gyakorlat és publikáció felmutatása. Ezenfelül a főiskolától is elvárható, hogy az oktatás mellett alkalmazott kutatási tevékenységet is folytasson és annak eredményeit szakmai orgánumokban közzé tegye. Egyebekben hasonló elvárásokat lehet támasztani a főiskolákkal szemben is, mint amelyeket az egyetemek vonatkozásában felvetettem.

Úgy vélem, hogy az itt leírt, és még mások által is felvetett problémákat szakmai vitára lenne szükséges bocsátani és az általam itt leírtak szerint, vagy hozzájuk hasonló módon azok megszüntetésére megfontolt reformintézkedéseket kellene összefüggészerűen megtenni. Csak így lehet elérni azt, hogy magyar felsőoktatási intézmény ismét visszakерüljön a világ legjobb 500 egyeteme közé és a magyar felsőoktatás ismét viszszaalakjon a világ legjobbjai között is régi hírnevét.

Digitális kontroll*

„És az, amiről sem ő, sem Paulsen, sem a dékán, sem bárki más nem tud, hogy Edith Rinkel egy este kölcsönvette a titkárságról az általános, mindent nyitó kulcsot, és bezárkóztott Nanna irodájába (mivel Nanna és Edith szobája nem ugyanazon az emeleten és osztályon volt, Edith saját kulcsa nem illett Nanna ajtajához). Átkutatta Nanna szobáját, nem túl lelkesen, tulajdonképpen már beletörődve sorsába. Nanna ügyes volt, természetesen nem hagyott maga után semmilyen nyomot. Edith Rinkel fontolóra vette annak a lehetőségét, hogy megpróbálja meggyőzni az intézet informatikusát, segítsen neki átvizsgálni Nanna gépét bizonyítékok után kutatva. De aztán emlékezett rá, hogy a férfi milyen pillantásokat vetett Nannára az utóbbi hónapokban, azonkívül biztos volt benne, Nanna gondoskodott róla, hogy minden jelét eltüntesse annak, hogy a dokumentumokat eredetileg egy másik gépen írták. Mint azt már tudjuk, megesik, hogy még Edith Rinkel is hibázik, és ez egy ilyen eset. Nanna Klev ügyes és természetesen elég körültekintő volt ahhoz, hogy ne másoljon be dokumentumokat, de az emberek manapság több olyan elektronikus nyomot is hagynak maguk után, melyet még a legóvatosabbak és legelőrelátóbbak sem tudnak ellenőrizni.”¹

Helene Uri regényében Palnak nincs kétsége afelől, hogy ki mellé álljon: Edith vagy Nanna üljön a vádlottak padjára. A bíróság (képzeletbeli, hiszen majd az egyetem dönt a főhősök és a kézirat sorsáról), csak egyetlen, papíralapú bizonyíték alapján ítélni az írói elsőbbségről, és állapíthatja meg a plagizálás tényét. Az említett bizonyíték az irodai multifunkcionális nyomtató tálcáján maradt kézirat, ami Edith Rinkel gépének elérési útvonalatát viseli. Ha pár évvel visszamennénk az időben, akkor nem is lehetne kérdéses, hogy csak ez az egyetlen, kinyomtatott írás rendelkezhetne jogbiztosító erővel, és Edith feleslegesen keresné a digitális eredetét. Ráadásul a már régebben is hírbe hozott Edithnek semmi esélye sincs Nannával szemben, aki magáénak tudhatja Pal szerelmét és a munkatársak szimpátiáját.

A digitális kéziratokkal kapcsolatban egyetlenegy égető kérdés lehet időszerű: az eredetiség és így a hitelesség. A könyvnyomtatás felfedezéséig, hasonlóan a sokszorosított grafika és a festészet viszonyához, az eredetiség, mondhatni, tapintható volt. A másolatok replikákként vagy hamisítványokként terjedtek, az eredetihez való viszonyról a tévedések, elírások tanúskodtak: így jöttek létre a külön szövegváltozatok, amiket aztán származástörténet keretén belül meg is kutathatunk. Gutenberggel a helyzet megváltozott: egyetlen dúc szülöttjeként minden lap, minden könyv egyenrangú lett. Mikor új korszakról szólnunk, nemcsak az információhoz jutás demokratizálódásáról, illetve termékek (például a nyomtatott periodikák) eltűnéséről és szolgáltatások (például webes publikációk) megjelenéséről beszélhetünk, hanem létrejött, másolt tartalmak hierarchikus egyenlőségéről is. A helyzet hasonló: a származástörténetről a fájlok adatlapjai tanúskodnak, egy újabb szövegváltozatot nemcsak az utólag bebiggyesztett névelő jelenthet, hanem egy nyomtatás utáni mentés is – ami mégsem hozott létre semmilyen látható változást a szövegtörzsben. Jogilag is megváltozott a helyzet: a fájl már nem csak sokszorosító „dúcként” kaphat szerepet, ahol az egymással egyenrangú kinyomtatott dokumentumok a fénymásolat, stencilezett lapok rendjéből csak a kék tollal írt szignatúra segítségével emelkedhetnek ki. A kézirat hagyományos meghatározása tehát megdőlni látszik: az író, az írnok, a gépiró és az előtte fekvő írógép egyetlen dokumentumot hozott létre, melyekről másolatokat készíthettek az érdekeltek.

Másrészt ez a fajta demokratizálódás kibővíti a kéziratok fajtáit, illetve újrainrja a saját meghatározását: „1. minden kézzel írt feljegyzés, tanulmány, könyv és egyéb írás. Kéziratként kezeljük és gyakran így is nevezzük a néhány példányban írógéppel sokszorosított dokumentumot is; 2. nyomtatás végett a nyomda számára készült szöveg. Napjainkban géppel írják, mert a nyomda kézzel írt kéziratot nem fogad el.”²

A kézirat szó több kifejezésben is szerepel a lexikonok, így az 1987-es Könyvtárosok kislexikonának lapjain is: „kézirat gyanánt”, „kézirat-előkészítés”, „kéziratár”. Vajon van-e ezeknek digitális megfelelőjük? A digitális „kézirat gyanánt” lehet egy egyetemi internetes vagy intranetes jegyzet, egy szerzői kiadás, melyet a szerző az iTunes-ba maga tölt fel. Digitális „kézirat-előkészítés”-ről a digitális nyomdák számolhatnak be, digitális „kéziratár” helyes működtetéséről pedig legutóbb az Emberi Erőforrások Minisztériuma rendelkezett.³ Az írásjeleket, szám- vagy hangjegyeket tartalmazó dokumentumok is új társakat kaptak: a különböző szövegszerkesztők, táblázatkezelők, adatbázisok, prezentációkészítők fájllai mellé sorolhatunk bizonyos grafikai fájlokat (pl. exportált pdf, illetve publikációkészítő alkalmazások), építészeti vagy egyéb tervezőszoftverek által létrehozott cad-fájlokat és egyéb projektfájlokat (például videó- vagy hangfájlszerkesztő szoftverek produktumait). A digitális kéziratok szemben a papíralapú társaikkal felhasználói szempontból praktikusabbak, állományvédelmi szempontból pedig látszólag kisebb veszélynek vannak kitéve. Praktikusabbak, hiszen könnyen és gyorsan továbbíthatók, megoszthatók, kutathatók, illetve a kézirat és a kiadvány közötti határ is közelebbivé vált. És kevésbé sérülékenyek, hiszen nem kell savmentesíteni, és tárolásuk fajlagos költsége is alacsonyabb. Ám ismétlem, látszólag.

A digitális kézira nem a szerző jelenti a legnagyobb veszélyt, aki a folyamatos felülírással elfeledkezik a szöveg keletkezéstörténetének dokumentálásáról. Hanem egyrészt az idő, másrészt a digitális kéziratárakkal rendelkező intézmények működési rendje. Az elsöre, ami a későbbi olvashatóság, kutathatóság feltétele, kéziratok esetén a konverzió kevésbé, inkább az emuláció vagy a megőrzés jelenthet gyógyírt. Ez utóbbi, tehát a hardveres és szoftveres környezet megőrzése a lehető legjobb megoldás, hiszen nemcsak a hordozó szorulhat ki a használatból, hanem az újabb szoftverek és verziók megjelenésével a fájl olvasása is nehézkessé, sőt, lehetetlenné válhat.

Az átadás vagy a fogadó intézmény részéről a szerzeményezés alapfeltétele, hogy kell valaki, aki fontosnak tartja átadni a fájlt, akár letéti megőrzésbe, akár ajándékba vagy értékesítve. Az átadó átadhatja e-mailben, fájlküldő oldal segítségével, letölthetővé teszi/megosztja a szerverén vagy egy felhőszolgáltatás segítségével. Horribile dictu átadhatja pendrive-on, CD-n vagy DVD-n – esetleg másfajta hajlékonylemezen. Az is elképzelhető, hogy az átadó a személyi számítógépből, szerverből, NAS-ból származó meghajtót juttatja el a digitális kéziratárnak vagy az adattárnak.

Együttal el is érkeztünk, a hogyan veszítsük el a fájlnkat-kérdéshez? Túl egyszerű lenne azt gondolni, hogy a közlekedési eszközön beesik a lemezt tartalmazó tok a két ülés közé. Sokkal valószínűbb, hogy a hordozó sérül meg: megkarcolódik, eltörik, átmágneseződik vagy egyszerűen túllépi az élettartamát – ez utóbbi különösen újrainrható DVD-k esetében lehet problémás. Ha pedig virtuálisan történik az átadás, akkor a link lejárhat, a levél spambe kerülhet. És a digitális kéziratár kezelője is hibázhat. Hiszen tegyük fel, az adott fájlt már megkapta, és az újjal (ha azonos a fájlnevük) felülírhatja a régit. És sohasem bízhatunk a látszólagos egyezésben: míg két szöveges dokumentum ellenőrizhető betűről betűre, addig például az audio- vagy videoprojektfájlokon, vagy grafikai elemeken már nehezebben vehető észre a különbözőség. A felesleges duplumok gyűjtésének kivédésére legegyszerűbb a fájltulajdonságok lekérdezése.

Az adatlapon mindkét fájl méretének, létrehozási és módosítási időpontjának egyeznie kell. Későbbiekben érdemes majd a rögzített GPS-koordinátákat is figyelembe venni. Egyébként a szabály: Mentés másként.

Jó, de hova? A Ludwíg Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum praxisát tekintve elég egyszerű a válasz: a szerverre. A szerver adattári könyvtárrendszere már a gyűjtőkört jelzi. Gyűjteményi művészről van szó a kéziratban? Esetleg egy múzeumi programhoz vagy kiállításához kapcsolódik? Vagy egyszerűen csak az intézményről ír? Ezekben az esetekben csak a megfelelő könyvtár megfelelő alkönyvtárába dobja az adattáros a frissen megszerzett eredeti fájlneves megnyitószöveget, tanulmányt, exportált leveleket, feliratozott videoprojektfájlt. Ezáltal a frissen megszerzett kéziratfájlok a többi, ugyanazon eseményre vonatkozó dokumentummal egy hierarchikus szintre kerülnek.

Természetesen hasznos, ha a fájl létéről tudunk, azaz érdemes azt nyilvántartani. A nyilvántartási szoftverek többségében van lehetőség arra, hogy az adott fájlt ne csak leírjuk, hanem csatoljuk is, és megnyitását a szoftverből kezdeményezzük. Am hova írjuk az adattári számot?⁴ A helyzet egyszerű lenne, ha minden egyes fájlt külön adathordozón tárolnánk, mert így magát az adathordozót lehetne megjelölni. Ha merevlemezen, hálózaton tároljuk (ahol a biztonsági mentés automatizálható), akkor viszont már nincs olyan felület, amelyre leltári számot írhatunk, illetve a módosításokat, másolásokat is nehezebben tudjuk követni – különösen, ha az adott kötet mindenki számára elérhető/olvasható. A megoldást az eredeti, tehát nem konvertált fájlok egyfajta digitális aláírása jelentheti.⁵ De a megoldás még várat magára: hiszen múltbeli digitális hagyatékok, konglomerátumok kezelésére már van megoldás, csak a most létrejövő fájlok nyilvántartásával nem tudunk még igazán mit kezdeni.

„Pal fejében vihar, káosz, rendkívüli állapot uralkodik. Az első, amit érzett, amikor az igazság világossá vált előtte, a meglepetés volt, úgy érezte, mintha hirtelen valaki arcul ütötte volna, teljesen váratlanul érte, és senkitől nem kapott még ennél keményebb csapást. Ezután jön a növekvő megaláztatás érzése, mint egy lassan áramló folyadék, mely eléri minden porcikáját, az apró repedéseken, hasadékokon keresztül teljesen megtölti testét. Idővel jön majd a harag és a bosszúvágy, de egyelőre ennek még nyoma sincs.”⁶

JEGYZETEK

- * A 2017. március 29-én, a Petőfi Irodalmi Múzeumban megrendezett *Digitálisan létrejött (born digital) „kéziratok” kezelése* című konferencia előadásának szerkesztett változata.
- 1 URI, Helene: *A legjobbjaink*. Budapest, L'Harmattan, 2013, 256–257.
- 2 VÉRTESY, Miklós: *Könyvtárosok kislexikona*. Budapest, Múzsák, 1987, 110.
- 3 34/2016. (XI. 30.) EMMI rendelet az elektronikus

- formában tárolt iratok közlévtári átvételének eljárásrendjéről és műszaki követelményeiről, in: net.jogtar.hu [web:] <http://bit.ly/2EFATyV>
- 4 MUNKÁCSY Gyula: *Leúztatott jelentéstele felületek*. In: *Magyar múzeumok*, 2008/5, 7.
- 5 Vö. DERRIDA, Jacques: *Az archívum kínzó vágya: freudi impresszió*. Budapest, Kijárat, 2008. 31.
- 6 URI, Helene: *A legjobbjaink*. Budapest, L'Harmattan, 2013, 257.

Plebs és populus között (Szabó István kora újkori parasztságtörténettel kapcsolatos tanulmányai – 1. rész)*

(Tanulmányok a parasztság kora újkori történetéről az 1940-es években) A következőkben Szabó Istvánnak a parasztság kora újkori történetére vonatkozó nézeteit vizsgálom. Ez a korszak azért is kiemelten fontos, mert Szabó a legtöbb eredeti, elsődleges forrásokon alapuló kutatást ezen a területen végezte, a korábban említett publikációinak többsége erre az időszakra vonatkozik. Szabónak a korszak problémáit érintő nézeteinek elemzését két nagyszabású, az 1948-as kötetében megjelent tanulmánnyal kezdem.¹ Az elsőnek a címe: „Az örökös röghöz kötöttség rendszere”. Szabó ezen írásának kiindulópontja több szempontból érintkezik korábbi tanulmányaival,² illetve néhány gondolata előkerül az előző fejezetben idézett előadásában.³

Szabó módszerének sarkkövét itt is az adja, hogy elsősorban a rendi országgyűlés által hozott törvényeket analizálja, s e törvények meghozatalának különböző momentumából, végrehajtásuk mikéntjéből, konkrét rendelkezéseikből, illetve a mögöttük meghúzódó társadalmi háttér- és erőviszonyok mérlegeléséből vonja le általánosító következtetéseit.⁴

Ennek megfelelően a jobbágság röghöz kötését kimondó 1514. évi törvényeket veszi górcső alá először, s tényként említi, hogy e törvényeket teljes egészükben nem hajtották végre, és nagy réseket nyitott a röghöz kötésen a jobbágnemesítések, a szokások vagy éppen szoktatások hosszú sorozata is.⁵

Szintén felhívja a figyelmet a korábban már jelzett problémára, miszerint a folyamat már 1514 előtt megkezdődött (azaz nem csak a törvények következménye mindez), ráadásul általános európai tendencia is, így különösen érvényes a mögöttes társadalmi szerkezet vizsgálata.

Ennek megfelelően részletezi Szabó a kérdést, hogy tulajdonképpen melyik társadalmi rétegnek volt érdeke a röghöz kötés törvénybe iktatása, s az 1351-es törvények felidézésével is arra a következtetésre jut: ebben a korszakban is mindenekelőtt a köznemességnek, a vármegyei nemességnek állt mindez érdekében (tehát nem a nagybirtokosoknak), amely ráadásul éppen ekkor kerítette hatalmába a közhatalom legfontosabb intézményeit, így az országgyűlést, valamint a vármegyét.⁶ Különösen ez utóbbinak a szerepe volt fontos, mert az országgyűléseken a 16. században már kimondták a „libera migratio” jogát, azaz a jobbágságnak a század közepétől törvény szerint megvolt a költözködési lehetősége, sőt szabadsága. A törvény azonban mindennek olyan feltételeit szabta meg, amelyek teljesítésének elbírálását a vármegyék hatáskörébe utalta, azok pedig jól (vagy rosszul) felfogott érdekeikből természetesen e költözés megakadályozására törekedtek.

„Alapjában véve tehát a jobbágyok valóban előzetes feltétel nélkül jelentkezhettek az elköltözés engedélyezéséért, a valóságban azonban annak igen körülményes volt a lefolytatása. Ami azonban a legnagyobb mértékben kétségessé tette a rendelkezések gyakorlati tisztaságát, az az volt, hogy az egész jobbágylicenciálás a megyei nemesség által irányított megyei emberek és a megyei bíróság kezébe, tehát éppen nem érdektelen fórum kezébe volt letéve. Mind a szolgabírák és a megyei esküdtek, mind pedig az alispánok a megyei nemesek soraiból kerültek ki, s nyilvánvaló, hogy az a

nemesség, amely e sokfeltételű jobbágyszabadságba is évtizedes huzavona után ment bele, a maga fórumán aligha lesz kész a rendelkezések rugalmasabb kezelésére. Pedig a törvény rendelkezései enélkül is eléggé nehezzé tették az utat, a rendelkezésekben itt is ott is nyílt egy rés, amelyen a tényleges hatalmi érdek érvényesülhetett.⁷⁷

A kérdés körüli társadalmi huzavona gondos mérlegelése után, melynek során megállapítja, hogy a vármegyei törekvésekkel szemben a király (persze ő is jól felfogott érdekből), valamint egyes nagyurak (nem ritkán *lelki* indítékból⁸, mivel a jobbágy helyzetét száználmasnak tartották) álltak a jobbágy oldalára s szálltak síkra a költözködési szabadság érvényesítéséért – Szabó meglátása szerint az 1556-os törvények után, 1608-ban jut csak a kérdés valamelyest nyugvópontra. Az ekkori törvények ugyanis már az uralkodó számára sem tették lehetővé a beleszólást a jobbágyi panaszok esetleges elfogulatlanabb megítélése érdekében.

„A jobbágyszabadság ügye 1608-ban hosszú időre a megyék kezébe került, s ennek csupán egyik oldala az, hogy a kérdést ezután az a nemesség tartotta kezében, amely a hatalmas nagybirtoktól féltve jobbágyait, leginkább idegenkedett eddig is a jobbágy migráció kötelékeinek lazításától. A másik oldalon azt kell megállapítanunk, hogy a jobbágyok útja ezután a királyi szék felé eltorlaszult. A királyi hatalom és a jobbágy között megszakadt a közvetlen kapcsolat. A XIV. században a szentgotthárdi jobbágyok még a király bírói széke elé idézhették földesurukat, a szentgotthárdi apátot, és az egri vár jobbágyai a XVI. század második felében is – a váruradalmak tisztviselőit megkerülve – közvetlenül fordultak a királyhoz panaszukkal, nem is eredmény nélkül. Bár az olykor kesergő jobbágyok panaszai ezen túl is eljutottak a királyhoz, az orvoslásról nehéz volt úgy gondoskodni, hogy annak a megyei eljárás útvesztőin, a jobbágy urainak közvetlen és érdekelt fórumain kellett a jobbágyhoz eljutnia.

A jobbágyállapot az 1608. évi törvénnyel a valóságban a vármegyei birtokosrend hatalma alá került s az úr és jobbágy viszonyba magasabb erőknek nehéz volt beleszólniuk.⁷⁹

Tanulmánya további részében Szabó elsősorban azokra a társadalmi jelenségekre fókuszál, amelyek ezt a rendszert fellazítják, azaz lehetővé teszik a jobbágyok számára a röghöz kötés alóli felszabadulást. Mindebből három lényegi formát emel ki, illetve elemez behatóbban: a jobbágyszökéseket, a jobbágyvándorlást és a tömeges jobbágyneveléseket. Különösen az első két esetben nagy leleménnyel analizálja az e jelenségeket rögzítő forrásokat, főként a jobbágylicenciálással és a repetíciós perekkel összefüggő iratokat, s összességében három időszakot különít el a folyamatban: 1530-ig a kivételt nem ismerő jobbágykötöttség a jellemző, 1530-tól kezdve a feltételekhez szabott költözés lehetősége, a XVII. században pedig szerinte fokozatosan visszatér a röghöz kötés, ugyanakkor ez már a rendszer felbomlásának jezeit is magán viseli.¹⁰

Itt is kiemeli Szabó a végvárok, a hajdúvá emelkedés, valamint a mezővárosok szerepét e folyamatban (ezek lehetőséget kínáltak a jobbágyok számára a röghöz kötéstől való megszabadulásra, s így a belső migráció és a szökések tulajdonképpeni célpontjai voltak), majd így vonja meg e jelenségek előzetes mérlegét:¹¹

„Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a magyar jobbágyság jelentős része állandóan mozgásban, illetve szökésben volt. Ha tehát a XVII. század végétől két századra visszavezethetnénk a helységek jobbágyainak költözései-szökései, csak azt tudhatnánk megállapítani, hogy a magyar jobbágyság az örökös röghöz kötés korában igen nagy részben, egyes vidékeken teljesen vagy nagyobb részében kicserélődött.”¹²

Összességében Szabó a két évszázad folyamatait úgy summázza, hogy a XVII. század végére két réteg különül el a parasztságban: egyrészt az örökös jobbágyság, a „hereditarius” réteg, másrészt a szabad menetelű, a „liberae migrationis”, amely nem kötelezte el magát urához felbonthatatlan kötelékkel.

„A XVII. században az örökös jobbágyság egyszínű nagy tömegében láthatóan elkülönül két réteg. Egyik oldalon azok állanak, akiket a földesúr külön biztosítékokkal kötött le magának, kifejezetten is immár »örökös«, *hereditarius* jobbágyának. A másik oldalon pedig növekszik azoknak a száma, akik – akár törvény szerint, anélkül válván meg uraktól – önként másik úr szolgálatába álltak, de az önkéntes szolgáltatást öszekötötték szabad elmeneteli joguk elismertetésével. Így kezd a »hereditarius« jobbágy mellett megjelenni a »szabad menetelű«, a »liberae migrationis«. Általában az a jobbágy »örökös«, aki beleszületett a földesúri kötelékbe, nem örökös tehát az, aki új úr alá költözött, ha a földesúr külön nem kötelezte el magához felbonthatatlan kötelékkel. A jobbágyszökéseknek megállíthatatlan folyamata, továbbá a végek, a városok, a hajdúk és más önálló közösségek vonzó hatása, mindennekfelett pedig a magyar föld lakóit ide-oda dobáló elemi csapások így fessegetik akaratlanul is a magyar jobbágyságra az örökösségnek 1514-ben rávetett s azóta ide-oda vont rendszerét, mely azután a XVIII. század elején – párhuzamosan az országnak új népi és társadalmi arcot mutató jelenségeivel – az egész rendszert válságba sodorták, még II. József felvilágosult jobbágyszabadító intézkedései előtt.”¹³

Elvi szempontból is kiemelt jelentőségűnek gondolom Szabó írásának utolsó fejezetét, amely az egész jelenséget (tőle már megszokott módon) európai kontextusba helyezi.

Itt mindenekelőtt a „Leibeigenschaft” fogalmát¹⁴ kísérli meg tisztázni (mindennek perdöntő jelentősége lesz jelen tanulmány későbbi részeiben is), közelebbről pedig azt a kérdést, hogy alkalmazható-e mindez a magyar viszonyokra? Szabó válasza a kérdés első felére az, hogy a „Leibeigene” fogalom a személyes szolgaságot és függést fejezi ki, ami azt jelenti, hogy a földesúr a jobbágyot telkéből bármikor kivethette, őt magát személyileg is adhatta-vehette, csereberélhette, sőt ezt családtagjaival is megtehetette.¹⁵

„A kérdés nem csupán elméleti jelentőségű, hanem gyakorlatban is nagy a fontossága: a röghöz kötött jobbágy személyisége felett formálódik-e meg a valóságban a földesúri hatalomnak egyéb megkötő ereje is? A röghöz kötött jobbágyról a személyiségét elvesztő szolgaként akkor beszélhetünk, ha a jobbágy felett a földesúri hatalom olyan jogot szerzett, amely lehetővé tette a jobbágynek földjétől elválasztottan a maga személyében való elidegenítését, más birtokos kezére adását. Az újkori örökös megkötött jobbágyság szolgaságra való süllyedésének ezen a kiteljesedett mély fokán a földesúr mintegy dologi jogot szerzett a jobbágyon. Ez a sokszor nálunk is tévesen használt „Leibeigenschaft” értelme: a jobbágy valójában nem rögéhez volt kötve, hanem ura személyes hatalmához, ami együtt járt azzal is, hogy a jobbágyot ura a telktől bármikor megfoszthatta, telkétől elkülönülten is elidegeníthette, adhatta-vehette, csereberélhette, sőt ezt megtehetette a földesúr jobbágysági családtagjaival is.”¹⁶

Szabó szerint mindez azonban csak a kelet-európai területeken, elsősorban Oroszországban figyelhető meg, illetve részben a cseh–morva, keletnémet és lengyel régiókban, a magyar jobbágyi helyzetre ebben az időszakban alapjában nem érvényes.¹⁷

Ennek kapcsán éles szavakkal bírálja Acsády Ignácot, mondván, hogy félreértette forrásait (vagy nem is használta azokat), az általa idézett adatok a jobbágytelek elidegenítéséről szólnak, nem pedig a jobbágy személyéről.¹⁸

„A telek annyira összeforrt a jobbágy személyével, hogy őt értve együtt értették vele a jobbágyot is, akkor is, ha külön telekről nem volt szó s a pusztán maradt telket még évtizedek múlva is a legutóbbi jobbágygazda nevével jelölték meg az összeírásokban is. A magyar jobbágy földjéhez és urához köttetett, de nem lett szolga, ún. Leibeigene: személyében nem került forgalomba, még kevésbé családjának egyes

tagjai. Törvények, statutumok, földesúri utasítások nem igazolnak és nem cáfolnak ilyen jogot, ilyen kötöttség alól a magyar jobbágyot nem kellett II. Józsefnek és utóbb a jobbágyfelszabadító törvényeknek sem felmenteni. A magyar társadalomban ilyen rendelkezés a jobbágyok felett nem jelent meg: más volt a társadalom egész fejlődése és tartalma.¹⁹

Kiemeli Szabó még ebben a vonatkozásban azt is, miszerint lehetséges volt az, hogy a jobbágylány nemeshez ment feleségül és fordítva. Számos alkalommal előfordult, hogy jobbágyember nemes lányt vett feleségül, s ebből az átmeneti nemes-jobbágy rétegből alakultak ki az ún. *agilisek*, akik nemes anya után örökölt családi föld után adót sem fizettek.²⁰

Szabó szerint Magyarország külön helyet foglalt el az örökös röghöz kötöttség rendszerében a térségen belül, ahol tovább élt a középkor utolsó századaiban megformálódott jobbágybirtoklás-vagyoni rendje s tanulmányát a következő szavakkal zárja:

„A magyar jobbágybirtoklás az örökös rendszer korában is hullámzásban volt: a nemesség, a városi polgárság, a szabados-félnemes állapot több szabadsága és a törvényes-törvénytelen gátakon keresztül új jobbágybirtoklás új kötelék felé. A magyar örökös jobbágybirtoklás egész attitűdje más, mint a röghöz visszaesett többi jobbágybirtoklásé... A magyar jobbágybirtoklás előtt a középkor végén elzáródott a személyi szabadság útja s ezzel el is vált a személyi szabadság felé elvesztett forradalmak válsága után is tovább haladó nyugati jobbágybirtoklásától. De útja mégsem távolodott el annyira, mint ugyanakkor a keletnémet, cseh, lengyel és orosz jobbágybirtoklásé. Elmaradt az emelkedőtől, de a süllyedőkkel nem bukott a mélypontig: két különböző jobbágyvilág egyenlítődtől ki benne.”²¹

Alapvető jelentősége van Szabó nézeteinek elemzése szempontjából a szintén 1948-ban, a „Tanulmányok a magyar parasztság történelméről” című kötetben megjelent „Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században” című tanulmányának.²² Az írás nem sokkal korábban a Teleki Intézet (illetve ekkor már Kelet-Európai Intézet) folyóiratában, a *Revue d'Histoire Comparée*-ben is megjelent,²³ s lényegi gondolatokat tartalmaz Szabónak a 16–17. századi magyar gazdasági és társadalmi fejlődésről alkotott nézeteiről.

A tanulmány bevezető része egy fogalmi tisztázással kezdődik, mégpedig az agrár-történelmi irodalomban előtte, de azóta is jelentős karriert befutó termeltető és adóztató nagybirtoknak (*Gutsherrschaft–Grundherrschaft*²⁴) a megkülönböztetéséről. Eszerint a középkori, főként nyugat-európai fejlődés egyik fő sajátossága, hogy a földesúr nem saját maga gazdálkodik birtokán, hanem fő jövedelmi forrása a jobbágyi szolgáltatások rendszere, azaz a jobbágyok pénzbeli, terménybeli, s ekkor még csekély munkaszolgáltatást nyújtanak a művelésre kapott föld fejében. (Azaz a birtokos „elsősorban adóztatott, tehát s adóigényét szükséglete szabta meg?”²⁵) Ez persze nemcsak gazdálkodási formát jelentett, hanem a társadalmi és jogi életet is determinálta, a földesúr ugyanis a birtokán élő népek felett bíraskodási, esetleg közigazgatási hatóságot is szerzett.

A középkor utolsó századaitól kezdve, de különösen a 16. század elejétől azonban Európa keleti és nyugati fele elvált egymástól ebben a vonatkozásban. Nyugat-Európában ugyanis az uradalmi szervezet a termény- és munkajáradék-rendszerből alapjában a „pénzbelileg adózó kisüzemek” foglalta lett. Ezzel szemben a kelet-európai fejlődés fő jellemzője, hogy a földesúr újból magához ragadja a termelést saját birtokain (termeltető nagybirtok),²⁶ azaz majdhogynem kapitalista vállalkozóvá vált, aminek számos, a jobbágybirtoklás helyzetére nézve súlyos következménye lett: megnövekedett ugyanis a nagybirtok ingyenes munkaerő szükséglete (robot), a földesúr igyekezett kihasználni és saját kezébe venni olyan korábbi (földjéhez kapcsolódó) jogosítványokat, mint a bor- és sörkimérés, mészárszéktartás, gabonaórlás, stb.²⁷ (mindettől nagyobb hasznot

remélvén), s fontos, a jobbágyok helyzetét súlyosbító következménye e folyamatnak az ún. „Bauernlegen”, azaz a jobbágyoknak a telkeikről való erőszakos elűzése, hiszen a földesúr ezzel a saját hasznát gyarapító földterülethez jutott.²⁸

„Az üresen maradt telkeket a birtokos bevonta a maga gazdasági üzemébe vagy a korábbiaknál sokkal súlyosabb feltételekkel fogadott más telepeseket. A parasztföld elvonásának azonban dívott egy másik, kíméletlenebb formája is: a jobbágy kibecsültetése vagy éppen kitétele a telkéről, a német nyelvben a *Bauernlegen* néven ismert eljárás. Ez az egyes német államokban, különösen a harmincéves háború²⁹ után az örökségi eljárási jog elvonásával beültetett új telepésekkel szemben annál könnyebben mehetett végbe, mert a parasztnak most már nem volt örökségi joga a telekre, annak csak bérlője, hasznélvezője volt. A jobbágyföldnek esetleg egyszerre egész falvakat kisajátító elvonásával szemben végül is maga az állam kényszerül fellépni.”³⁰

A folyamat fő eredménye a röghöz kötés rendszerének kiformalódása, a végeérhetetlen robotolás, a cselédkényszer szolgálat kialakulása, vagy például a jobbágy családtagjainak a földesúri üzem javára történő munkája.

Szabó szerint a kétféle, a termeltető és az adóztató nagybirtok elválásának határát földrajzilag is meg lehet határozni (bár természetesen van terület, ahol mindkét forma megtalálható), ami alapvetően az Elba vonala, innentől kezdve lehet a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődés elválását megragadni.³¹

„A középkori nagybirtokszervezetből kialakuló járadék fizető és az üzemszerűen termelő uradalmak között meglehetősen világos földrajzi vonalat lehet húzni az Elba folyóval. Innen nyugatra, tehát Franciaországban és Németország nyugati részében a járadékszerű nagybirtokforma fejlődött ki, mely a további fejlődés folyamán a jobbágybirtok felszabadulásához vezetett. Az Elbától keletre a termelést üzemszerűen kiépítő s a jobbágybirtokot s magát a jobbágyot a nagybirtokon folyó gazdálkodás céljaira teljesen kihasználó uradalom honosodott meg. A földrajzi választóvonal természetesen nem éles. Különösen magának a választóvonalnak a vidékén mindkét formát meg lehet találni. Minél inkább nyugatra megyünk azonban, annál tisztább formában jelentkezik a pénzszolgáltatáson alapuló nagybirtok, keleti irányban haladva pedig – kivéve a termelő uradalom rendszerén már kívül eső Oroszországot – egyre uralkodóbb és mértéktelenebb formában található meg a földesúri termelés üzeme.”³²

Szabó alapvető kérdése, természetesen, a magyar viszonyokra irányul, nevezetesen arra a problémára, hol helyezkedik el mindebben a magyar fejlődés, egyáltalán mennyire érvényesek itt a bevezetőben vázolt viszonyok.

Fontos megjegyezni, hogy a magyar helyzet elemzésében Szabó az ún. Domanovszky-iskola által feltárt előzményekre épít. A Domanovszky-iskola³³ tagjai ugyanis, így Wellmann Imre, Komoróczy György, Jármay Edit, Bakács István, Gerendás Ernő, Ila Bálint (ő Mályusszal is együtt dolgozott), Rúzsás Lajos, Soós Imre, Berlász Jenő, Sinkovics István, Tholt Judit a harmincas évek elején készült doktori értekezéseikben³⁴ behatóan foglalkoztak a kora újkori nagybirtok történetével, munkáik eredményeit Domanovszky Sándor és Wellmann Imre foglalták elméleti keretbe 1937-ben, illetve 1938-ban megjelent írásaikban.³⁵

Azt is szükséges megjegyezni, hogy Szabó István a harmincas évek első felében e munkák közül háromról is részletes bírálatot közölt a Századok, illetve a nagy híru Annales hasábjain.³⁶

Az iskola eredményeit főként abban a megállapításban értékesíti Szabó, hogy immár ténykérdésnek veszi a középkor végétől a földesúri majorsági gazdálkodás kialakulását Magyarországon, illetve azt aényt, hogy ennek előbb tárgyalt termeltető jellege egyre

inkább megerősödik, s itt is előszeretettel veszi igénybe a jobbágyi szolgáltatásokat, maga után vonva a jobbágyi helyzet jelentékeny romlását, visszaesését.³⁷

Szabó a földesúri árutermelés fellendülésében nagy szerepet tulajdonít a Nyugat-Európában a kora újkorban fellépő gabonakonjunktúrának, de emellett a szóban forgó jelenség jelentős előidézői még a speciális hazai viszonyok és szükségletek is (itt amúgy a korábban már felidézett Belitzky János műveire is hivatkozik³⁸), például a hadsereg részére szükséges szállítások. Fontos hozzáfűzni, hogy Szabó szerint a fellendülést jelentősen motiválta az a tény is (ezért később súlyos kritikákat zúdított magára a marxista történészekről, leginkább Pach Zsigmond Páltól az 1950-es évek elején³⁹), hogy a nagybirtokra jelentős terhek hárultak az ország védelme tekintetében. „Tehát nemcsak az egyetemes európai fejlődés ritmusa és a kelet-közép-európai gazdasági szerkezet eltolódásai idézték elő, hogy Magyarországon is érvényesüléshez jutott a nagybirtoküzemek gazdasági politikája, hanem az ország életének egyéni tényezői is ilyen irányban segítettek elő a fejlődést. De a nagybirtokot a középkori gazdasági módszerekből való kifejtkezésre és pénzjövödelmek fokozására készítették azok az új terhek is, amelyek a nagybirtoknak az új helyzetben az ország védelmére háramlottak.”⁴⁰

Szabó döntő megállapítása szerint azonban a magyar nagybirtokrendszer alapvető jellegzetessége az, hogy nem a robot és egyéb hasonló terhek emelésével kívánta növelni a maga hasznát, hanem sokkal inkább az ún. kisebb haszonvételek (úgy mint a korábban már szóba került mészárszék tartási jog/monopólium, korcsmáltatási, őrlési privilégium), illetve a kényszervásárlás megvalósításával, ami magában foglalta a verseny kizárására való törekvést is.

Mindebből viszont az is következik, hogy Magyarországon egyfajta átmeneti típus⁴¹ alakult ki (vagy félíg megrekedt, de mindenképpen különálló) a termeltető és adóztató nagybirtok között, sőt nem is feltétlenül a majorsági gazdálkodáson volt a hangsúly, annak kétségtelen megléte mellett.

„A magyar nagybirtok is megindult az átalakulás útján, azonban a majorsági gazdálkodás nem fejlődött olyan mértékre, hogy az uradalom súlypontja reá helyezkedett volna. Átmeneti típus [kiemelés tőlem – E. V.] alakult ki nálunk, melynek vonásai között megtalálhatók ugyan a majorsági üzem vonásai is, de mégsem ezek a jellemzők a nagybirtok fő jövedelmi forrásaira. A hangsúly egyrészt a jobbágyszolgáltatmányokon nyugodott, melyek még a középkori adóztató uradalomból öröklődve éltek tovább az újkori magyar termelő uradalom keretében. Más részről pedig a nagybirtok azokat a jogokat fejlesztette ki a jövedelemszerző forrásaivá, melyek éppen az újkori fejlődés folyamán jutottak élesebb hangsúlyhoz: a jobbágnak egy zártabb termelő-fogyasztó körbe illesztésével az uradalom maga igyekezett megszerezni a forgalom előnyeit a kezébe jutó jogok segítségével. Ilyen bevételei által elért nyeresége monopolisztikus jellegénél fogva tulajdonképpen közvetett adóként hárult a birtok keretében élő jobbágságra. Maga igyekezett a jobbágy termését átvenni, verseny kizárásával magának biztosítania jelentkező hasznát, viszont a maga termékeit is hasonló versenykivüliséggel helyezhette el a jobbágyainál. Így nyomult az újkori magyar nagybirtok háztartásában elő a majorsági gazdálkodás rovására és a jobbágyszolgáltatmányok mellett is sokszor döntő tényezőként a földesúri haszonvételekből eredő jövedelem. A magyar nagybirtok így különálló típust fejlesztett ki az adóztató és termeltető uradalom között [kiemelés tőlem – E. V.]”⁴²

Ebből pedig egyenesen következik, hogy ez a nagybirtok nem juttatta a jobbágságot olyan nyomasztó helyzetbe, mint a termeltető nagybirtok, s nem került sor a jobbágyoknak a telkeikről való erőszakos elűzésére sem. Sőt a nagybirtok, persze gazdasági célszerűségtől vezetve, egyenesen a jobbágyainak védelmére is „vetemedett”, hiszen ezek szolgáltatásaira és fogyasztására volt utalva.

Különösen nagy gondot fordít Szabó annak bizonyítására (bővebben erről „A jobbágy birtoklása” című tanulmányában ír⁴³), hogy a majorsági földterület gyarapítására irányuló törekvés (pl. a jobbágyok irtásföldjének vagy a közösen használt legelőnek elvételel célzó törekvés) nem vezetett a földesúr és a jobbágy közötti súrlódáshoz, mivel többnyire elégséges föld állt a földesúr rendelkezésére. Például az ország pusztulása magával hozta a 16. században, hogy számos elhagyott, pusztá telek állt rendelkezésre, amelyet összeütközés nélkül igénybe vehetett. E *pusztatelkek* számát növelte a pestis, valamint a nagymérvű jobbágyszökések is. Ennek következménye, hogy a földesúr nemcsak nem növelte a jobbágyterheket, hanem bizonyos időre el is engedte, mert egyre nagyobb számban kívánta ösztönözni telepeseit a föld megművelésére. Olyan is előfordult, hogy a földesúr a pusztatelket a falu jobbágyainak bérbe adta.⁴⁴

Mindezek következtében a sajátos magyar viszonyok között „Bauernlegen”-ről beszélni értelmetlen, legfeljebb csak kivételes esetekben fordult elő.

„Érthető, hogy ilyen körülmények között a magyarországi nagybirtokon a német *Bauernlegen*-re elvétve is alig találunk példát. Igen jellemző, hogy a jobbágyok sérelmesnek találták esetleg azt is, hogy a pusztává tett jobbágytelek földeit, melyeket a jobbágyok bérben műveltek, a földesúr elvette a maga majorsági gazdasága részére. A XVIII. század végén diadalmaskodott az az elv, hogy a falu jobbágyföldjének meg kell tartania parasztföld jellegét: a földet tehát, ha pusztává lett is, a földesúr a jobbágyközösségtől nem vonhatja el. A magyar jobbágyság azonban már századokkal korábban is igényt emelt jobbágytársa elárvult földjére s panasztak, ha földet nem kaptak meg. Éppen ez az igény fejezi ki legjobban, hogy a jobbágyoknak a földjeikről való erőszakos kitétele s földjeiknek erőszakos elvonása csak kivételes jelenség volt Magyarországon. Egyúttal arról is tanúskodik, hogy a magyar telkes jobbágy viszonya földjéhez szilárd és mély volt: a magyar paraszt sokkal inkább összenőhetett földjével, mint az allodizáló keletközépeurópai nagybirtok hányt-vetett robotoló jobbágysága.”⁴⁵

Tanulmánya befejező részében Szabó több példát is felhoz még (a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében megjelent írásokra hivatkozva⁴⁶) a földesúri jobbágyvédelemre, amikor is éppen a saját tisztartóik önkényeskedéseivel szemben van szükség minderre, valamint a főként a 18. században kibontakozó állami jobbágyvédelemre, amelyet elsősorban szintén az adóalany biztosításának gazdasági racionalitása magyaráz. Rámutat arra a körülményre is, hogy a nagybirtok és középbirtok között lényegi különbség a vázolt probléma tekintetében nem volt. Ugocsa megyei, a 16. század második feléből való példára hivatkozik, ahol is a kisbirtokos réteg együtt lakott és gazdálkodott jobbágyaival, tehát életformában sem tért el tőle nagyon, de nemigen törekedett a jobbágyok erőszakos elűzésére sem (a nagybirtokozóhoz hasonlóan), sőt számára még inkább életfeltétel volt, hogy csekély jobbágyállományát megtartsa.⁴⁷

Lényeges szerepet tulajdoníthatunk Szabó nézeteinek elemzése során „A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században” című tanulmánynak⁴⁸, amely ebben a formában és ezzel a címmel Szabó 1976-os „Jobbágyok–parasztok” kötetében jelent meg. Eredeti címe azonban más: „Nemesség és parasztság Werbőczy után”, s 1940-ben, az Eckhardt Sándor által szerkesztett „Úr és paraszt a magyar élet egységében” című kötetben látott napvilágot.⁴⁹ Fontosnak tartom rámutatni arra, hogy Szabó István ragaszkodott az 1976-os kötetbe való felvételéhez, ami azt bizonyítja, hogy az abban kifejtett nézeteket (némi változtatásokkal a szövegben, erre a következőkben utalok) élete végéig fenntartotta, s így nyilván saját maga is elvi jelentőségűnek gondolta.⁵⁰

Talán nem szükséges bizonyítani, hogy mi volt a kötet összeállításának eredeti szándéka, amelybe egyébként a Domanovszky-tanítvány, Sinkovics István „Nemesség és

parasztság Werbőczy előtt” címmel írt tanulmányt.⁵¹ Az azonban kiemelendő, hogy a közelgő háború árnyékában a magyar nép egymásra utaltságát, a társadalmi osztályok összefogását és együttműködését volt hivatott erősíteni (mondjuk a társadalmat megosztani kívánó osztályharc gondolatával szemben, amelyet egyébként még a népi mozgalom jobboldali irányához tartozók közül is többen osztottak, nem beszélve Veres Péterről, Erdei Ferencről, Darvas Józsefről, de talán Illyés Gyuláról sem).⁵²

Szabó ennek szellemében, s mindehhez nyilván igazodva, Werbőczy Hármaskönyvének bemutatásával indítja a tanulmányt. Ez alapvetően megosztotta a társadalmat, jogfosztottá tette a jobbágyságot, s nemes és jobbágy között áthághatatlan korlátokat szabott, két külön, idegen, egymástól elzárt, sőt ellenséges osztályra osztva és elkülönítve őket. Szabó írásának további gondolatmenete azonban az (tökéletes összhangban az egyéb, korábban felidézett s még ezután idézendő tanulmányaival), hogy a két társadalmi réteg között mégsem volt olyan éles, súlyos, főleg nem antagonisztikus az ellentét, mert részint a parasztság is számos rétegre bomlott (tehát nem lehet azonosítani azt a minden tulajdontól megfosztott zsellérséggel, sőt ez utóbbi is – mint láttuk⁵³ – ennél bonyolultabb képlet), hiszen voltak közöttük szép számmal olyanok, akik jelentős földbirtokkal és állatállománnyal rendelkeztek, tehát sok nemesnél magasabb életszínvonalon éltek. Másrészt a nemesség túlnyomó része szegény kismemes volt, aki maga is paraszti életformát folytatott, számos vonásban kötődött is a parasztsághoz, például annak köréből házasodott. Miután elemzi Szabó a nemesség egyéb társadalmi rétegeit (benne a székely nemességgel, amelynek döntő része a fentebb említett alsó nemesi réteghez tartozott), a XIX. század elejéig elnyúló folyamatokat úgy foglalja össze, hogy ekkor kb. 100 000 nemesi családból csak 25–30% volt birtokos, a többi, tehát az egész nemesség mintegy kétharmada birtoktalan, szegény kismemes volt. Ez a kismemesség, bocskoros nemesség, alkalmanként megvesztegethető, megvásárolható volt, s a társadalmi reformoknak akár ellenségévé is válhatott, szemhatára eleve szűkebb volt, bár jelentős részük jogi pályára mehetett, ami az értelmiségbe való egyfajta felemelkedésre adhatott lehetőséget.⁵⁴

A két alapvető társadalmi réteg helyzetét összegezve Szabó mértani hasonlaltal él, alapjára állított kúphoz hasonlítja, amelyben a kúp felső részét a nemesség képezi, míg a megfordított csonka alsó része a parasztság leképezése, amelyben így nem is a jogfosztott zsellérség⁵⁵ a döntő, mint ahogy a nemességben sem a másik véglet, az arisztokrácia.

„Ha ezek után a nemességet és a parasztságot mértani testek viszonyában óhajtanánk ábrázolni, a nemességet alapjára állított kúppal kellene ábrázolnunk. A kúp csúcsán annak a néhány főúrnak van helye, aki hatalmas birtokok ura, főméltóságok viselője a fejedelmek rokona volt. Utánuk más, a vagyon és hatalom kisebb körével rendelkező magnások, majd a „bene possessionati”-k, a kisebb birtokosok, a kismemesek tömege, egészen a már nemcsak parasztmódra, hanem paraszttelken is élő szegény kurtanemessel s végül a cséppel, kaszával munkába járó zsellér-nemesek következnek. Az egyes nemesi rétegek – főnemesség, középnemesség és végül a kismemesség tömegei – úgy szélesednek, amint szélesedik mélye felé haladva fokozatosan a kúp teste. Ezzel szemben parasztságunk inkább alapjával felfelé néző, tehát fordított, egyébként tömegére nézve a nemességet hússzorosan meghaladó kúphoz hasonlítható, olyanhoz mégis, melynek csúcsos, tehát alsó része hiányzik, minthogy jobbágyságunk tömegében az alsó rétegek sem voltak csekélyek. Itt a kúp felső részét a telkes jobbágyság foglalja el.”⁵⁶

Írása további részében Szabó mindebből azt a következtetést vonja le, hogy a nemesség túlnyomó része (azaz a kisbirtokos/kismemesség) és a parasztság alapvetően (társadalmi helyzetükből, életrendjükből adódóan) közös életformában élt. Ezt a társadalmi emelkedés és kicserélődés, a szüntelen zajló és lüktető társadalmi helycsere is megerősítette.

„Ha azonban a műveltségnek keressük a nyomait a történelemben, amelyet a nép teremtett, ha azokat a kapcsolatokat keressük, amelyek a népi és az úri kultúra között kialakultak, akkor a közjogi állással és a társadalmi tudattal szemben az életformáé a döntő szó. Ebben pedig a nemesség túlnyomó nagy része, a kisenesség és a parasztság egy volt. Az életforma *közössége* [kiemelés tőlem – E. V.] pedig annál nagyobb nyomatékot képvisel, mivel a nemesség és parasztság között az életmód formáin kívül más egyesítő kapcsolatok is voltak, melyek a társadalom életének lüktető mozgalmából, az egyes társadalmi elemek emelkedése és hanyatlása nyomán folyó cserélődésből született.

A közjogi állásra és szemléletre külön világot jelentő nemességet és parasztságot a valóságban nemcsak az életmód, az élet- és műveltségforma, hanem – több-kevesebb szállal a társadalom lüktető mozgása és ennek következményeként állandóan folyó társadalmi helycsere is összefűzte. A rendiség elemei ugyanis az élesen megvont kerek ellenére sem voltak megkövesült szervezetlen tömbök, a határok nem voltak örök érvénnyel és áthághatatlan fallal megrögzítve, s így rajtuk keresztül – koronként megélnélkülő vagy meglassuló ütemben – szünet nélkül tartott egymás felé az áramlás és nyomukban az elegyedés.⁵⁷

E megállapítás után Szabó tanulmányában ezt az emelkedést és süllyedést, kölcsönös kicserélődést bizonyító társadalmi jelenséget veszi górcső alá. Kitér röviden a főnemesség és a köznemesség közötti „átjárás” eseteire is, de döntő részben a parasztság és nemesség közötti kicserélődés jelenségeire koncentrál. Alapvetően épít az egyéb (részben a korábbiakban itt is említett) tanulmányaiban kifejtett eredményekre, amelyek közül az egyik legfontosabb a hasonló időben keletkezett „A jobbágy meg-nemesítése” című, már szintén többször citált, eredetileg a Turulban megjelent írása.⁵⁸ E tanulmányban a jobbágy nemesítésének lehetőségeit és nagyszámú eseteit vizsgálja alaposabban, s erről megállapítja, hogy nemcsak kivételesen fordul elő, hanem alapvető jellemzője a szóban forgó korszaknak, világosan bizonyítva, hogy a jobbágyoknak ilyen irányban is jelentős kitérés lehetőségei voltak, külön hangsúlyozva, hogy a nemességbe emelés az érdemen alapult. Ezen kívül itt is felsorolja a jobbágyi emelkedés további módjait, a végvári katonának való beállást, az egyéb parasztközösségekbe való elköltözést, de jelentős számban fordultak elő olyan esetek is Szabó szerint, hogy valamely „érdemdús” szolgálata miatt a jobbágyot földesura maga mentesítette a szolgáltatásai alól, ami főként az „inscriptio”, az „exemptio” illetve a „manumissio” formáiban öltött testet. Az ellenkező irányú folyamat, a nemességnek a paraszti sorba történő hanyatlása szintén lényegi vonása a kora újkori magyar társadalomtörténetnek, ami főleg a leánynegyed formájában követhető nyomon, azaz sok nemesi leány jobbágyhoz ment feleségül, s a házasságba magával vitte a nemesi birtokból őt illető részt, ezzel esetenként teljes nemesi állapotba is juttathatta paraszti származású férjét. Legalább ilyen jellemző volt azonban a nemességnek a paraszti sorba jutása, Ugoicsa megyében a XVIII. században például nemesi perét elvesztve egy teljes kuriális falunak kellett letennie nobilitását.⁵⁹

„Miközben a parasztság így gyarapította a nemességet új elemekkel, ugyanakkor a nemességből a parasztság felé valamelyes visszaáramlás is folyt.

Ezek alkalmait elsősorban azok a családi összeköttetések teremteték meg, melyek a parasztmódra élő kisenemesek és a jobbágyok között fordultak elő. Főleg sok leány ment férjhez nemesi kúriákból jobbágyportákra, s a leányrész gyakran juttatta a paraszti állapotú férjet fél-nemes helyzetbe, néhány nemzedék után pedig, amikor a származási kapcsolatok az emlékezetben már elmosódtak, jogtalanul a teljes nemesség állapotába is. A XVIII. században lefolyt nemes igazolások során azonban a kielemezhetetlenül

összekeveredett szegény nemesi és paraszti réteg jó része gyakorlatilag kiesett a nemességéből. az Ugocsa megyei Csoma ősi kuriális községének a XVIII. század első felében például, nemesi perét elvesztette, egyszerre egészben le kellett tenni a nemességet.”⁶⁰

Tanulmánya utolsó mondataiban azután kitér Szabó a mezővárosokba költöző nemesség kérdésére is, rámutatva, hogy ezek a nemesek jogilag alacsonyabb értékű társadalmi státuszba kerültek. Mégis, miután birtokukat elvesztették, sok nemes számára biztosított menekülési lehetőséget Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös. Utóbbiaknak gyakran vezetői is a beköltöző nemesség soraiból kerültek ki, Debrecen például, amikor szabad királyi városi jogért folyamodott 1693-ban három követe képviselte,⁶¹ akik mindnyájan nemesi származásúak voltak, pedig a szabad királyi városi diploma a nemesi jogok minden érvényesítési lehetőségét elvágta.

Összességében végül azt állapítja meg Szabó, hogy bár a közöttük folyó osztályharc alapvetően elválasztotta a nemességet és a parasztságot (ez nincs benne eredeti tanulmányában), számos kötelék össze is fűzte őket, s sorsuknak alapvető tényezője volt az életforma közössége és a szerves összefüggések kölcsönössége.⁶²

„Amellett tehát, hogy az egymástól az *osztályharc* [kiemelés tőlem – E. V.] nagy társadalmi szakadékával elválasztott nemességet és parasztságot a nemesség nagyobb részének is sajátját alkotó paraszti életforma szálainak egész szövődéke fűzte össze, a két társadalmi réteg között szüntelenül folyó s elsősorban a parasztság felől a nemesség felé irányuló áttételek is szerves összefüggést hoztak létre. Az életforma közössége és a szerves összefüggések kölcsönössége a népi kultúra sorsának alapvető tényezője volt, akár belső mélységét, akár külső indíttatását tekintve.”⁶³

Különleges helyet foglal el Szabó egész életművében „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában” című könyve, amely 1947-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában.⁶⁴ Amint a Hajnal Istvánhoz írott, korábban már felidézett levelekből is kitűnik, Szabó eredetileg 1948-as kötetébe, a „Tanulmányok a magyar parasztság történelméből” című tanulmánygyűjteménybe is fel kívánta venni, végül – minden bizonnyal terjedelmi megfontolásból – abból kimaradt. Elvi jelentőséggel is bírónak tartom, hogy Faragó Tamás a „Jobbágyok–parasztok” kötetbe való felvételét hiányolta⁶⁵ („A jobbágy megnemesítésé”-vel együtt, bár arról nincsenek forrásaink, hogy Szabónak ez eredetileg szándéka lett volna.) Ugyanakkor „A jobbágy megnemesítésé”-hez hasonlóan alapvetően eltért a marxista történet szemlélet által megkonstruált jobbágyképtől, hiszen éppen nem a jobbágyi helyzet rosszabbodását, jogfosztottságát és röghöz kötését hangsúlyozta a szóban forgó időszakra vonatkozóan, ellenkezőleg, a jobbágy birtoklási és végrendelkezési jogának feltűnő, európai viszonylatban is szembeszökő mivoltát fejtegette. (Tehát a társadalmi emelkedés egyéb útjai, így a szökés és a szabad költözés – általában a migráció – mellett egy újabb területen bizonyította a jobbágyi autonómia meglétét és igényét.)⁶⁶

Szabó nagy ívű tanulmánya első részében ismét jogi kategóriákat, jelenségeket, illetve törvényeket vizsgál, elsősorban Werbőczy Hármaskönyvét,⁶⁷ amely hosszú távon kívánta szabályozni a jobbágyi helyzetet. Szabó érdekes megállapítása szerint ez éppen a tárgyalt probléma vonatkozásában nem feltétlenül volt így, sőt ez külön vizsgálandó és megválaszolandó probléma, ugyanis Werbőczy rendelkezéseinek, így a Hármaskönyvnek is egyik sajátossága, hogy a jobbágy végrendelkezésének és birtokbírhatásának kérdésében vagy egyáltalán nem, vagy nem egyértelműen nyilatkozik, sokszor mintha nem is kívánná a jogi megfogalmazást. Szabó megoldása e problémára az, hogy mindezt (alkalmanként korábbi, sőt ősi) szokások⁶⁸ regulálták, s Werbőczy jól felfogott érdekből, vagy inkább praktikus megfontolásokból nem kívánt belenyúlni

ebbe a földesúr és jobbágy viszonyát évszázadokon keresztül keretbe foglaló rendszerbe. Ezek a szokások ráadásul sokféle, sokféleképpen öltöttek formát, Werbőczy már csak emiatt sem kívánta megbolygatni azokat.

„Ez pedig azt jelenti, hogy az újkor századaiban is – most már a Hármaskönyv súlyától is megtámogatva – a középkori jobbágybirtokon *szokás* [kiemelés tőlem – E. V.] útján kifejlődött szabályok éltek tovább. Ezek a *szokások* a dolog természete szerint helyenként eltértek egymástól. A jobbágy után való öröklésről és a jobbágy végrendelkezési jogáról szólva Werbőczy is hangsúlyozta, hogy »valamint a jobbágyi állapot, úgy a törvényes szokás is sokféle, melyet a helységek régi gyakorlatának megfelelően kell megtartani.«

Bizonyára a sokféle szokás volt az oka annak, hogy Werbőczy a jobbágybirtoklás kérdéseivel kimerítően nem foglalkozott. Csupán az eltérő szokások felett egységesen érvényesülő általános jogelveket igyekezett leszűrní. Így azonban megállapításai hiányosak maradtak, itt-ott ellentmondást tartalmaztak, gyakran a legfontosabb alapkérdéseket homályban hagyták s ezeknek következményeként tételei később is eltérő magyarázatokra nyújtottak módot.⁷⁶⁹

Szabó ezután szokásos minuciozitásával elemzi, mérlegeli azokat az eseteket, amelyekben Werbőczy rendelkezései valamilyen szokásszerűségében megragadható jelleggel fonódnak össze, például az örökösödés és végrendelkezés azon eseteit, amikor a jobbágy törvényes örökös és utód hiányában is szabadon rendelkezhetett vagyona feléről (azaz nem a teljes vagyon háramlott a földesúrra); vagy azt a momentumot, hogy a jog által kötelezően örökössé tett földesúrnak muszáj volt jobbágya temetéséről gondoskodni és kielégíteni jobbágya hitelezőit.

Ezeket az egymást (rögzített jogot és szokást) kiegészítő, a gyakorlati élet által kialakított jelenségeket mérlegre téve Szabónak az a véleménye, hogy e sokféle szokásrendszer háttérében és fölött mégis valamiféle átfogó szükségszerűség, többé-kevésbé egységesnek tekinthető és közös nevezőre hozható jellemvonás húzódik meg. Ez a lehető legteljesebb összefüggésben van mindennek társadalmi háttérével, s ennek felderítése a fő célja, mindennek alapján aztán ki lehet jelölni a magyar jobbágsors helyét is az egész európai jobbágyfejlődéssel való összevetésben.⁷⁰

„Természetesen számolnunk kell azzal, hogy – miként Werbőczy is hangoztatja – helyenként az országban más és más szokások formálódtak meg. Azonban a különféle szokásokból is kibontakozik a közös általános vonal, végül is – mint látni fogjuk – meglehetősen *csekély* [kiemelés az eredetiben – E. V.] kitérő görbékkel, jellemzően a természetes tényezők hatása alatt nagyjából egységesen és nagy szilárdsággal mozgó jobbágyéletre. Csak az ilyen fejlődési tényezők ismeretében állíthatjuk majd mérlegre a magyar jobbágsorsot és jelölhetjük ki annak helyét az európai jobbágyfejlődés síkján.⁷⁷¹

A következőkben Szabó István tanulmányában azokat az eseteket vizsgálja alaposabban (s ezek adják mondanivalójának gerincét), amelyekben megnyilvánul a jobbágy birtoklási/tulajdonlási lehetősége, s ezek a következők: a jobbágytelek⁷², az irtványföld, a szőlő, amely (az irtványfölddel együtt) kívül állott a telekszervezeten „s rajta a legerősebb jobbágy birtokjog formálódott meg”, egyéb zálogolt és bérelt földek, ingó javak.

Először csak rövidebben járja körül az itt felsorolt tulajdonlási lehetőségeket, de máris és újból aláhúzza az ún. irtványföldek jelentőségét, amely abból adódik, hogy részint mennyiségében meghaladja a telek arányát, azaz több irtásföld, mint telek van a jobbágyok tulajdonában; másrészt a jobbágy birtokjoga erre még erősebben, még mélyebben érvényes, ezért különösen alkalmas a korszak birtokjogi, birtokosi viszonyai magyar sajátosságainak elemzésére.

„A jobbágyok kezén lévő irtványok helyenként így is igen terjedelmesek voltak. Míg a Pozsony megyei Sempte község határában az irtásföld csupán 1–2, Cseklészen 1–5,

Sempcen 1–9 holdat tett ki, addig Gömör megyében nem ritkán vetekedtek a jobbágytelekhez tartozó szántófölddel, sőt esetenként meg is haladták azt.

A nyitrai galgóci uradalomban a XVII. század második felében nem volt olyan falu, ahol irtásföld ne lett volna. Jobbágyrendeletekben, urbáriumokban máshol is állandóan szerepel. Jellemző, hogy az irtásban általában szegényebb Pozsony megyei semptei uradalomban, Cseklész és Szempc mezővárosokban a gazdák 53, illetőleg 43%-ának volt irtásföldje. Nyilvánvaló, hogy a jobbágy társadalmi-gazdasági viszonyait nem tudnók helyesen megítélni, ha tekintetünket csupán vagy túlnyomólag a telekszervezetre irányozva, nem méltatnók kellő figyelemre a jobbágyirtványokat és azt a különleges, sok tekintetben a telekjognál is erősebb birtokjogot, mellyel a jobbágy az ilyen földeket kezében tartotta.⁷⁷³

A jobbágy ingó javai között megemlíti Szabó a jobbágy terméskészletét vagy készpénzállományát is, amelyek – a források szerint – „igen sokra képesítették”, de ezek kapcsán azt is megjegyzi, hogy a jog síkján az ilyen jellegű javaknál (mint ahogy minden egyéb birtokfajtánál) a földesúri jog korlátozhatta a jobbágy birtokjogának érvényesítését.

A sorrendben először tárgyalt birtoklási forma a jobbágytelek, amelynek kialakulásáról Szabó külön tanulmányt is készített, illetve később alapvető lesz „A középkori magyar falu” című munkájában, igaz utóbbiban – magától értetődően – a középkori viszonyokat tárgyalva.⁷⁴

Szabó itt is különös gonddal mérlegeli a szempontot, hogy az alapvető földesúri jog mennyiben korlátozhatta a jobbágy birtokképességét (különösen az örökítés vonatkozásában), hiszen például a földesúr beleegyezése volt szükséges a jobbágy házának és földjének elidegenítése esetében. Megjegyzi, hogy mindeerre a mezővárosokban nem volt szükség (pedig azok is földesúri fennhatóság alá tartoztak), mivel a mezőváros polgár-jobbágya nem a földesúrral, hanem a maga közösségével volt függő viszonyban,⁷⁵ s ez állapította meg az ingatlan forgalmának feltételeit. Körültekintően mérlegeli a különböző családtagokat érintő örökösödési/örökítési lehetőségeket (a lányrész esetében új tulajdonoshoz kerülhetett a föld), s összességében arra a következtetésre jut Szabó, hogy a jobbágy birtokjoga a telek esetében tulajdonképpen a jobbágytelekbe fektetett beruházás értéke (pl. a ház építésének költsége) volt, s ezzel rendelkezhetett a jobbágy életében és halála esetére is, mondjuk végrendeletben.⁷⁶

„A jobbágytelek birtoklásáról mondottakat foglaljuk össze abban, hogy a telek felett a jobbágyot sajátos természetű birtokjog illette meg, e birtok tulajdonképpen a telek házára fordított vételár, illetőleg a ház építési költsége s egyáltalában a jobbágytelekbe fektetett beruházás értéke volt, ezzel a birtokkal a jobbágy rendelkezett életében és halála esetére, ha pedig anélkül halt volna meg, hogy végrendeletet tetetett volna, örökösei léptek a helyére, a birtoka azonban nem sérthette a földesúr alapjogát s a birtokjoggal való tényleges rendelkezésnek gyakorlati feltételei is voltak, amelyek a jobbágytelekhez fűződő kapcsolatából származtak. Ez a jobbágytelken nyugvó rendelkezési jog az elvi és egyéb korlátokon belül mégis *pozitív rendelkezési szabadságot* [kiemelés tőlem – E. V.] biztosított.”⁷⁷⁷

Igen lényeges megállapítása Szabónak a jobbágy birtoklási képességének vizsgálatakor, hogy a jobbágyoknak a telekhez fűződő viszonyát sem a földesúri önkény határozta meg (még ha a jogi lehetőségei meg is lettek volna erre), a jobbágyoknak a telekről való elűzésére (Bauernlegen) csak ritkán, kivételes esetekben került sor, ellentétben a keletnémet területekkel, a magyar viszonyokra ez alapvetően nem volt jellemző (ennek a gazdasági racionalitás is ellentmond).⁷⁸

„A jobbágytelkek rendszeres elvonása mögött azonban a gazdasági szükségszerűségnek kell működnie s ennek hiányát kell hangsúlyoznunk akkor, amikor forrásainkban azt figyelhetjük meg, hogy nálunk a jobbágytelkeknek rendszeres elvétele *nem fejlődött ki* [kiemelés az eredetiben – E. V.]. A keletnémet vidéken a XVII. század óta általános gyakorlattá vált és jogilag elismert lett a »Bauernlegen«, a parasztoknak a telkeikről való eltávolítása abból a célból, hogy telkeiket azután a földesúr kifejlődő termelő üzemébe⁷⁹ kapcsolja. Nálunk az ilyen »Bauernlegen« fogalma alá eső jobbágykitételekről elvéte is alig lehet példát találni. Nyilvánvaló, hogy nem valami szelídebb jobbágyszemléletben, vagy szociálisabb lelki beállítottságban kell a magyarázatot keresnünk. A magyar nagybirtokon az üzemesítés, a majorsági gazdálkodás nagyobb mértékben nem fejlődött ki az örökös jobbágytság korában, hanem a nagybirtok gazdálkodása továbbra is nagy mértékben a jobbágyüzemekben és az újkorban a földbirtokokhoz kapcsolódó különböző monopol jellegű földesúri jogokon nyugodott, ezek pedig minél nagyobb számú jobbágytalálattal voltak kihasználhatók. A földesúr nem elhajtani, vagy anyagilag megtörni igyekezett jobbágyát, hanem megtartani és gazdasági magabírást fenntartani. Földet a csekélyebb kiterjedésű majorsági üzeméhez rendszerint a jobbágyok kitétele nélkül is talált megfelelő mennyiségben. Amikor pedig a XVIII. században a majorsági gazdálkodás nagyobb kifejlődése a jobbágytelkeket valóban elfojthatta volna, az országra szakadt az óriási alföldi földbőség, de ekkor már útjában állott annak az e század folyamán kibontakozó állami jobbágyvédelem [kiemelés tőlem – E. V.]. Ez volt az oka annak, hogy az örökös jobbágytság korában a jobbágytelkek ismertett rendelkezési szabadságát nem roppantotta össze a hatalmas földesúri érdek, sem új jogok alkotásával, amire módja lett volna, sem az egyoldalú hatalom erejére támaszkodva.⁷⁸⁰

Az előzőekben szó volt róla, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított Szabó az irtvány földeknek, amelyeket az általa vizsgált szemszövegből az is megkülönböztet a telektől, hogy erre (és a közvetlenül ezután tárgyalt szőlőbirtok esetében is igaz ez) még a telekrendszer kötelei sem fonódtak rá, azon a jobbágytalálattal szembe, esetenként a nemesi szabadságot súroló rendelkezési joga alakult ki. Ennek jelentőségét az említett tény is aláhúzza, miszerint az irtásföld mennyisége a telekföld arányát összességében meg is haladhatta.

„Az irtásföldre nem fonódtak a telekszervezet kötelei s azt bármelyik jobbágy a maga birtokába vehette. A jobbágy nagyobb mértékű munkaberuházásából indokoltan fejlődött ki az irtásföldön a jobbágy szélesebb körű rendelkezési joga, viszont a rendelkezési jog gyakorlati érvényesülését a telken kívüliség és a szervezeti kötetlenség segítette elő. Maga Werbőczy a becsükről szólva, egyenesen azt mondta az irtott földekről, hogy ezek a jobbágytalálattal *proprie concernerunt*” [kiemelés az eredetiben – E. V.].⁸¹

Mindezzel együtt a XVII–XVIII. században megfigyelhetők törekvések a földesúr részéről e rendelkezési jog korlátozására, de még a Hármaskönyv XVIII. századi magyarázója, Szegedy János⁸² is azt kénytelen megállapítani, hogy az irtásföld akkor is a jobbágytalálattal volt, hiszen szabadon rendelkezhetett vele, még gyermekeitől sem vehette el senki, szabadon eladhatta, elzalogosíthatta az öröklés terén pedig „*majdnem nemesek módjára élhettek vele* [kiemelés az eredetiben – E. V.] a jobbágytalálattal”⁸³

Szabó szerint mindennek a XVI–XVII. században azért is lehet különös jelentőséget tulajdonítani, mert éppen ebben az időben fonódott rá a jobbágytalálattal a rög örökös kötelekének rendszere. A vagyoni autonómia e megnyilvánulásai a megkötöttséget teljesen nem tudták persze szétfeszíteni, de mégis növelhették a jobbágytalálattal anyagi mozgásképességét s így az önállóságnak az emberrel vele született ösztönét testesítették meg.⁸⁴

„Ennek az irtásföld felett kialakított jobbágytalálattal rendelkezési szabadságnak különösen a jobbágytalálattal virágkorában, a XVI–XVII. században azért is lehet nagy jelentőséget

tulajdonítani, mert jobbágyságunkra éppen ebben az időben fonódott reá a rög örökös köteléke. Ugyanakkor tehát, amikor a magyar jobbágy telkétől elválaszthatatlan lett, volt kezében olyan lehetőség is, amellyel ugyan megkötöttségét szétfeszíteni nem tudta, de vagyoni mozgásképességét növelhette s ápolhatta *vagyoni autonómiájának* [kiemelés az eredetiben – E. V.] az emberrel vele született ösztönét. Ha tudjuk, hogy az irtásföldeknek ebben a korban igen nagy szerepük volt – helyenként, mint láttuk, az irtások meghaladták a telekállományt is – fel tudjuk jelentőségét mérni mind a magyar, mind ennek körén túl az európai jobbágyság történetében.⁷⁸⁵

Tulajdonképpen a leginkább önálló, legszabadabb birtoklási forma, jobbági *hereditas* a szőlő volt, már csak azért is, mert itt volt a legjelentékenyebb a jobbágy befektetett munkája és tőkéje, hiszen maga a szőlőtelepítés is hosszú évek munkája, nem ritkán a telepítésre alkalmas földet is fáradságos munkával kellett elhódítani a bozótos, gizgazos erdőből. A szőlőföld semmilyen formában nem kapcsolódott a telekhez (mint bizonyos mértékben az irtásföld sem), s értékét hűen tükrözi, hogy (Werbőczinél is így van ez) míg a szántóföldeken, réteken, malmokban levő jobbágy *hereditas*-t az örökbecsű tizedrészt képező közbecsűvel, addig a szőlőket csak igaz értékük letételével válthatta magához a földesúr.

Az ezen a területen megnyilvánuló jobbági autonómiát jelképezték az önmagukat igazgató hegyközségek.⁸⁶ Itt akár nemes és zsellér is azonos helyzetbe kerülhetett, hiszen mindketten ugyanannak a közösség által előírt törvénynek tartoztak engedelmeskedni.

„A maga »törvényei« szerint élő s önmagát igazgató hegyközség valóságos falu- és birtokosközi önkormányzó szervezetté vált, mivel egy-egy szőlőhegyen környékének minden rendű és rangú embere összekerült. Itt szőlőföldje birtokára, a birtokával való rendelkezésre nézve nem volt különbség az esetleges szőlőbirtokos zsellér s a szomszédbeli, de a hegyeken ugyancsak szőlőbirtokos nemes ember között, történetesen lehettek éppen egymás közvetlen szomszédai is s ugyanannak a törvénynek/szokásnak tartoztak engedelmeskedni.⁷⁸⁷

Persze némi szolgáltatással tartozott a szőlőbirtokkal rendelkező jobbágy is, például hegyvámot kellett fizetnie s általában rendben tartani a szőlőültetvényt, a birtokot azonban lényegében szabadon használhatta, legfeljebb egymással bonyolódtak vagyoni viszályba a birtokosok, ez viszont éppen a vagyon mozgékonyságának jele volt.

Tanulmányának ebben a részében kitér még Szabó a jobbági zálog- és bérbirtokok, valamint az ingóságok kérdéseire is. A jobbági bérbevételek ügyében megállapítja, hogy egész jobbágytelkek bérbevétele különösen a középkor végén, a nagy pusztásodás idején, de még a földesúri majorsági gazdálkodás kibontakozása előtt volt gyakori, s az ezen keletkezett rendelkezési jogot a jobbági birtokra nehezedeő földesúri igény nélkül gyakorolhatták.⁸⁸

Lényegesnek tekinti Szabó még az ingó vagyon problémáját, amelyre csak megszakadás esetén lehetett joga a földesúrnak, s amelynek jelentőségét a jobbági tulajdon szemszögéből az is bizonyítja, hogy a jobbágy ellen vezetett végrehajtást elsősorban az ingóságokból kívánták érvényesíteni, s csak másodsorban a hereditásokból, nyilvánvalóan azért is, mert a hereditásokon a földesúr joga is harcolt mások igényeivel szemben.⁸⁹

Kitér még Szabó többek között a jobbági kezességvállalás eseteire is, ami nyilván összefüggött megterhelhetőségével, s így tulajdonosi minősítésével, majd egyfajta előzetes summaként megismétli korábban kifejtett gondolatát: a vázolt jelenségeken keresztül nyomon követhető jobbági autonómia és birtokképesség hátterében nem elsősorban az írott jog, hanem inkább a szokások rendszere állt, amelyet a 18. században már kezd felváltani a kodifikálás, de legalábbis az írásbeli nyomon követhetőség igénye.

Másrészt ezt a szokásrendszert a földesúr és a jobbágy érdekei hozták létre, s amennyiben a földesúr teret engedett a jobbágyi autonómia-törekvéseknek, ez jól felfogott érdeke, a jobbágy megtartására irányuló igénye magyarázza. Esetenként lehetett félnivalója persze a jobbágyoknak, de mint az az utasításokból kiderül, elsősorban a tisztartókra érvényes mindez, akiket ezek tanúbizonysága szerint éppen uruk volt kénytelen arra inni, hogy a jobbágyoktól ne vegyenek el örökséget az ő tudtuk nélkül.

„Mindaz, ami ezt a sajátos birtokfogalmat és birtokképességet meghatározta és szabályokba öntötte, nem törvényalkotó akarata volt, hanem maga a *szokások* [kiemelés az eredetiben – E. V.] erején meghatározódó élet. E szokásoknak olyan kötelező ereje volt, hogy azokat – miként Szegedy János a Hármaskönyv említett XVIII. századi magyarázója leszögezte – a földesúrnak sincs módjában megváltoztatni. Olyan viszonyokat fogtak ezek a szokások erős kapcsaikba, melyeket az írás ereje legtöbbször egyáltalában nem rögzített és amelyeket más vidékeken más szokások határoztak meg. Tarka-barka összevisszaság az első ránézésre, de közelebről vizsgálva rendszerint megtaláljuk a helyenként eltérő szokásokban is a közös alapot, a *gyakorlati értelem* [kiemelés az eredetiben – E. V.] parancsát. A XVIII. században azonban már kezd a jobbágyéletbe is beszivárogni az írás-használat s ennek szükségét maga a földesúr is érzi: a dombóvári uradalom földesura arra utasítja tisztartóit, hogy »a jobbágyokat reá kell szoktatni, hogy mind a fundusokról, mind a szőlőkről és irtásföldről és rétekről az uraság pecsétje alatt leveleket vegyenek s azzal stabilizálják magukat«... A magyar jobbágyság birtoklási rendszere *századokon keresztül szinte változás nélkül él tovább* [kiemelés az eredetiben – E. V.], azt a szokásbontó földesurak sarkaiból kimozdítani nem tudhatták. A szokásokat a földesúr és jobbágy érdekei közösen hozták létre egy kiegyenlítést jelentő vonalon s a földesúr érdekei mögött nálunk mindvégig első helyen a jobbágy megtartására irányuló törekvés állott.⁷⁹⁰

Szövegének befejező szakaszában Szabó a tanulmánya első felében ígért európai összehasonlítást végzi el. Az európai viszonyokat alapvetően azoknak a szerzőknek a munkáira alapozva mutatja be, akikre egyéb, az előzőekben már vázolt írásaiban is hivatkozik, így Josef Kulischer, Rudolf Kötzschke, Henri Sée, Jan Ruttkowski főként német és francia nyelvű munkáit idézi.⁹¹

Egyéb munkáihoz hasonló Szabó végső konklúziója is a magyar jobbágy birtokjogának, birtokbírhatásának kérdésében: az orosz és egyéb kelet-európai (cseh–morva, lengyel, keletnémet) viszonyokkal összehasonlítva, a magyar jobbágy helyzete kedvezőbbnek minősíthető, sőt néhány vonatkozásban a francia vagy nyugati német régióval mutat rokonságot, illetve hasonlóságot. Különösen nagy teret szentel Szabó a keleti német és az orosz viszonyoktól való elhatárolásnak, tekintve, hogy előbbi esetében még a közép-német vidéken, Bajorországban is felbukkan a jobbágyinak a birtokáról való erőszakos kitételének, a Bauernlegen-nek a veszedelme, de a jobbágy személyi szabadsága is jóval szűkre szabottabb itt, hiszen gyermekei cselédkényszer szolgálatot végeztek, s a jobbágyörökségért is magas illetéket kellett fizetni.⁹²

„A közép-német vidéken, így Bajorországban már megjelenik a jobbágy veszedelme, a »Bauernlegen« is. Ez a jobbágybirtok jogait alapjában tudta kérdésessé tenni. A jobbágy birtoka ugyan életfogytig tartó, sőt örökössé is volt tehető, de voltak olyan jobbágytelkek is, melyekről a földesúr tetszése szerint távolíthatta el a jobbágyot. Az eltávolítást mégis nyomós okkal kellett indokolnia. Itt a jobbágy személyi viszonyai is kedvezőtlenebbek voltak: a gyermekek cselédkényszer szolgálatot teljesítettek a földesúrnak s a jobbágyörökségért igen magas illetéket kellett a jobbágyörökösöknek megfizetni.⁷⁹³

Ennél is lényegesen rosszabb volt a keleti német és az orosz területek jobbágyainak helyzete, ahol a jobbágy jóformán csak vendég a földjén, s még Nagy Frigyes is azt

mondta róluk, hogy „robotjuk gyakran az egyiptomi csapáshoz hasonló, olyan kínzásokat kell szenvedniök, amelyet a törökök és más pogányok sem engednek meg.”⁹⁴

Hasonló a helyzet Oroszországban, az orosz vidékeken is, bár itt Szabó mérlegre teszi a különféle privilégiumokkal rendelkező, kedvezőbb helyzetben élő rétegeket is, úgymint a koronabirtokon élő ún. „fekete jobbágyokat” vagy a kozákokat. Ugyanakkor megállapítása szerint az orosz jobbágyság arcának jellemző vonásait nem ezek, hanem a régi rabszolgaságot felidéző paraszttömegek határozták meg.⁹⁵

Mindebből a végső következtetést levonva Szabó leszögezi, hogy a magyar helyzet a jobbágy vagyoni rendelkezésének kérdésében sok vonatkozásban a francia és a nyugati német viszonyokkal mutat rokonságot. A magyar jobbágy olyannyira magáénak érezhette földjét, hogy az 1848-as törvények nem is tartották szükségesnek kimondani, hogy a felszabadult föld a jobbágy tulajdonába megy át, csupán a földesúri szolgáltatásokat törölték el.⁹⁶

„Ha a *lelki tényezők* [kiemelés tőlem – E. V.] nehezen ellenőrizhető területére óhajtanánk lépni, nem volna nehéz feltenni, hogy a magyar parasztban *maig* [kiemelés tőlem – E. V.] meglévő biztonságérzet és önrzet, amely a földhöz való viszonyát jellemzi, *sok évszázados gyökerekből táplálkozik, magából a jobbágyságból veszi eredetét* [kiemelés az eredetiben – E. V.]. A felszabaduló magyar jobbágyság természetes tulajdonaként vette kezébe jobbágyi birtokát s e tekintetben jellemző, hogy az 1848. évi IX. törvénycikk nem is tartotta szükségesnek kimondani, hogy a föld ezentúl a jobbágyé, hanem csupán a földesúri szolgáltatásokat törölte el: ezzel a ténnyel a törvényalkotók felfogása szerint már fel is szabadult a jobbágybirtok, automatikusan, már a teher levételével a jobbágyé lett, mert eddig is az volt.”⁹⁷

Egy vonatkozásban azonban Szabó még a francia jobbágy helyzeténél is kedvezőbbnek ítélte a magyarét: a francia ugyanis, ha házasságot kötött, elhagyta földesurát, örökségbe lépett, eladta vagy elzálogosította birtokát – többnyire magas értékű százalékos illetéket kellett fizetnie. Ilyesmi a magyar jobbágyot alapvetően nem terhelte (bár vannak ellenpéldák), sőt egy sajátos magyar szokásnak tűnik az, hogy a végrendelkező jobbágy saját földesurát megajándékozta. Mindez azt támasztja alá, hogy kettejük között (még Nyugat-Európában is ismeretlen vagy formális) *patriarchális közösség volt*, lényegesen több tehát, mint merő ügyletszerű kapcsolat.⁹⁸

„Ellenben egészen sajátos magyar szokásnak látszik a földesúrnak a végrendelkező jobbágy által történt végrendeleti megajándékozása. A sokrétű illetékrendszer hiányát nálunk aligha magyarázhatnánk meg a pénzgazdaságnak esetleg fejletlenebb állapotával. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a maga földjén gazdálkodást nem végző, csupán jobbágysági szolgáltatásaira támaszkodó francia, német földesúrnak és jobbágyának viszonya igen formális lett, kevés volt már abban a gazdasági közösség, viszont a jobbágyaival együtt élő-gazdálkodó magyar földesúrnak és jobbágyának viszonyában mindig volt valamelyes eleme a *patriarkális* [kiemelés tőlem – E. V.], közvetlen, több, mint ügyletszerű kapcsolatnak, s ennek nem volt szüksége lépten-nyomon pénzbeli illetékekben keresnie önmaga kifejezését. Ez viszont kétségtelenül azt is jelentette, hogy a magyar jobbágy mélyebben élt a jobbágyságban.”⁹⁹

Fontos felidézni Szabó tanulmányának befejező sorait is. Ebben ismételtelen rámutat arra, hogy ez az előzőekben vázolt jobbágyi birtoklási rendszer a maga, illetve a szokások erejénél fogva még a középkorban virágzott ki. Werbőczy a maga Hármaskönyvében nem tehetett egyebet, mint hogy még az örökös röghöz kötöttség idején is formába öntötte, kodifikálta mindezt.¹⁰⁰

„Ezek a szabályok középkori jobbágyságunkhoz vezetnek bennünket. Annak sokáig emelkedő vonulatában indultak el, s hogy a magyar jobbágyság nagy romlása után sem tértek az enyészet útjára, abban már része volt Werbőczy Hármaskönyvének is, mely

megörökítve a magyar jobbágyság középkorban kialakult birtokjogának alapvonásait, az örökös megkötöttség és a területi szétesettség korában is a jog vitathatatlan kútfőjének tekintélyével táplálta a jobbágybirtok régi rendszerét. Werbőczy a bosszú heves szavaival hirdette meg a következő nemzedékek számára is a magyar jobbágyság »örökös szolgaság«-ra vetetését, bére és munkája jutalmán kívül való vagyoni megfosztottságát, azonban a jobbágy öröklési és vagyoni rendjének szilárd, az élet talajában gyökerező szokásaihoz Werbőczy nem nyúlhatott hozzá: megfogalmazta tehát azokat s így lett az elzuhanó magyar jobbágyságnak egyszerre rontó és istápoló szelleme.⁷¹⁰¹

Nem fejezhetjük be Szabónak az újkori parasztság történetéről alkotott nézeteiről való szemlénket anélkül, hogy ne érintenénk egyik legfontosabb ezzel kapcsolatos (bár nem nagy terjedelmű) tanulmányát, a már többször említett „A jobbágy megnevesítésé”-t.¹⁰² A tanulmány, s az abban boncolgatott problémák elvi jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy Szabó az írást 1976-os, sőt már előzőleg is, 1948-as kötetébe is fel kívánta venni, de előbbiből – nyilvánvalóan ideológiai megfontolások miatt – ki maradt (a régi vád vetődhetett fel: túlságosan is patriarchálisan ábrázolja benne úr és paraszt viszonyát).

Viszont mindez (ti. hogy Szabó fel kívánta venni a kötetbe) egyértelműen bizonyítja, hogy itt kifejtett nézeteihez élete végéig ragaszkodott.¹⁰³

Szabó módszere a tanulmányban jól ismert az egyéb írásokból: mindenekelőtt törvényeket vizsgál, konkrétan főleg a 16–17. (kisebb részben a 18.) században a jobbágy megnevesítésének körülményeit szabályozó, körülíró előírásokat, s ennek fürkészi társadalmi determinánsait, hátterét és körülményeit.

Tanulmánya első részében Szabó először az e korban előforduló jobbágynevesítések nagy számára hívja fel a figyelmet, illetve arra a máshol gyakran hangoztatott (és itt is említett) körülményre, hogy mindez a jobbágyság emelkedő helyzetével van összefüggésben, illetve annak szembeszökő bizonyítéka.¹⁰⁴

„Ezek az elemek általában a parasztság társadalmilag emelkedő rétegeit alkotván, az emelkedő pálya további állomásain közülük sokan szereztek meg végül a nemeslevelet is, mellettük azonban, főleg a XVII. század óta, nagy számban voltak a megnevesítettek között földesúr alatt, jobbágházban, jobbágyszolgálatban élő, vagy legalább jogilag ilyen kötelék terhét hordó parasztok is. Hogy a szorosan vett jobbágyok megnevesítése nagyarányú volt, arról elsősorban az a körülmény tanúskodik, hogy a jobbágynevesítés kérdése a XVII. század első felében országos társadalmi és politikai kérdésként lépett elő.”¹⁰⁵

Ezután Szabó a tőle megszokott alaposággal veszi górcső alá a kérdést szabályozó törvényeket a 17. század elejéről, s különösen az 1630. évi 30. törvénycikket emeli ki ebben a vonatkozásban, illetve azt a tényt (amit a megelőző törvények is rögzítettek), hogy a földesúr (később a nemesi vármegye) bejegyzése nélkül a szóban forgó jobbágynevesítést nem lehetett végrehajtani. Külön figyelmet fordít Szabó az ún. armális nemesek kérdésére (számos jobbágy került ebbe a kategóriába a nemesítési folyamat során), akik csak nemesi, armális oklevéllel, a nemességet bizonyító irattal rendelkeztek, de ahhoz társuló nemesi birtokuk nem volt, s így a két komponens nem szükségszerűen feltételezi egymást.¹⁰⁶

Szabó adekvát terjedelemben foglalkozik az erdélyi részeket érintő ilyen jellegű problémákkal is, ahol különösen a szökött jobbágyok esetei okoztak sokszor fejtörést a hatóságoknak. Majd pedig – részleges összegzési szándékkal is – azt állapítja meg, hogy mindkét részen (tehát a királyi Magyarországon és Erdélyben is) érvényes egy fontos jellemző: a nemesítés ügye valójában nem akkor kezdődik, amikor a jobbágy erre vonatkozó kérvényét a hatóságokhoz benyújtja. Ezt közte és a földesúr között (nem ritkán

hosszas) egyezkedés előzi meg, a jobbágnak ugyanis érdemeket kellett szereznie, hogy földesurától a nemesítéshez szükséges beleegyezést kieszközölje. A beleegyezés formája pedig a *manumissio* volt, azaz a jobbágnak a földesúri kötelékből való elbocsátása, de felmerültek más lehetőségek is, így az *inscriptio* (a telek jobbágyszolgáltatások nélküli szabad használata egy meghatározott összeg lerovása fejében), illetve az *exemptio* (személyes vagy anyagi szolgáltatások fejében a jobbágyutódoknak – a család kihalásáig – nem kellett a telek után jobbágyterhet viselniük).¹⁰⁷

„A XVII. század első felében a nagy nemesítések korának már első szakaszában tehát mind a magyar királyságban, mind az erdélyi fejedelemségben a jobbágy megnesemítése a birtokos akarata alá bocsátott s ez azt jelentette, hogy egy-egy nemeslevél megszerzésének az ügye a valóságban nem akkor kezdődött, amikor a jobbágy kérvénye a hivatalos hatóságok, végül a királyi kancellária elé került, hanem jóval előbb. A hivatali ügyfolyást, amely az iratok nyomán igen sokszor végigkísérhető, egy másik előzte meg, nem kevésbé fontos és olykor talán több áldozatot követelő: ez a jobbágy és a földesúr között folyt le. A jobbágnak érdemeket kellett szereznie földesurával szemben, meg kellett nyernie beleegyezését, hogy nemességért folyamodhasson. A beleegyezés formája a *földesúri manumissio*, a jobbágy elbocsátása, személyének a jobbágyi kötelékből való kiengedése volt s minthogy a birtokosnak ez anyagi veszteséget jelentett, rendszerint megfelelő anyagi ellenszolgáltatás ellenében történt.”¹⁰⁸

Igen fontosak jelen elemzés szempontjából Szabó tanulmányának végső konklúziói is. Egyrészt megállapítja ugyanis, hogy mindez az *inscriptio* és *exemptio* nagyszámú volt, s az anyagilag tehető jobbágy így könnyen elérhette a nemesítést, olyannyira, hogy mindezt olykor maga a földesúr eszközölte ki számára.¹⁰⁹

„A gyakorlati következményeire nézve általában közös hatású *inscriptio* és *exemptio* nagy száma arra mutat, hogy a jobbágy, ha anyagilag erős volt, könnyen megtalálta az utat urához és ura jóindulatán keresztül társadalmi emelkedéséhez. Így, ha urának megfelelő ellenértéket kínált, megnesemítésének is biztosíthatta feltételeit. Erre mutat az a körülmény is, hogy a birtokos olykor nemcsak a *manumissio*t és a jobbágytelek *exemptio*t nyújtotta jobbágyának, hanem vállalkozott arra is, hogy jobbágyának *maga eszközlje* ki az óhajtott királyi privilégiumot, a nemeslevelet.”¹¹⁰

Másrészt a tanulmány befejező soraiban felbukkannak Szabó népiségtörténeti tanulmányainak ismert tézisei, s így népi történetiszemléletének „nyomelemei” is: megállapítása szerint ugyanis a jobbágy-nemesítések a 18–19. században is folytatódtak, ekkor azonban az időközben rögzült társadalmi és etnikai változások következtében jelentősen más tartalmat nyertek. A 18. század második felétől ugyanis már inkább a felduzzadó állami apparátus, a hivatalnoki réteg, a kapitalista vállalkozók, valamint a szabad szellemi pályák intelligenciája folyamodott nagyobb számban nemességért. Ezek döntő többsége (1791-ben kb. háromnegyede) azonban idegen származású, ez tehát a nemesség etnikai felhígulását eredményezte.

Ehhez képest nő meg a 16–17. századi jobbágy-nemesítések jelentősége, az ekkor nemességért folyamodó jobbágyok népi eredetüket tekintve magyarok voltak, s így a későbbiekben, a 18–19. században ők biztosították a magyar politikai gondolat, a magyar szempontok érvényesülését az ország vezető, magasabb rétegeiben.¹¹¹

„A jobbágyság és a nemesség között a XVIII. században egyre hatalmasabb rétegekben helyezkedett el a felduzzadó állami és katonai hivatalnokság, a kapitalista gazdasági rend vagyoni osztálya és a rohamosan hódító szabad szellemi pályák művelőinek tömege. A nemeslevelek megszerzői ekkor már elsősorban közülük kerültek ki. Az 1791. év elején például városi szenátor, kamarai pénztáros, ügyvéd, orvos, bányabíró, a kamarai

adminisztráció ülnöke, kancelláriai fogalmazó, katonai gabonaraktár prefektusa, csapat-tisztek, uradalmi prefektus, ispán, adószedő, polgármester, adóbiztos, erdőkezelő stb. szerepel a megnesesítettek között. S csak itt-ott akadni egy-egy foglalkozással nem jelölt új nemesre, akiben parasztot, szolgáló jobbágyot lehet sejteni.¹¹² Ezekben a társadalmi rétegekben az ország közjogi és éppen a XVIII. században nagy átalakuláson áteső népi viszonyai következtében természetesen sok volt a nem magyar származású elem: az említett 1791. évi nemeseknek háromnegyede határozottan idegen eredetre mutató nevet viselt s az arány a magyarság rovására egyre kedvezőtlenebbül tolódott el.¹¹³ Ezzel szemben azok, akik a XVI–XVII. században jutottak nemeslevélhez, nagy részben a jobbágyállapotból emelkedtek nemességre és népi eredetükre nézve magyarok voltak. Ennek a XVI., főleg pedig a nagy jobbágy-nemesítő XVII. századból eredő magyar nemességnek döntő része volt abban a nemesi középosztályban, amely a XVIII. és XIX. században a nagy számban gyarapodó nem magyar származású nemesség mellett, mint a magyarságnak kiválasztódott magasabb rétege, a magyarságot kifejezte, a magyar politikai gondolatot hordozta s a magyarság vonásait megörökítette.¹¹⁴

(Két hajdú-tanulmány az 1950-es évekből) Szabó István az 1950-es években két tanulmányt is publikált a hajdúkról.¹¹⁵ A kérdésnek azért is van nagy jelentősége életművének elemzése szempontjából, mert (amint arra tanítványai/munkatársai rámutattak¹¹⁶) hosszabb időn keresztül gyűjtött anyagot a hajdú-kérdés történetéről, s erről egy nagyobb monográfia megírását is fontolgatta. (A monográfiát végül egyik tanítványa, Rácz István készítette el – persze az övé sem öleli fel teljes egészében a problematikát –, de más tanítványai és munkatársai is foglalkoztak a témával.¹¹⁷) A hajdú-kérdéssel kapcsolatos írásai a lehető legszorosabban kapcsolódnak egyébként a Debrecen és az Alföld történetével összefüggő kutatásaihoz, Balogh István 1978-as bibliográfiájában oda is sorolja őket.¹¹⁸ Szabó azonban saját kezűleg összeállított kolligátumában, amelyben a parasztság-történeti tanulmányait fűzte egybe, e tanulmányok közé helyezte őket, ráadásul mindkét írás az 1950-es években keletkezett, tehát ekkori (és általában a kora újkorral összefüggő) nézeti tisztázása szempontjából is fontosak ezek.¹¹⁹ (1950-es tanulmányát a „Jobbágyok–paraszrok”-ba is felvette¹²⁰, tehát itt, s általában a hajdúságról kifejtett nézeteihez is feltehetően élete végéig ragaszkodott.)

Melyek a tanulmányokban kifejtett fő álláspontjai/eredményei a hajdú-kérdésre vonatkozóan?

Az 1950-es írás egyik alapvető kiindulópontja és egyben eredménye is az, hogy a hajdúság lényegét tekintve nem etnikai, hanem társadalmi képződmény. Szabó itt mindekenélőtt Takáts Sándor és Györffy István nézeteivel vitatkozik,¹²¹ akik úgy vélték, hogy a hajdúk – főként a kezdeti időszakban – mindenekelőtt a földönfutóvá lett délszlávokból, hajcsár- vagy pásztorféle elemekből alakultak ki.

„Györffy István is arra a következtetésre jutott, hogy a hajdúk kezdetben »csakugyan földönfutóvá vált délszláv eredetű foglalkozás nélküli vagy hajcsár, pásztorféle elemekből verbuválódtak«, de ezek az örökös csatározásokban – amikor már katonákká lettek – lassanként felmorzsolódtak, családalanul kihaltak, s a hajdúság ezután már a földönfutó magyarokból kerülén ki, magyarrá lett. A kérdés közelebbi vizsgálatába nem óhajtunk belebocsátkozni, de azt meg kell állapítanunk, hogy a hajdú-pásztor foglalkozás nem etnikai, hanem társadalmi meghatározottság kérdése volt.”¹²²

Az utolsó sorban kifejtett óvatosság Szabó részéről nem egészen következetes és indokolt, mert tanulmányának korábbi részében (s ezt megismétli 1956-os írásában is¹²³) egészen határozottan vázolja fel a hajdúság kialakulásának általa elgondolt társadalmi

hátterét. E társadalmi réteg keletkezését nem elsősorban a török terjeszkedésével hozza összefüggésbe ezek szerint, mert az már, meglátása szerint, jóval előbb megindult, hanem az elsődlegesen az Alföldön, már a középkor második felében kialakult nagyarányú állattenyésztéssel. Mindennek, a korábbi tanulmányai alapján¹²⁴ vázolt mezővárosi fellendülés állt a háttérben, amelynek a következménye az állatoknak a nyugat-európai piacokra történő elhajtása volt, s tulajdonképpen ezek „lebonyolítóiban” kell keresnünk a hajdúság igazi, társadalmi motívumokból táplálkozó eredetének magyarázatát. Fontos megemlíteni, hogy Szabó mindenekelőtt Szeged, Debrecen, Nagykőrös és Kecskemét szerepét emeli ki ebben a mezővárosi fejlődésben, s ezek elemzésekor Zoltai Lajos, Hornyik János, Reizner János és Márkus István munkáira utal.¹²⁵

„A nagy határral rendelkező parasztváros és óriásfaluk kialakulása nem keltezhető a török uralom korszakából. Példaként elég Debrecenre, Szegedre, Kecskemétre és Nagykőrösre utalnunk. Debrecen városnak a középkor végén már egész sora volt birtokában pusztaként az olyan földeknek, amelyeken a XII–XIV. században még önálló falutelepülések álltak, esetleg éppen templomokkal. Pusztaszerzeményeivel már ekkor eljutott a Hortobágyra. A Hunyadiak korában Debrecennek már 90.000 k. holdnyi határa volt. A debreceniek földje magától a várostól nyugati irányban 40–50 km-re is elnyúlik, s e távolabbi földeken állatokat legeltettek. A szegediek már a XIII. században pusztabirtokokat szereztek, majd a Duna-Tisza közti kun pusztákat is legeltették, s ezek legeltetéséhez Mátyás király ismételt is biztosította jogukat a kunokkal egyenlőségben. Kecskemétnek a XVI. század derekán már hat pusztája volt, melyeken korábban falvak álltak. Nagykőrösnek a XV. század derekán 50.000 holdra rúgott a határa, s a szántás-vetés csak a falu határának belső övezetében folyt. A pusztákat szerző és egyre táguló mezővárosok felsorolását folytatni lehetne. Az eredményt meg tudjuk állapítani: az alföldi mezővárosok határai már a középkor utolsó századaiban hatalmas mértékben kiterjeszkedtek, e mezővárosok következetesen megszerzték a szomszédságukban pusztán maradt falvak földjét, s a széles földeken *elsősorban legeltető állattenyésztést folytattak* [kiemelés az eredetiben – E. V.]. Nemigen tévedhetünk, ha arra következtetünk, hogy a nyugatra irányított nagy marhanyájákat elsősorban az alföldi mezővárosok legelőin nevelték fel.”¹²⁶

Mindebből már sejthető az itt kifejtetteknek az 1514-es évvel való összefüggése is. Szabó ugyanis itt lényegében megismétli a korábbi tanulmányaiban kifejtett gondolatmenetet: 1514-et, a Dózsa György-féle parasztháborút nem elsősorban a parasztság helyzetének a romlása, hanem éppen az emelkedés előzte meg, s ezzel az emelkedő helyzettel van összefüggésben a hajdúság kialakulása is.

Hozzá kell tenni, hogy Szabó ebben az írásban némi módosítást is megenged: szerrinte a városokba nem pusztán a jobbágyság igyekvő, értékes elemei költöztek, hanem a zsellérek, illetve a főként belőlük kialakuló bérmunkás réteg is. Ezek számát/arányát azonban nem becsüli sokra.

„E sorok írója egy korábbi tanulmányában Adam Smith nyomán arra a megállapításra jutott, hogy a középkor végére nagy számban felgyarapodott magyarországi városok »a jobbágyságnak igyekvő, értékes elemeit veszik fel, s ezekkel együtt a parasztság kezében felhalmozódó tőke is a városba vonul.« Most hozzáfűzni óhajtja, hogy ezt a megállapítást nem kívánja kizáró jelentéssel érteni: ha a város új polgárságába lépők nagyobb részben valóban jobbágyok s bizonyonnyal tehetősebb jobbágyok voltak is, a város polgári közössége megnyílhatott a zsellérek előtt is. A polgári jogokkal élő városokban mindig számolni kell a polgári jogok és polgári állapot nélkül élő bérmunkásréteggel s a föld nélkül maradt falun szegények útja a középkor végi zselléresedés idején is vezethetett a városokba, de ezek aligha lehettek nagy számmal.”¹²⁷

Szabó másik módosítása (amit persze alapvetően korábbi tanulmányaiban is képvisel, csak más összefüggésben) az, hogy szerinte a 15. század végi, illetve 16. század eleji fejlemények ezt a hajdúságot nehéz helyzetbe hozták: több törvényt is felsorol milderre vonatkozólag, így például az 1495-öst, majd az 1498-ast,¹²⁸ amelyek különböző indokokkal részben megtiltották, részben korlátozták a marhakereskedelem hanyatlását, s ezzel a hajdúk egzisztenciájának ellehetetlenülését vonták maguk után.

A foglalkozás nélkül maradt, otthontalan hajdú réteg mindezek után logikusan csatlakozott az 1514-ben felkelt jobbágyokhoz, helyzetük több szempontból is párhuzamokat mutatott, ráadásul korábbi tevékenysége folytán kitűnően értett a fegyverforgatáshoz is. Nem véletlen tehát, hogy a hajdúság nem egyszerűen a felkelt jobbágyok szövetségese lett, hanem egyenesen a Dózsa-felkelés legradikálisabb, leginkább forradalmi elemét alkották.

„Az egykorú források hajdúkat külön csupán a pesti táborban és a Dósa által vezetett főszeregben említenek. Itt azonban – mint láttuk – egyes források igen hangsúlyozzák a hajdúk szerepét. Az elmondottak után megérthetjük, hogy a fegyverrel bánó, szinte katonának is mondható hajdú-pásztornép Dósa harca számára komoly katonai erőt jelentett, sőt talán elsősorban és leginkább ezt jelentett. De ez a társadalomból valósággal kivetett, pusztá léteért küzdő és életét olcsónak ismerő hajdútömeg mást is jelentett: a megalkuvásra nem hajló forradalmi készséget. Talán nem tévedünk, ha le is vonjuk a következtetést, hogy a hajdúság a sereg magvát s e mozgalom radikális balszárnyát hozta Dósának. A földesúri Magyarország urai ellen háborút kezdő Dósa Györgynek és a hajdúságnak a hadjárat közben szinte néhány hét alatt megformálódott szoros viszonyára a szörnyűséges temesvári jelenet vet világot.”¹²⁹

Szabó István másik, a hajdúság kialakulásának kérdését tárgyaló tanulmánya az Alföld 1956-os évfolyamában jelent meg.¹³⁰ Ebben Szabó megismétli 1950-es írásának több tézisé, például azt, hogy a hajdúságot elsősorban nem etnikai, hanem társadalmi képződménynek tekinti, amelynek háttérében az alföldi mezővárosok nagyarányú állattenyésztésének fellendülése állt a 14–15. században. (Nyilván itt is lényegi számára Debrecen jelentősége, s mindez összefüggésben áll a városkörnyéki falvak pusztulásával, amelyet ebben az írásban is a városok felszívó hatásával indokol.)¹³¹

„Megindult [...] az alföldi mezővárosok kiterjeszkedése a környékbeli pusztuló falvak felszívásával, területének megszerzésével. Debrecennek már a Hunyadiak korában 90.000 holdnyi határa volt, Nagykőrösnek 50.000, Kecskeméthez is 6 elpusztult falu földje tartozott [...] Az adatok arra mutatnak, hogy a nyugatra indított nagy marhanyáját leginkább az alföldi mezővárosok legelőin nevelték fel. E városokban náboboszerű marhatartó gazdák és tőzsérek éltek.”¹³²

Fontos megállapítása a következőkben az, hogy a hajdúk mindezek ellenére (s főként egyéb felfogásokkal szemben) alapvetően magyar eredetűek. Hasonló társadalmi rétegek a török hódoltság alatt délszláv és dalmata területeken is kialakultak, ezeket azonban martalócoknak, haramiáknak, uszkókoknak nevezték. (Látható, hogy itt is lényegében az 1950-es tanulmányának megállapításait ismétli.) A magyar etnikumú hajdúság döntően az Alföldről származik, s a török terjeszkedése, valamint a 15 éves háború viszontagságai (amelyek eredeti földjük elhagyására kényszerítették) gyorsították fel kialakulásukat.

„Amint a török pusztítás vonala egyre feljebb húzódott az ország terein, úgy vette fel a hajdúság fokozatosan a déli részeknek, majd a Maros, a Közép-Duna, a Körösök és a Közép-Tisza vidékének népi vonásait. Így lett egyre inkább és meghatározóan magyar is. Az első pásztor- és katonahajdú rétegekben még lehettek mások, délszlávok, főleg

rácok is, azonban egyes korábbi megállapításokkal szemben, hangsúlyoznunk kell, hogy a hajdúság zöme forrásaink adataiból következtethetőleg alapjában már kezdetekben is magyar volt. A délszlávoknak és dalmatáknak különben a török hódoltság korszakában szintén kifejlődött a magyar hajdúhoz hasonló, előbb pásztor, majd katona rétege, ezeket azonban martalócoknak, haramiáknak, morlákoknak, uszkokoknak nevezték.⁷⁹¹³³

A hajdúságon belül a továbbiakban Szabó két réteget különít el: egyrészt a királyi hajdúkat, másrészt pl. a végvárak vidékén élő szabad hajdúkat. Utóbbiakra a török ellen nagy szükség lett volna, azonban a Habsburgok inkább idegen zsoldosokat fogadtak fel ebből a célból. A hajdúk számát (amint erről korábban már szintén szó esett) a 15 éves háború idején a Maros, Körös, Tisza és Duna „egynyelvű magyar” vidékéről felszakadt áradat duzzasztotta fel, s mindez (a hajdú kérdés megoldása) így a korszakban alapvető társadalmi kérdésként az országos politika színterén is hangot kapott. Bocskai István nagy történelmi szerepe abban van, hogy felébresztette magyar nemzeti öntudatukat és a protestáns vallás iránti szeretetüket, s mindezzel egyfajta társadalmi egységgé is kovácsolta őket.¹³⁴

„Bocskai sereggé szervezte a hajdúkat s megfegyvelésük érdekében nem riadt vissza kemény eszközöktől sem. Egyébként azonban megbecsülte és alkalmazta őket. Hivatkozott magyarságukra, hazaszeretetükre, a szabadságra, az ősi dicsőségre, az ország függetlenségére s feltárta előttük az ország nyomorúságát, a bécsi német uralom elviselhetetlen igáját. Bocskai nagy érdeme, hogy a hazátlanná s a törökön kívül mindenki olcsó zsoldosává, egyben a magyar nép ostorává lett hajdúban Béccsel szemben felébresztette a magyarsághoz való tartozásuk tudatát és protestáns vallásuk szeretetét.”⁷⁹¹³⁵

Bocskai ilyen jellegű tevékenységének a csúcspontja azonban a hajdúk letelepítése volt, amely persze nem érinthette összességüket. Ezek a hajdúk gyakorlatilag szabad paraszti önkormányzatot kaptak, a városokéval több tekintetben felőri privilégiumokat élveztek Bocskai kiváltságlevelének köszönhetően. Felhívnam a figyelmet arra, hogy Szabó itt is hangsúlyozza, a közel 10 000, szám szerint meghatározott, letelepített hajdú mindenekelőtt a tiszai és tiszántúli vidékről származott.¹³⁶

„A bécsi és a zsitvatoroki béke mellé Bocskai műveként méltón sorakozik a hajdúbéke alapvetése. Közel 10 000, szám szerint meghatározott hajdú, akiket a jelek szerint elsősorban a tiszai és tiszántúli vidékekről tépett fel a török háború. Bocskai kiváltságlevelével – a hajdúk aranybullája – alapján végül hét üres vagy csekély népességű helységet kapott végleges megtelepedésre szabad birtokként. Nemesi joguk ugyan nem fejlődhetett ki országosan, de földesúri hatalmat nem ismerve szabad parasztként és városi önkormányzatot szerezve maguk urai maradhattak a magyar feudálizmus korának további folyamán.”⁷⁹¹³⁷

Tanulmánya befejezéseként Szabó sürgeti az érdemleges hajdú kutatás megindulását, ők ugyanis a hősi helytállás, a hazafias önfeláldozás és szabadságszeretet előképei.¹³⁸

JEGYZETEK

- * Részlet a szerzőnek a Szabó Istvánról készülő monográfiájából. Korábbi fejezetek a Valóság 2017/2, illetve 2017/9-es számaiban jelentek meg. A cikk folytatása a Valóság 2018/4-es számában lesz olvasható.
- 1 A kérdéskörrel kapcsolatos irodalomból vö. főként SÁNDOR P. 1954. 373–419. FÜR L. 1976. 7–30. OROSZ I. 1985. 53–65. FARAGÓ T. 1999. 296–307. 1977. 76–80. ERŐS V. 2013/a. 33–62. BALOGH I. 1989. 130–135. BALOGH I. 1998. 37–52. RÁCZ I. 1998. 11–14. GUNST P. 1995. 205. ROMSICS I. 2011/a. 334–337. ERŐS V. 2012. ERŐS V. 2015. 384–385. ERŐS V. 2003. 94–108.
- 2 Vö. SZABÓ I. 1948/c. 65–158. É. SZABÓ 1940. 3822–3827. ST. SZABÓ 1940. 219–227.
- 3 ERŐS V. 2017/b. 33–63.

- 4 Vö. SZABÓ I. 1951/a. Amint erről korábban volt szó, Szabó kedvenc elemzési módszere a törvények társadalmi, gazdasági hátterének magyarázata. Ez talán eredeti jogi végzettségével is összefüggésben áll. A törvényeket, mint történeti forrásokat az egyetemi előadásain is behatóan tárgyalta.
- 5 SZABÓ I. 1948/c. 82–83.
- 6 Vö. SZEBERÉNYI G. 2014. 453–472. Hasonló kérdésekről, pl. a főispán és alispán viszonyának jogi természetéről Holub József írt alapvető tanulmányokat.
- 7 SZABÓ I. 1948/c. 92.
- 8 A „lelki indíték” kifejezés inkább a szellemtörténeti fogalomtárból való. Ettől Szabó többnyire elhatárolta magát, de annak hatása alól teljesen nem tudta kivonni magát, mint ahogy ezt a népiségtörténeti tanulmányai is bizonyítják. Vö. a szerzőnek az ezzel foglalkozó kézirat.
- 9 Vö. SZABÓ I. 1948/c. 116.
- 10 Az itt felvetődő kérdésekhez még természetesen alapvető VARGA J. 1969.
- 11 Vö. SZABÓ I. 1952/b. SZABÓ I. 1950–1951/b. Szabó itteni megállapításait egyéb, korábban már érintett tanulmányai mellett egyetemi előadásai- ban is kifejti.
- 12 SZABÓ I. 1948/c. 144.
Külön ki lehet emelni a gondolatmenetből a mezővárosok szerepét, illetve azt, hogy Szabó – nyilván korábbi tanulmányaira is alapozva – ebből a szempontból rámutat Debrecen jelentőségére, amely – szemben az idegen nemzetiségű szabad királyi városokkal – falai közé engedte a szökött jobbágyokat. E gondolatokat Szabó szinte szó szerint átveszi korábbi, a Debrecen történetével foglalkozó tanulmányaiból. Vö. pl. SZABÓ I. 1940/b. 73–77.
Az ottani sorok Szabó jelen szövegében a következőképpen hangzanak: „A nagy városi közösség három politikai hatalom ütközési pontjára vetve, falak nélkül állt a pusztulásnak egyre növekvő tengerében s messze látszó tornyá árbocként integetett a nagy terület földönfutóinak. A beköltözéssel szemben nem állított tilalmakat, szemben a nagyobb részben idegen nemzetiségű kőfalas királyi városokkal.” Vö. SZABÓ I. 1948/c. 146.
- 13 SZABÓ I. 1948/c. 148–149.
- 14 Vö. későbbiek, különösen a lektori vélemények.
- 15 Ua.
- 16 SZABÓ I. 1948/c. 150.
- 17 A cseh–morva viszonyokra vö. pl. A. SPIESZ 1969/a. 222–237. A. SPIESZ 1969/b. 7–62.
- 18 Acsádyról vö. GUNST P. 1961.
- 19 SZABÓ I. 1948/c. 153.
- 20 Vö. erről pl. HOLUB J. 1955.
- 21 SZABÓ I. 1948/c. 158.
- 22 Vö. SZABÓ I. 1948/d. 159–201.
- 23 Francia változatot vö. É. SZABÓ 1947. 167–192. *A Revue d'Histoire Comparée*-ről vö. KOSÁRY D. 1943. 3–32. ABLONCZY B. 2009. 30–39. *KOSÁRY D. 1986. 646–663.*
- 24 Erről vö. még Pach Zsigmond Pál idézendő tanulmányait. Újabb pl. KÖVÉR GY. 2015. 73–106.
- 25 SZABÓ I. 1948/d. 161.
- 26 Vö. mindehhez még Szabó egyéb tanulmányai pl. „*A parasztság a magyarság történetében*”, amelyet részletesen elemeztem a korábbiakban. A kérdéskörben alapvetők még Domanovszky Sándor és Wellmann Imre munkái. Utóbbihoz vö. pl. WELLMANN I. 1937/a. 1–51. 1999. 24–56. Domanovszkyhoz GLATZ F. 1988. 242–274.
- 27 Vö. mindezekhez még GYIMESI S. 1983.
- 28 Vö. még mindeerre a Maksay Ferencsel folytatott levelezés az 1950-es években, illetve a későbbiekben minderről részletesen.
- 29 A harmincéves háború társadalmi következményeit elemző Günther Franz munkájáról Szabó korábban beható recenziót is írt. Mivel a szerzőt még a hatvanas években is egyetértően említi, nem kétséges, hogy jelentős hatást gyakorolt Szabóra a német agrártörténész. Vö. SZABÓ I. 1942. 214–217. F. Güntherhez vö. J. DEWALD 2006. (Benne különösen az „*An Alternative Path to Rural History*” fejezet, 183–211.) W. BEHRINGER 1999. 114–141.
- 30 SZABÓ I. 1948/d. 164.
- 31 Vö. A. SPIESZ 1969/a. 222–237. A. SPIESZ 1969/b. 7–62. A szerző ezekben a tanulmányokban szintén tagadja a későbbiekben említendő „második jobbágyosság” téziséét.
- 32 SZABÓ I. 1948/d. 165.
- 33 A Domanovszky-iskolához vö. ROMSICS I. 2011/a. 316–322. ST., B. VARDY 1985/a. 55–74. ST., B. VARDY 1976/b. 161–174. CSÍKI T. 2003. LÉDERER E. 1955. 103–106.
- 34 Szabó ismertetései ezekről. Vö. SZABÓ I. 1933–1934/a. 205–214. SZABÓ I. 1933–1934/b. 432–435.
- 35 Vö. WELLMANN I. 1937/a. 1–51.
- 36 Vö. É. SZABÓ 1933. 214–216. A Szabó által ismertetett művek JARMAY E. 1930. BAKÁCS I. 1930.
- 37 Léderer Emma korábban felidézett, 1955-ös cikkében Othmar Spann Staendestaat-ról alkotott gondolatainak hatását tartja jelentősnek Domanovszky nézeteiben. Őt és főleg Sándor Pál megállapításait követi Romsics Ignác, aki egyetértően idézi Sándor Pált, miszerint a Domanovszky-iskola idealizáltan ábrázolta földesúr és jobbágy középkori viszonyát. Vö. LÉDERER E. 1955. ROMSICS I. 2011/a. 318. Utóbbi kritikájához vö. ERŐS V 2013/b. 80–92.
- 38 Vö. erről ERŐS V. 2000. valamint a Szabó népiségtörténetéről szóló említett kézirat.
- 39 Vö. a következők.
- 40 SZABÓ I. 1948/d. 175.
Hangsúlyozni szeretném, hogy Szabó azt a véleményét, miszerint a nagybirtoknak az ország védelmében jelentős szerepe volt, tanulmánya

későbbi részében is megismétli. Itt arról beszél, hogy az egész folyamatban a 17. század második felében, a harmincéves háború után nagymértékű visszaesés, krízis következik be, aminek egyik oka, hogy ekkor már a nagybirtok is elveszítette a korábbi nemzetvédő feladatokat.

„A hanyatlás magyarországi tényezőjeként tekintetbe kell venni azt is, hogy a XVII. században a nagybirtok egyre jobban elvesztette az ország védelmében reá háruló katonai feladatokat. Így a birtokosnak nem volt már ösztönzése arra, hogy minél több termeléssel minél több jövedelemre igyekezett szert tenni.” SZABÓ I. 1948/d. 184. Az ezzel szembeni dörgedelmes, korabeli marxista kritikára vö. PACH ZSIGMOND P. 1951. 391–404. Pach Zsigmond Pál persze nemcsak ebben a kérdésben állt szemben Szabóval, hanem abban is, hogy szerinte a nagybirtok kialakulása ekkor nagymértékű fellendülésben volt. Részletek a Szabóval szembeni kritikából:

„Van jó néhány történetíró, aki ezen kívül még egy okot szokott felhozni, amely a nagybirtokot a naturálgazdálkodásból való kibontakozásra, pénzjövödelmeinek fokozására készítette volna. Azt mondják, hogy a nagybirtokra a török időkben új terhek hárultak az ország védelme terén: erre kellett a több jövedelem, a sok pénz. Ez persze a magyar nagybirtok szerepének idealizálása: hiszen a nagybirtokosok az ország védelmét a török ellen – legalább is részben – Bécsre akarták hárítani és azokat a bizonyos új katonai terheket éppenséggel nem akarták vállalni.” (PACH ZSIGMOND P. 1951. 392.)

„Gazdaságtörténezeink általában tagadták ennek a folyamatnak a meglétét Magyarországon s különösen tagadták a XVI–XVII. században. Nem találtak rá példát még csak elvéve sem. Arról beszéltek, hogy »a termelő üzem útjára lépő nagybirtok... a jobbágyföld... állapotát nem bontotta meg, nem került sor a jobbágyok telkétől való erőszakos eltávolítására, ami a keletnémet vidékeken általában gyakorlat volt.« Ezek az állítások főként abban lelik magyarázatukat, hogy régebbi történetírásunk mindenképpen ki akarta mutatni: a magyar jobbágy, ha nagyon is elnyomták, kizsákmányolták, még mindig sokkal jobb sorban élt, mint a környező országok jobbágyai; pl. nem szenvedte el a kisajátítás folyamatát. Pedig a valóság nem fedi ezeket az állításokat.” (PACH ZSIGMOND P. 1951. 393.)

„Szabó István szerint a »XVII. század második felében, a harmincéves háború után általános agrárkrízis lépett fel, a gabona ára visszaesett« szerte Európában. A majorgazdálkodás XVII. századi állítólagos lehanyatlását Magyarországon azonban ez az agrárkrízis nem indokolhatja: ez a magyarázat kapitalista viszonyokat tételez fel, vagy legalábbis azt, hogy a magyar me-

zőgazdasági termelés piacául jelentős mértékben Nyugat-Európa országai szolgáltak volna... Magyarázatának további részét, azt, hogy »a XVII. században a nagybirtok egyre jobban elvesztette az ország védelmében reá háruló katonai feladatokat... Így a birtokosnak nem volt már ösztönzése arra, hogy minél több termeléssel minél több jövedelemre igyekezett szert tenni« – ugyancsak el kell vetnünk. A nagybirtokosoztály [sic!] nem veszíthette el a XVII. századra a török elleni harcban megelőzőleg betöltött nagy jelentőségű funkcióját, hiszen azt általában eddig sem vállalta...” (PACH ZSIGMOND P. 1951. 413.)

41 Látható volt, hogy a gondolat már korábban is megjelenik Szabó Istvánnál.

42 SZABÓ I. 1948/d. 192.

43 Vö. SZABÓ I. 1947/a.

44 Hasonló esetek a középkorban is előfordultak Szabó szerint. Vö. pl. SZABÓ I. 1975.

45 SZABÓ I. 1948/d. 198.

46 A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé-ről vö. IZSÉPY É. 1969. 1077–1103., KÖVÉR GY. 2013/a. 201–224.

47 Vö. SZABÓ I. 1937. illetve a szerzőnek a népiségtörténeti tanulmányokat tárgyaló kézírata.

48 Vö. SZABÓ I. 1976. 237–252.

49 Vö. SZABÓ I. 1941/a. 44–80. 1976. 237–252. A tanulmányról ismertetés vö. GUOTH K. 1942. 472–478.

50 Vö. a következők.

51 Vö. SINKOVICS I. 1941. 4–43. Idézi még pl. SZABÓ I. 1948/c. 74.

52 Vö. pl. JUHÁSZ GY. 1983.

53 Vö. SZABÓ I. 1948/a. 5–30.

54 Vö. ehhez még MÁLYUSZ E. 1923–1924. 17–75. 2003. 425–463.

55 A zsellérség historiográfiai vonatkozásairól vö. még BÁRSONY I. 1973. 5–73.

56 SZABÓ I. 1976. 244.

57 SZABÓ I. 1976. 245.

58 Vö. SZABÓ I. 1941/b. 11–21.

59 Ugocsáról vö. a szerző kézírata Szabó népiségtörténeti tanulmányairól.

60 SZABÓ I. 1976. 250.

61 Vö. ugyanez SZABÓ I. 1938/c. 244–256. 1993. 19–31. Valamint ERŐS V. 2017/a. 19–52.

62 A nemesség és jobbágyág közötti kölcsönösségre rámutat Péter Katalin is később idézendő tanulmányában.

63 SZABÓ I. 1976. 251. Amint szó volt róla Szabó tanulmányának eredeti, 1941-es változata, főként annak befejezése jelentősen eltér az 1976-os változattól. E befejező oldalakon Szabó mindenekelőtt a rendi/nemesi nemzetfelfogással vitázik, amely a dualizmus idején regnál, de saját korában is voltak követői s a mely a honfoglalás művét is a nemességnek tulajdonította. Ugyanakkor egész tanulmányának az a gondolatmenete, hogy

- a XVI–XVIII. századokban a nemesség és a jobbágyság/parasztság között egyfajta átjárás volt (vö. még „A jobbágy megnevesítése” című említett tanulmányt), sok jobbágy nemessé vagy szabaddá emelkedhetett, és sok nemes paraszti életformát folytatott, így egyfajta közösséget alkottak. Lényegében ezt fogalmazzák meg a tanulmány – 1976-ban szintén kimaradt – befejező sorai is. Ebben Szabó azt fejté ki, hogy a nemesség egyfajta szelekció eredménye, melynek történelmi műve a nemzet politikai hatalmának kiépítése volt. A parasztság ennek mintegy „népi tartaléka”, tápláló talaja, amit bizonyít az a tény is, hogy ahol ez nem állt rendelkezésre (pl. a Felvidéken), ott a nemesség idővel elveszett a magyarság számára s az idegen parasztságba asszimilálódott. „A nemesség azonban egészében így is olyan szelekció volt – írja Szabó 1941-es tanulmányának befejező soraiban –, amelyben általában a törekvő, küzdőképes, eredményes, az alkalmat megragadó és alkalmazkodó erők találkoztak össze. E nemesség nagy történelmi műve a nemzet politikai hatalmának kiépítése és megtartása. Ez feladata is volt, minthogy a politikai jogoknak csak ő volt részese. Mellette a parasztságnak az elmozdíthatatlan gyökeres népi erő, a tápláló talaj feladata jutott, a történelem mérlegén nem kisebb érdem, hiszen a nemesség olyan vidéken, ahol nem támaszkodhatott sajátvérére magyar paraszttömegre - elsősorban a Felvidékre kell gondolnunk - idővel az idegen parasztsághoz hasonlít és elveszett a magyarság számára. Így egyetlen szerves test részeként egészítette ki egymást nemesség és parasztság.” Vö. Szabó I. 1941/a. 76.
- 64 Vö. SZABÓ I. 1947/a. Ismertetése: MAKSAJ F. 1989. 552–553. (Eredetileg: *Századok*, 1948.) A Századok eredeti 1948-as kötete a fordulat évének eseményei miatt nem jelenhetett meg. A folyóirat szóban forgó száma végül 1989-ben látott napvilágot, az eredeti szerkesztő Berlász Jenő gondozásában. Vö. minderről BERLÁSZ J. 1989. 238–241. Maksay Ferenc ismertetése Szabó István könyvéről mindezek alapján 1948-ban készült, legalábbis akkor jelent volna meg, azonban az ismertetett körülmények folytán csak 1989-ben került nyomtatásba.
- 65 Vö. FARAGÓ T. 1999. 296–307. 1977. 76–80.
- 66 Vö. még mindehhez PÉTER K. 2003. 549–578. Valamint pl. MAKKAI L. 1982. 320–339. E tanulmányban a szerző az „örökös jobbágyság” fogalmát – Péter Katalin szerint is – a „második jobbágyság” értelmében használja, ami szerint a kapitalizmus kialakulásának is egyik fő akadályozója volt.
- 67 SZABÓ I. 1951/a. Illetve az erről tett korábbi megjelölést, miszerint a törvényeket, mint történeti forrást (így a Hármaskönyvet is) különös gonddal tárgyalta.
- 68 A következőkből látható, hogy a szokás, a szokásszerűség emlegetése itt nem véletlenszerű, hanem elvi megfontolásokon alapulóknak látszik. Értelmezéséről vö. az összegzés.
- 69 SZABÓ I. 1947/a. 7.
- 70 Külön szeretném felhívni a figyelmet Szabó itt mozgósított forrásaira. Ezeket a szokásszerűség szintjén megfogható jelenségeket Szabó a falutörvények, megyei statútumok, uradalmi rendtartások, gazdasági utasítások, jobbágyvégrendeletek, és egykorú levélváltások feltárásával kívánja körüljárni. Vö. SZABÓ I. 1947/a. 12.
- 71 Vö. SZABÓ I. 1947/a. 12.
- 72 Vö. erről még SZABÓ I. 1969. Illetve a szerzőnek Szabó életművének utolsó évtizedét elemző kéziratát.
- 73 SZABÓ I. 1947/a. 22.
- 74 Vö. SZABÓ I. 1969.
- 75 Vö. egyéb tanulmányok a mezővárosokról, pl. SZABÓ I. 1938. 10–59. SZABÓ I. 1960/b. A mezővárosok kérdésének irodalmából, benne Szabó mellett mások, pl. Szűcs Jenő és Bácskai Vera ezzel összefüggő nézetéről vö. GULYÁS L. Sz. 2009. 69–81.
- 76 Vö. minderre még PÉTER K. 2003. 549–578.
- 77 Vö. SZABÓ I. 1947/a. 35.
- 78 Vö. minderre még a Maksay Ferencel folytatott levélváltás az ötvenes évek második felében a továbbiakban.
- 79 Itt tehát a Gutsherrschaftról van szó.
- 80 SZABÓ I. 1947/a. 37. Érdemes itt felidézni, mert tökéletes összhangban van Szabó egyéb, korábban felidézett tanulmányai- val, hogy Szabó az e részhez fűzött lábjegyzetében kiemeli: szóban forgó írásában nem térhet ki részletesebben a magyar nagybirtoküzem közelebbi tárgyalására, csak utal arra, hogy mindez egy átmeneti forma adóztató és termelő nagybirtok között. „E tanulmány, mely a szerzőnek a magyar jobbágyság történetének feldolgozására irányuló munkája nyomán jött létre, nem kerülhet sor a magyar nagybirtok-üzem [kiemelés az eredetiben – E. V.] újkori fejlődésének közelebbi tárgyalására, csupán röviden lehet utalnom arra, hogy a magyar nagybirtok átmeneti típusként foglal helyet adóztató (Grundherrschaft) és termelő (Gutsherrschaft) uradalom között s fejlődésének egyik legnagyobb hatású tényezője a gazdasági természetű és sokszor monopoljellegű, egyébként éppen ezért a jobbágyüzemek megtartását kívánó földesúri jogok kifejlesztése lett.” SZABÓ I. 1947/a. 37. lj.
- 81 SZABÓ I. 1947/a. 41.
- 82 Szegedy János (1699–1760), jezsuita egyházszerző, egyetemi tanár. Itt szóba jövő műve SZEGEDY J. 1734.

- 83 SZABÓ I. 1947/a. 41.
- 84 Érdemes itt is felhívni a figyelmet, hogy Szabó a jobbjátság helyzetében (hiszen az „örökös jobbjátság” időszakát tárgyalja) az egyéni szabadság és autonómia lehetőségeit kutatja, ráadásul az erre irányuló törekvést időtlennek tekinti. Ennek nyilván saját korára vonatkozóan is kellett legyen mondanivalója. Vö. még a későbbiek.
- 85 SZABÓ I. 1947/a. 45.
- 86 Általában is megfigyelhető Szabó érdeklődése a szabad paraszti közösségek iránt, többek között az általa szerkesztett kötetekben sem véletlenül orientálta tanítványait, kutatótársait ebbe az irányba. Vö. pl. OROSZ I. 1960. 3–70. VARGA GY. 1960. 71–138. Több helyen hivatkozik ezekre pl. Zimányi Vera, aki hasonló következtetésekre jut mindezzel kapcsolatban. Vö. ZIMÁNYI V. 1976. A párhuzamokra figyelmemet Káli Róbert írása hívta fel. Vö. KÁLI R. 2017. 62–85.
- 87 SZABÓ I. 1947/a. 47.
- 88 Uo.
- 89 Uo.
- 90 SZABÓ I. 1947/a. 63–64.
- 91 Róluk irodalom pl. NIEDERHAUSER E. 1995. 102–103. G. BÉAUR–J. SCHLUMBOHM 2005. 76–98.
- 92 Vö. még minderről Günther Franz korábban idézett munkája, illetve Szabó erről írott, előzőleg szintén említett recenziója a Századokban. SZABÓ I. 1942. 214–217.
- 93 SZABÓ I. 1947/a. 68.
- 94 SZABÓ I. 1947/a. 69.
- 95 Az orosz parasztság történetéről készült munkák közül Szabó István, mint ahogy ez a Debrecen történetével kapcsolatos fejezetből kiderül, főként Grekov műveit ismerte. Vö. későbbről B. D. GREKOV 1956. Egyéb munka az orosz parasztságtörténeti irodalomból Szergej D. SZKAZKIN 1979. Szabó felfogása a fenti szerzőkhöz több vonatkozásban is közel áll, pl. a sematikus fogalmak elutasításában. Vö. még mindehhez NIEDERHAUSER E. 1998/b. 488–491.
- 96 Vö. minderről még SZABÓ I. 1948/g. 311–396.
- 97 SZABÓ I. 1947/a. 75.
- 98 Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a későbbiekben is arra hivatkozva vették ki Szabó kezéből a parasztság történetére vonatkozó források kiadását, hogy jobbjátság és földesúr viszonyát túlságosan is patriarchálisnak mutatták be. Vö. H. BALÁZS É. 1955. 721–722. Illetve a későbbiek.
- 99 SZABÓ I. 1947/a. 76.
- 100 Szegedy Jánosra vö. a korábbiak.
- 101 SZABÓ I. 1947/a. 77.
- 102 Vö. SZABÓ I. 1941/b. 11–21.
- 103 Vö. FARAGÓ T. 1999. 296–307. 1977. 76–80. A tanulmány felvételét ő is hiányolja.
- 104 Vö. még a parasztság középkori történetére vonatkozó megállapítások a korábbiakban. Pl. SZABÓ I. 1948/b. 31–63.
- 105 SZABÓ I. 1941/b. 12.
- 106 Uo.
- 107 Vö. még ehhez az „*Úr és paraszt a magyar élet egységében*” című kötetben megjelent tanulmányára. SZABÓ I. 1941/a. 44–80.
- 108 SZABÓ I. 1941/b. 20.
- 109 Vö. szintén az „*Úr és paraszt a magyar élet egységében*” című kötetben megjelent tanulmány. SZABÓ I. 1941/a. 44–80.
- 110 SZABÓ I. 1941/b. 21.
- 111 Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Szabó a népiségtörténeti tanulmányokban, illetve a Debrecen történetével kapcsolatos írásaiban. Vö. SZABÓ I. 2005. ERŐS V., 2017/a. 19–52, illetve a korábbiak.
- 112 Szabó István eredeti szövegéből kihagytam a lábjegyzetelt utalásokat.
- 113 Ua.
- 114 SZABÓ I. 1941/b. 21.
- 115 SZABÓ I. 1950. 178–198., 478–488. SZABÓ I. 1956. 3. 50–57. (A tanulmány különnyomatban is megjelent. A következőkben utóbbi oldal-számait idézem.) Ehhez még BENDA K. 1957. 472. A hajdú-kérdés irodalmához vö. még pl. DANKÓ I. 1969. 3–10. BENDA K. 1969. 24–35. RÁCZ I., 1975. 5–15. SZENDREY I. é.n. NAGY L. 1983. Valamint BENDA K., 1963. 15–18. 66–68. MAKKAI L., 1963. 22–29. Varga János is foglalkozik a kérdéssel, több helyen. Vö. VARGA J. 1969.
- 116 Vö. BALOGH I. 1998. 37–52. RÁCZ I. 1998. 11–14.
- 117 Vö. RÁCZ I. 1969.
- 118 Vö. BALOGH I. 1978. 453–458.
- 119 A colligátumot Szabó István leánya, Jakucs Pálné bocsátotta a rendelkezésemre, akinek ezért ezúton mondok köszönetet.
- 120 Vö. SZABÓ I. 1950. 178–198, 478–488. Illetve még SZABÓ I. 1976. 201–222. (A következőkben idézettek oldalszámai ebből a kiadásból való.)
- 121 Róluk vö. a korábbiak.
- 122 SZABÓ I. 1976. 214.
- 123 Vö. az alábbiak.
- 124 Vö. SZABÓ I. 1948/b. 31–63. SZABÓ I. 1938. 10–59.
- 125 Róluk vö. pl. a Debrecen és az Alföld történetére vonatkozó tanulmányok, valamint ERŐS V. 2017/a. 19–52. Illetve HORNYIK J. 1860–1866. PÉTERNÉ SZABÓ M. 2011. 7–20. Márkus István egyébként közismerten Hajnal István-tanítvány volt.
- 126 SZABÓ I. 1976. 211. Hogy Szabó István gondolatai háttérében egy paraszt-polgári koncepció húzódott meg, azt itt kifejtett szóhasználatára bizonyítja. Gondolatmenetét így folytatja: „Az alföldi városok paraszt-polgári közösségeiben nábobszérus marhatartó gazdák éltek... Ezekben a paraszt-polgári közösségekben fejlődött ki a marhakereskedéssel foglalkozó tőzsérreteg: ők voltak elsősorban a marhahajtók foglalkoztatói. Kisebb mezővárosokban és jobbjágyfalvakban is divott

- nagyban a marhatenyésztés és marhakereskedés.” SZABÓ I. 1976. 212.
- 127 Vö. a Szabónak a középkori jobbágyság történetéről való nézeteit tárgyaló tanulmány ERŐS V. 2017/b. 33–63. Valamint SZABÓ I. 1948/b. 31–63.
- 128 SZABÓ I. 1976. 213.
- 129 Vö. még erről SZABÓ I. 1948/b. 31–63.
- 130 SZABÓ I. 1976. 218.
- Érdemes megemlíteni itt, hogy Szabó hasonlóképpen nyilatkozott a hajdúságról a később részletesen elemzendő, főként az 1950-es években tartott egyetemi előadásaiiban, ahol egyébként az előzőkben vázolt gondolatmenetet is összefoglalja a hajdúk fogalmát illetően.
- „A hajdúk ott voltak már a pesti táborban is. Amikor pedig Dózsa György keresztül vágott az Alföldön seregével, olyan vidékek estek útjába, amelyek a széles határu mezővárosok révén a marhatenyésztésnek és a hajdúságnak a gócai voltak. A hajdúság volt Dózsa György seregének legforradalmibb eleme, ez volt a sereg katonai magva és a források szerint a forradalom megalakulás nélküli hívei. Az egykorú források azokat a szerencsétleneket, akiket a tüzes trónra ültetett Dózsa György harapdálására parancsoltak, Dózsa György saját embereinek, belső szolgálóinak és a lázadók vezetőinek, máskor pedig kifejezetten hajdúknak nevezik, ami világosan mutat a hajdúknak Dózsa György környezetében elfoglalt helyzetére. Az 1514. évi bosszúálló törvények nem ok nélkül tiltották meg, hogy a marhapásztor hajdúk a jövőben nem hordhatnak fegyvert, különben bárki elfoghatja őket és a törvény szerint első ízben ki kell herélni őket, második ízben pedig fejüket kell venni. A törvények elrendelték a hajdúk megzabolázása végett a szállások széthárnyását is. A hajdúság tömegére lehet következtetni Ulászlónak a pápához intézett leveléből is, amelyben arról szól, hogy Dózsa György mellé a pástorok »óriási sokasága« állott.” (SZABÓ I. 1951/c, 150.)
- Hozzá szeretném ugyanakkor tenni, hogy Szabó, amikor itt a Dózsa György-féle felkelés társadalmi bázisát feszegeti, a hajdúk mellett a mezővárosi paraszt-polgárságot, sőt a nemességet is megemlíti, olyannyira, hogy az előbbi a legfontosabbnak tartja. Tehát alapvetően ragaszkodik a korábbi tanulmányaiban kifejtettekhez.
- SZABÓ I. 1951/c 149. Illetve SZABÓ I. 1951/c 149–150.
- 131 Vö. SZABÓ I. 1956.
- 132 Azaz Szabó István megerősíti a korábbi, például az 1938-as tanulmányában kifejtett gondolatait. Vö. SZABÓ I. 1938. 10–59.
- 133 Vö. SZABÓ I. 1956. (Kny.) 4.
- 134 SZABÓ I. 1956. (Kny.) 7.
- 135 Bocskaihoz a korszak irodalmából vö. BENDA K., 1955. Újabbban: „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” 2004.
- 136 SZABÓ I. 1956. (Kny.) 10.
- 137 Azt is meg lehet jegyezni, hogy Szabó Istvánnak a hajdúságról kifejtett nézetei abba az általános felfogásába illesztendők, miszerint az ország keleti, tiszai része mindig is a nemzeti és polgárosodási mozgalmak fő területe volt. Vö. ehhez még a következőkben elemzendő egyetemi előadásai, illetve pl. SZABÓ I. 1954/b. 1635–1639. Még részletesebben dokumentálva mindez vö. ERŐS V. 2017/a. 19–52.
- 138 SZABÓ I. 1956. (Kny.) 11.

Ötven éve történt: a prágai tavasz

Az 1960-as évek második felében Csehszlovákia mind gazdaságilag, mind politikailag válságba került. Ellátási gondok mutatkoztak húsból, zöldség- és gyümölcsfélékből. Nyilvánvalóvá vált, hogy az éppen folyamatban lévő öt éves terv célkitűzéseit nem sikerül teljesíteni, ezen egy adminisztrációs módosítással próbáltak segíteni: a tervidőszak határát ötről hét évre tolták ki – ami természetesen nem gátolhatta meg az életszínvonal zuhanásszerű esését.¹

1967 októberében néhány reformer, köztük a legjelentősebb Ota Šik, akcióba lépett, és a Központi Bizottság ülésén megtámadták Antonín Novotný első titkárt. Novotnýnak nem sikerült támogatást szereznie sem kommunista társaitól, sem Moszkvától, ezért lemondásra kényszerült. Így lett hosszú egyeztetések után 1968. január 5-én a Csehszlovák Kommunista Párt főtitkára Alexander Dubček.²

Március 31. Bejelenti megalakulását a Klub 231. (A 231. törvénycikk alapján ítélték el Csehszlovákiában a társadalom és a köztársaság ellenségeit. Ez a cikkely szolgált ürügyül a koncepciós perek során is.)

Április 5. Megalakul a Klub angażovaných nestraníků – KAN – (Elkötelezett Pártonkívüliek Klubja). A Klub kiáltványából: „Abból indulunk ki, hogy a meglévő politikai pártok tagjainak lehetőségük van kifejezni nézeteiket, megfogalmazni és széleskörűen szervezett alapon érvényesíteni elveiket, míg a párton kívüliek politikailag elszigeteltek, passzivitásra vannak ítélve...”

Április 7. Lenárt csehszlovák miniszterelnök lemond, 8-án Černiket nevezik ki utódjául.

Május 4. Dubčeket, a CSKP főtitkárát Moszkvába rendelik.

Június 27. Megjelenik a „2000 szó”, a csehszlovákiai értelmiség nyilatkozata, egyelőre 70 aláírással. Július 8-ig 34 241-en csatlakoztak az aláírókhoz.

Kétezer szó

(mely munkásra, parasztra, hivatalnokra, tudósra, művészre egyaránt tartozik)

Nemzetünk létét először a háború fenyegette. Később olyan idők jöttek, amelyek a lelki egészségét és jellemét tették próbára. Népünk többsége a szocializmus programját reménykedve fogadta. Az irányítás azonban hamis emberek kezébe került. Nem az volt a legnagyobb baj, hogy nem rendelkeztek kellő államférfiúi tapasztalattal, tárgyi tudással, filozófiai műveltséggel, hanem az, hogy hiányzott belőlük az egyszerű bölcsesség és tisztesség, annak a képessége, hogy meghallgassák mások véleményét és a náluknál tehetségesebbeknek önként átadják helyüket.

A Kommunista Párt a háború után még élvezte az emberek bizalmát, de azt fokozatosan hivatalokra váltotta, míg végül megszerzett minden hivatalt, de a bizalomból semmi sem maradt. Ezt ki kell mondani – tudják ezt a közöttünk élő kommunisták is, akiknek a becsapottsága épp oly nagy, mint a többiek csalódása. A vezetés hibás irányvonala a Pártot politika pártból, ideológiai egységből, hatalmi szervezetté változtatta, amely aztán magába szívtá a hatalomra éhes egoistákat, a számító gyávákat és a szennyes lelkiismeretű embereket. Ez aztán visszahatott a Párt jellegére, viselkedésére, mert a Párt belső felépítése nem tette lehetővé a rendes emberek számára, hogy szégyenteljes

megrázkódtatások nélkül tegyenek szert befolyásra, és így nem nyílt módjuk arra, hogy a Pártot fokozatosan megváltoztassák, a kor követelményeihez igazíthassák. Sok kommunista harcolt a hanyatlás ellen, de egyikük sem tehetett semmit.

A Kommunista Pártban uralkodó viszonyok határozták meg az állam állapotát is, annak modelljeként szolgáltak. A Párt összefonódása az állammal oda vezetett, hogy a Párt elvesztette azt az előnyt, amelyet a végrehajtóhatalmon való kívülállás jelenthetett volna. Nem volt, aki kritizálja az állam és a gazdasági szervezetek tevékenységét. A parlament megszűnt tárgyalni, a kormány irányítani, az igazgatók igazgatni. Eltűnt a választások jelentősége, a törvények is elvesztették súlyukat. Nem bízhattunk meg senkiben, aki valamely bizottságban minket képviselt, mert még ha méltó is lett volna a bizalmunkra, akkor sem várhattunk volna tőle semmit, mert nem érhetett el semmit. Rosszabb volt azonban, hogy már szinte egymásban sem bízhattunk. A személyes és kollektív tisztesség eltűnt értéknek lenni. Ezért aztán az emberek többsége elvesztette az érdeklődését a közösség dolgai iránt, és csak a saját érdekeivel és a pénzzel törődött – jellemzi a körülményeinket, hogy ma már a pénzben sem bízhatunk. Megromlott az emberek egymás közötti viszonya, a munka öröme eltűnt, egyszóval népiünk olyan időket élt meg, amelyek lelki egészségét és jellemét veszélyeztették.

A mai állapotért felelősek vagyunk mindannyian, még inkább a köztünk élő kommunisták. De a legfőbb felelősség azokat terheli, akik részei, eszközei voltak a hatalomnak, amely a pártapparátus segítségével behálózta az egész országot: Prágától a legkisebb járásig, településig. Az apparátus döntötte el, hogy ki mit tehet meg és mit nem, az apparátus irányította a szövetkezeteket a tagság nevében, a gyárakat a munkások nevében, a nemzeti bizottságokat (tanácsokat) a lakosság nevében. A valóságban semmiféle szervezet nem volt a tagjaié, a kommunistáké sem. A tényleges irányítók legfőbb bűne az, hogy a saját akarataikat a munkások akarataként állították be. Ha ezt a hazugságot el tudnánk hinni, akkor a munkásokon kellene számonkérni a mai gazdasági visszaesést, az ártatlan emberek ellen elkövetett gazságokat, a cenzúra bevezetését, amely megakadályozta, hogy mindenről írjunk, a munkások lennének hibásak az elhibázott beruházásokért, a kereskedelem visszaesése és a lakáshiány miatt. Természetesen egyetlen értelmes ember sem hibáztatja ezekért a munkásokat. Mindannyian tudjuk, és főleg tudja minden munkás, hogy a munkásság semmiben nem döntött. Mások szavaztak a munkások képviselői helyett. Miközben a munkások egy csoportja úgy hitte, ő irányít az alatt a nevében a párt és államapparátus egy kizárólagosan erre nevelt rétege gyakorolta a hatalmat. Ők vették át ténylegesen a megdöntött osztály hatalmát és váltak az új hatósággá. Meg kell azonban vallanunk, hogy egyesek a kommunisták közül, már régen felismerték a történelem eme mocskos korszakát, játékát, magukban ezt már régen tudatosították. Ők ma arról ismerhetők fel, hogy orvosolják a sérelmeket, kijavítják a hibákat, a tagság és a lakosság kezébe adják a döntés jogát, korlátozzák az apparátus hatalmát. Velünk harcolnak ők a párton belüli elmaradott gondolkodás ellen. De a funkcionáriusok nagy része szembeáll a változásokkal, és nekik még ma is nagy befolyásuk van!

Ez év kezdetétől a demokrácia újjászületésének folyamatát éljük. Ez az újjászületés a Kommunista Pártból indult ki. Ezt be kell ismernünk, és tisztában vannak ezzel a körülöttünk lévő pártonkívüliek is, akik pedig a párttól semmi jót nem reméltek. Hozzá kell azonban azt is tennünk, hogy ez a folyamat nem is kezdődhetett máshol. Hiszen húsz éven át csak a kommunisták élhettek valamiféle politikai közéletet, csak a kommunista kritika volt ott, ahol a dolgok történtek, kizárólag a Kommunista

Párton belüli ellenzék bírt azzal az előnnyel, hogy kapcsolatban állt az ellenfelével. A demokratikus kommunisták kezdeményezései és erőfeszítései ezért csupán törlesztései azon tartozásoknak, amelyekkel a párt az elnyomás alatt tartott pártonkívülieknek tartozik. Tehát a Kommunista Pártnak semmiféle köszönet nem jár, viszont el kell ismernünk, hogy tisztességgel igyekszik kihasználni az utolsó esélyt saját és a nemzet tisztessége védelmében. Az újjászületés folyamata nem hozott semmi igazán újat. Olyan gondolatokat és javaslatokat hozott a felszínre, amelyek közül sok régebbi, mint a szocializmusunk tévedései, némelyek pedig a látható események felszíne alatt – elnyomva – jöttek létre és már régen ki kellett volna őket mondanunk. ne legyenek illúzióink arról, hogy ezen eszmék most majd az igazság erejével győzni fognak.

Győzelmünkről inkább a régi rezsim fáradtsága gondoskodik, mert már régen belefáradt a senki által nem akadályozott húszévi uralkodásba. Valószínűleg teljes egészében be kellett érniük a rendszer alapjaiban és ideológiájában jellemző zavaró elemeknek. Épp ezért ne értékeljük túl az írók és diákok soraiból érkező kritika jelentőségét. A társadalmi változások forrása a gazdaság. Az igaz szó csak akkor kap jelentőséget, ha jól kimunkált körülmények között hangzik fel. Jól kimunkált körülmények – ez alatt nálunk sajnos az általános szegénység és az uralkodás egész régi rendszerének szétesését kell érteni, amikor a politikusok egy bizonyos típusa a mi számlánkra kompromittálja magát. Az igazság tehát nem győz, az igazság csupán megmarad akkor is, ha már mindent tönkretettek! Ezért semmi okunk nemzeti diadalra, csupán új reménységre van okunk.

Hozzátok fordulunk a remény eme pillanatában, amely ma még állandó veszélyben forog. Hosszú hónapokig tartott, amíg elhittük, hogy szabadon megszólalhatunk, beszélhetünk, sokan közülünk még ma sem hiszik, hogy megtehetik. De már eleget beszéltünk, annyi mindent lelepleztünk, most már a rendszer emberivé tételét be kell fejezni. Különben a régi rend erőinek bosszúja kegyetlen lesz. Leginkább azokhoz szólunk most, akik ezidáig csak vártak. Az eljövő időszak hosszú évekre mindent meghatároz.

Az időszak, amely előtt állunk, a nyár, a pihenéssel, szabadsággal, amikor mindannyian – régi szokásunkhoz híven – mindent ott szeretnénk hagyni. De biztosak lehetünk, hogy a mi nagyrabecsült ellenfeleinknek nem fog hiányozni a nyári pihenés, mozgósítják lekötelezettjeiket, és már most megpróbálják előkészíteni a nyugodt karácsonyukat. Ügyeljünk tehát arra, hogy mi történik, igyekezzünk az eseményeket megérteni és válaszolni rá. Hagyjunk fel ama lehetetlen követeléssel, hogy valaki, nálunk bölcsebb, mindig megmagyarázza nekünk a dolgokat és egyszerű következtetéseket is vonjon le belőlük. Mindenkinél magának kell levonnia a tanulságot. Közös egységes álláspontot csak viták során lehet kialakítani, amihez szólásszabadság szükségeltetik, mely éppen az idej éve egyetlen demokratikus vívmánya.

Az elkövetkezendő napokat azonban saját kezdeményezésekkel és saját állásfoglalásokkal kell fogadnunk.

Mindenekelőtt azon nézetekkel fogunk szembeszállni – ha előfordulnának –, hogy a demokratikus megújulás végig lehet vinni a kommunisták nélkül, esetleg éppen ellenük. Ez nem lenne igazságos, sőt értelmetlen volna. A kommunistáknak vannak szervezeteik, azokban kell támogatnunk a haladó szárnyat. Vannak kipróbált funkcionáriusaik, és végül is még mindig, az ő kezükben összpontosulnak az irányítás karjai és nyomógombjai. A nyilvánosság elé került az Akcióprogramjuk, amely egyben a legkiáltóbb igazságtalanságok megszüntetésének a programja – senki más nem

rendelkezik semmiféle hasonló konkrét programmal. Követelnünk kell, hogy minden községben és járásban kerüljön nyilvánosság elé a helyi akcióprogram. Itt egyszerűre nagyon hétköznapi és régen várt tettekről van szó. A Csehszlovák Kommunista Párt kongresszusra készül, amely új Központi Bizottságot választ. Követeljük, hogy legyen jobb az új, mint ez a mai. Ha a Kommunista Párt azt mondja, mostantól vezetői a lakosság bizalmára kívánnak támaszkodni, nem pedig erőszakra, higgyünk neki addig, amíg hihetünk azoknak az embereknek, akiket a járási és megyei konferenciákra küld mint delegátusokat.

Az emberek mostanában nyugtalankodnak, úgy érzik, hogy a demokratizálási folyamat megtorpant. Ez az érzés részben a mozgalmasság utáni fáradtságból ered, részben viszont megfelel a ténynek: elmúlt a meglepő leleplezések szezonja, a magas funkcionáriusok lemondásé és a mámorító szavaké, a sosem hallott bátor szavaké. Ám az ellentétes erők küzdelme csak egy kissé lett rejtettebb folyik a harc a törvények formájáért és tartalmáért a gyakorlati intézkedések kiterjesztéséért. Ezenkívül az új embereknek, minisztereknek, ügyészeknek, vezetőknek és titkároknak időt kell adni a munkához. Joguk van erre a haladékra, hogy legyen lehetőségük vagy bizonyítani, vagy távozni. Ráadásul a központi politikai szervektől ma nem várhatunk semmit. Ők már eddig is meglepően tisztességesnek bizonyultak.

Az előttünk álló demokratizálás gyakorlatának minőségét az dönti el, hogy mi történik a vállalatokkal, a vállalatoknál. A mi valamennyi vitánk mellett végül mégis a gazdálkodók kezében vagyunk. Keresnünk kell a jó gazdálkodókat, ki kell emelnünk őket. Való igaz, hogy a fejlett országokhoz képest valamennyien rosszul vagyunk fizetve, egyesek katasztrofálisan. Követelhetünk persze több pénzt, amit ki kell bocsátani, ezzel el lehet értékteleníteni. Követeljük inkább az igazgatóktól és elnököktől, hogy tárták fel előttünk, mit és mennyiért akarnak termelni, kinek és mennyiért eladni, mennyit keresnek ezen, ebből mennyit fektetnek a termelés korszerűsítésébe és mit lehet elosztani. A sajtó látszólag unalmas főcímei mögött igen kemény küzdelem folyik, demokrácia vagy korlátok. Ebbe a munkások úgy mint vállalkozók a képviselőiken keresztül szólhatnak bele, akiket a vállalati irányításba és a vállalati tanácsokba választhatnak. Az alkalmazottak azzal tehetik a legjobbat magunknak, ha saját képviselőiket választják be a szakszervezetekbe.

Hogyha ez idő szerint nem várhatunk többet a központi politikai szervektől, annál többet kell elérnünk a járásokban és a községekben. Követeljük mindazok távozását, akik visszaéltek hatalmukkal, megkárosították a közvagyon, tisztességtelenül vagy kegyetlenül viselkedtek. Meg kell találnunk annak a módját, hogy hogyan készítjük őket távozásra. Ennek alkalmas módja a nyilvános kritika, jegyzékek, tüntetés, tüntető jellegű társadalmi munka, adakozás a soron kívüli nyugdíjazásukra, sztrájk, személyük bojkottja. El kell azonban utasítani a törvénytelen és illetlen vagy ízléstelen módszereket, mert ezeket fel tudják használni Alexander Dubček befolyásolására. Az ízléstelen levelek írásával szembeni ellenállásunknak olyan általánossá kell válnia, hogy minden ilyen levelet, amit esetleg kapnak, nyugodt lélekkel hamisnak tarthassunk, amit ők maguk küldtek önmaguknak. [A hatalom képviselői gyakran gyalázkodó leveleket írtak önmaguknak, amit később felhasználtak a prágai tavasz lejáratására. Ménes András megjegyzése.]

Élesszük fel a népfront tevékenységét! Követeljük a nemzeti bizottságok üléseinek nyilvánosságát! Olyan kérdésekkel kapcsolatban, amelyeket senki nem akar felvállalni, hozzuk létre saját állampolgári bizottságainkat! Ez igen egyszerű: összeül néhány ember, elnököt választanak, szabályos jegyzőkönyvet vesznek fel, nyilvánosságra

hozzák a határozatukat, megoldást követelnek, nem hagyják magukat elnémitani. A helyi és megyei sajtót, amely jórészt hivatali szócsővé degradálódott, változtassuk a konstruktív politikai erő szószerűvé, követeljük szerkesztőségi tanácsok létrehozását, válasszuk középük a Népfront képviselőit, esetleg alapítsunk új folyóiratokat! Hozzunk létre bizottságokat a szólásszabadság védelmére! Gyűléseinken szervezzünk saját rendfenntartó szolgálatot! Ha meglepő híreket hallunk, bizonyosodjunk meg, igazak-e, menesszünk küldöttséget illetékes helyekre, az illetékesek választát hozzuk nyilvánosságra, ha kell, akár a kapukra írva! Támogassuk a biztonsági szereket, amennyiben valóban büntetendő cselekmények tetteseinek után nyomoznak, mi nem anarchiát és általános bizonytalanságot akarunk! Kerüljük a szomszédok közti vitákat, nem szidalmazzuk egymást politikai okokból! Leplessük le a besúgókat!

Az élénkülő nyári mozgolódás az egész köztársaságban fel fogja kelteni az érdeklődést a szlovákok és csehek közti viszony államjogi rendezése iránt. A nemzeti kérdés megfelelő megoldásának tartjuk a föderalizációt, ez azonban csak egy a demokratizálás fontos intézkedései közül. Ez az intézkedés önmagában nem hoz a szlovákok számára jobb életet. A rendszer külön Csehországban és külön Szlovákiában ezáltal még nem változik meg.

A párt – állam korporáció uralma ettől még tarthat tovább – Szlovákiában annál is inkább, mert „nagyobb szabadságot vívott ki”.

Az utóbbi időben nagy nyugtalanságot kelt az a lehetőség, hogy fejlődésünkbe külföldi erők avatkozhatnak be. Szemtől szemben a túlerővel nem tehetünk egyebet, tisztességgel kitartunk az álláspontunk mellett és nem kezdeményezünk. Kormányunknak tudomására hozhatjuk, hogy ha kell, fegyverrel támogatjuk, amíg azt teszik, amit várunk tőle, szövetségeseinket pedig biztosíthatjuk, hogy a szövetségi, barátsági és kereskedelmi szerződéseket betartjuk. Az alantas szemrehányások és indokolatlan gyanúsítgatások csak kormányunk helyzetét nehezítik, nem pedig nekünk segítenek. Az egyenrangú kapcsolatokat csak azon az úton biztosíthatjuk, ha a belső körülményeinket megjavítjuk, és olyan messzire megyünk a megújulásban, hogy egyszer majd olyan államférfiakat választunk magunknak, akik lesznek olyan tapasztalt, tisztességes és bölcs politikusok, hogy ilyen kapcsolatokat kiépítsenek és fenntartsanak. Végül is ez a világ minden kis országa kormányának problémája.

Az idei tavaszon a háború utáni első igazi nagy lehetőség tért vissza. Újra lehetőség van saját kezünkbe venni közös ügyünket, amely munkamegnevezésként a szocializmus nevet viseli. Lehetőségünk van úgy formálni, hogy jobban megfeleljen egykori jó hírünknek és annak a viszonylag jó véleménynek, amellyel eredetileg magunkról rendelkezünk. Ez a tavasz most ér véget, többé nem tér vissza. Télre már minden eldől.

Ezzel véget is ér a nyilatkozatunk, amely a munkásokhoz, földművelőkhöz, hivatalnokokhoz, művészekhez, tudósokhoz, technikusokhoz, egyszóval mindenkire szólt. A megírását tudósok kezdeményezték.³

Június 29-én megjelenik a CSKP KB elnökségének közleménye a Rudé Právóban, amely a 2000 szót egyértelműen károsnak nevezi.

Július 5-én a szovjet, bolgár, lengyel, magyar és NDK párt vezetői levelet intéznek a CSKP vezetőihez, amely a csehszlovákiai revizionista és szocializmusellenes jelenségek veszélyeire figyelmeztet.⁴

Július 13–15-én öt szocialista ország tanácskozása Varsóban. A tanácskozásról újabb levelet intéztek a CSKP vezetőihez: „A reakció támadása, amely az imperializmus se-

gítségével pártjuk és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság társadalmi rendszerének alapjai ellen irányul, mély meggyőződésünk szerint országukat azzal fenyegeti, hogy eltéríti a szocializmus útjáról.”

Július 18-án a CSKP KB elnöksége elutasítja azt a megállapítást, mely szerint Csehszlovákiában ellenforradalmi veszély van.

Július 29-e és augusztus 1. között az SZKP és a CSKP legfelső vezetői találkoznak Ágcsernyőn.⁵

Augusztus 3-a. A csehszlovák, szovjet, lengyel, bolgár, keletnémet és a magyar párt vezetőinek tanácskozása Pozsonyban. A kiadott közös nyilatkozat hangsúlyozza a szocializmus építésének fő elveit.

Augusztus 9–11. Tito elnök Prágában.

Augusztus 15–17. Ceausescu prágai látogatása. 16-án húsz évre szóló barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény létesül Románia és Csehszlovákia között.

Augusztus 20–21. A Szovjetunió, Bulgária, NDK, Lengyelország és Magyarország csapatai bevonulnak Csehszlovákiába. (Románia nemet mondott a megszállásra!) A párt vezetőit letartóztatják, Dubčeknek rádióbeszédben kell megtagadnia a reform vívmányait. Az élő adásban könnyeivel küszködött és örökkévalóságnak tűnt a másodpercekig tartó csend. A CSKP vezetőit katonai repülőgéppel Moszkvába viszik, az önkívületben lévő Dubčeket a repülőgép padlójához láncolva. Eközben Prágában idegen, megszálló tankok cirkálnak.

József Attila sorai jutnak eszembe (1937-ben írta):

„S hol táborokban gyűlt bitangok

verseim rendjét üldözik,

fölszólalnak testvéri tankok

szertedübbörögni rímeit.”⁶

(Kiemelés Ménes Andrásról.)

Történetek érdekes, sőt mulatságos esetek, aminek később kemény következményei lettek. Hatalmas lakodalmat tartottak a felvidéki Csitáron. 1968. augusztus 20-án éjfélkor az ifjú pár üdvösségére éppen a menyasszonytánc pörgött a helyi bálteremben, amikor magyar katonák érkeztek a faluba, a Magyar Néphadsereg felderítő járőrének élesfegyverekkel felszerelt tagjai. A násznép örömittasan fogadta a régen látott „magyar vitéz urakat”, akiket azonnal meg is kínáltak pálinkával. A különös találkozás „levét” a magyar alakulat parancsnoka később meg is itta. Amikor kiderült, hogy alárendelt katonáival együtt mulatozott a felvidéki magyarokkal, hadbírószám elé állították, megfosztották rendfokozatától, kirúgták a honvédségtől. A magyar katonák ugyanis megszállásra kaptak parancsot, de ezúttal nem az elcsatolt területek visszafoglalásának jegyében, hanem „szocialista barátaink” megsegítése címen.⁷

A szlovákok és a csehek nem egyformán élték meg a bevonulást és következményeit: paradox módon a Szovjetunió vezetésének kellett emlékeztetnie Prágát, hogy az 1920-ban létrehozott szövetségi köztársaság két egyenjogú, egyenrangú köztársaságból áll, szíveskedjenek tehát ennek megfelelően bánni a gyengébbik féllel. 1968 után ennek köszönhetően megerősödött Pozsony politikai és közigazgatási szerepe (az új pártvezető, *Gustáv Husák* is szlovák volt), a keleti tagország megkezdte a felzárkózást a fejlettebb Cseh- és Morvaországhoz.⁸

Kádár János nem szívesen küldte a magyar katonákat Csehszlovákiába. Jó barátságot ápolt Dubčekkel.⁹ Másfelől úgy érezte Kádár, hogy be kell vonulnunk Csehszlovákiába, mert így talán menthető a magyar új gazdasági mechanizmus, ami 1968. január 1-ével indult.¹⁰ Először életszínvonal-emelkedést hozott az új gazdasági mechanizmus.¹¹ Aztán

az 1970-es évek elején a gazdasági reform lefékeződött, a gazdaságpolitikában anélkül következett be a visszarendeződés, hogy kimondták volna az új gazdasági mechanizmus felfüggesztését. Az újbóli központosítást az 1973-as olajválság és az azt követő recesszió hatásai is tovább erősítették. A reform iránt elkötelezett politikai vezetőket 1974-ben leváltották, és tovább folytatódott a fenntarthatatlan rendszer hosszú haldoklása.¹²

1968. január 16-án *Jan Palach* cseh egyetemista a prágai Vencel téren étterrel leönti és felgyújtja önmagát, tiltakozásul a megszállás ellen. 19-én hunyt el.

1969. január 20-án Bauer Sándor szintén tiltakozásul felgyújtja önmagát. Több követőjük is akadt, volt, akít megmentettek a tűzhalálból, de az önégetők száma 13 (!) lett. 13 fiatal élet lett tiltakozásul a tűz áldozata.

1972 őszén a szomszédom egy NDK-beli faipari egyetemre ment tanulni. Akkor még Prágában át kellett szállni a Berlinbe tartó vonatra. Jól beszélt németül, ezért az információs ablaknál németül kérdezte, melyik vágányról megy a vonat Berlinbe. Az információs ablaknál ülő fiatal vasúti tiszt csak ennyit mondott: „Megszállókkal nem tárgyalok!”

1984 – nyári olimpia Los Angelesben. Híres „csonka olimpia”. Moszkvai pártutasításra tizennygy szocialista ország bojkottálja az olimpiát. Jugoszlávia és Románia csapatai és egyéni sportolói viszont versenyeznek Los Angelesben.¹³ A rádió műsorát hallgattam, amikor ismét szóba került a prágai tavasz és a bevonulás. A műsorvezető a „Varsói Szerződés fenegyerekének” nevezte Ceaușescu, mert Románia nem vett részt az 1968-as megszállásban, és ott vannak az olimpián.¹⁴

1986 áprilisa. Pozsony belvárosa le volt zárva. A tömegközlekedés talán egy órányi időre leállítva, a főbb útvonalakon rendőrsorfall állta a gyalogosok útját. Hatalmas benzinfaló Volga személygépkocsik haladtak lesötétített üvegekkel Pozsony útjain. Még aznap este a „suttogó propaganda” azt a hírt vitte az emberekhez, hogy Gorbacsov Prágában tárgyalt a CSKP vezetőivel, ma pedig azért jött Pozsonyba, hogy hivatalosan találkozzon Dubčekkel, de ezt Dubčeknek megtiltották.

1988 augusztusa. Prágában diákok, fiatalok, a szocialista országok ellenzéki mozgalmi gyülekeznek a „baráti segítségnyújtás” huszadik évfordulójáról megemlékezni. Magyarországról is érkezett egy csoport: Deutsch Tamás, Pesty László és néhány barátjuk. Husák rendőrsége keményen bánt velük, rabosították őket, börtönben töltöttek napokat. A nemzetközi tárgyalások és egyeztetések után a börtönből szabadultak, de Csehszlovákia területéről ki lettek tiltva.

1989. augusztus–november. A kommunizmus magyar, lengyel és keletnémet bukása elindította a tüntetéseket a csehszlovák rendszer ellen is Prágában és Brnóban. Eleinte ezeket elfojtották, de az állambiztonság egyre gyengébben tudott fellépni a gyarapodó számú tüntetők ellen. 1989. november 18-án létrehozták a Civil Fórumot. Ebbe beépítették a Charta '77 mozgalom emberjogi vezetőit is. A Civil Fórum célkitűzése az volt, hogy összefogja és megszervezza a különböző ellenzéki csoportokat, és a kormánnyal tárgyalásokba kezdjen. November 27-re általános sztrájkot hirdettek, ami megmutatta, hogy a régi kormányzat társadalmi támogatás nélkül maradt, és pár nap múlva össze is omlott. November 29-én megszűnt a kommunista párt egyeduralma. December 10-én új kormány alakult, kisebbségben lettek a kommunisták. December 28-án Alexander Dubček lett a parlament elnöke, Václav Havel pedig a köztársasági elnök. 1990. június 8–9-én megtartották a választásokat is, ahol megerősítették a bársonyos forradalom vezetőit.¹⁵

1992. november 7-én elhunyt Alexander Dubček. Néhány héttel előtte autóbalesetet szenvedett. Olaszországban kórházi ápolása során szépen gyógyult, mikor a gyógyuló Dubčeket hazaszállították Prágába, a kórházban az állapota rohamosan romlott, és november 7-én elhunyt. Gyanús körülmények...¹⁶

A prágai tavasz és Dubček munkássága „korán” jött. A vaskalapos Brezsnyev keményen elfojtotta a reformokat és az „emberarcú szocializmust” 1968-ban. Viszont mindez kedvező körülményeket talált volna 1985-től, Gorbacsov idejében. Janus Pannonius sorai jutnak az eszembe:

„Herkules ilyen a Hesperidák kertjébe’ se látott,
Hősi Ulyxes sem Alcinous szigetén.
Még boldog szigetek bő rétjein is csoda lenne,
Nemhogy a pannon-föld északi, hús rögein.
S íme, virágzik a mandulafácska merészen a télben,
Ám csodaszép rügyeit zúzmara fogja be majd!
Mandulafám, kicsi Phyllis, nincs még fecske e tájon,
Vagy hát oly nehezen vártad az ifjú Tavaszt?”¹⁷

JEGYZETEK

- 1 Moldova György: *Kádár János. Urbis* 9 Moldova: i. m.
Könyvkiadó, Budapest, 2006, I-II. kötet.
- 2 Dunavölgyi Péter: *Öröm és büszkeség a két do-* 10 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX.*
mináns érzés, ha az elmúlt évtizedekre gondolok. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
(*Interjú Feledy Péterrel.*) Kommunikáció, Média,
Gazdaság, 2012–2013/X. évfolyam, 1–2. szám.
- 3 A fordítás alapjául szolgáló újságcikk a Literárni 11 Az új gazdasági mechanizmus előtt a gyári mun-
listy című prágai irodalmi folyóiratban jelent kás reggelije fél liter tej és 2 zsömlé volt. Az új
meg. Ezenkívül a cikk megjelent még a Student gazdasági mechanizmus idejétől már 1-1 szelet
és a Mladá fronta c. ifjúsági lapokban, a Práce felvágott is jutott a zsömlébe.
c. szakszervezeti lapban, valamint a Zemědělské
noviny-ban (Földműves újság).
- 4 Fencsik László (szerk.): *Politikai kieszótár.* 12 Benkő Péter – Szabados István: *Magyarország*
Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. *gazdaságtörténete 1944–1988.* Távoktatási
Universitas Alapítvány. Általános Vállalkozási
Főiskola, Budapest, 1998.
- 5 Uo. 13 Rózsalyi László: *Magyar olimpiai lexikon*
1896–2000. Helikon Kiadó, 2004.
- 6 József Attila: *Ars Poetica.* In: *József Attila költe-* 14 Szabad Európa Rádió Forgószínpad c. műsora,
ményei. Helikon Kiadó, 1985. 1984. július 29.
- 7 Haraszi Gyula: *Lakodalmas bevonulás.* Magyar 15 Jan Palmowski: *Oxford Dictionary of*
Nemzet, 2008. augusztus 16. *Contemporary World History.* Oxford University
Press, 2004.
- 8 Duray Miklós: *Lecke az elvtársaktól.* Magyar 16 Dunavölgyi: i. m.
Nemzet, 2008. augusztus 16. 17 Janus Pannonius: *Egy dunántúli mandulafáról.*
(Weöres Sándor fordítása)

Halhatatlan Atatürk

„Atatürk halhatatlan jelkép minden szabadságszerető nemzet számára.”¹

(*Bevezetés: emlékezzünk Atatürkre!*) Napjainkban kiemelkedő nemzetközi figyelem kíséri Törökországot. A menekültválság kapcsán Törökország kulcsfontosságú szereplővé vált egész Európa, sőt az egész világ számára is. Minden nap olvashatunk valamilyen hírt Törökország és az EU viszonyáról, különösen jelenleg, amikor Törökországban az alkotmánymódosítás és az igazságszolgáltatásban végbemenő folyamatok a nemzetközi közösség figyelmét percről percre magával ragadja. A 2016. július 15-ei puccskísérlés Törökországban számos változást hozott, a puccs után a török kormányzat által az igazságszolgáltatás rendszerében véghez vitt folyamatokat az EU nyugtalanítónak találja, továbbá felmerült az emberekben az a kérdés is, hogy a jelenlegi helyzet vajon még mindig követi-e az Atatürk által létrehozott szekuláris állam képét, vagy más úton kezd el járni az ország?

Ahhoz, hogy megérthessük, miért merülhet fel ez a kérdés, meg kell alaposabban tudnunk, ki is volt Atatürk. Miért köszönhetett olyan sokat neki a török nép? Rengeteg cikket olvashatunk erről, azonban úgy gondolom, Törökország múltjáról többet kell tudjunk, mivel Törökország Európa és az Európai Unió jövőjében is fontos szerepet tölt be. Atatürk elindította Törökországot a modernizáció és a nyugati értékek útján, mely útravaló napjainkban is hat, hiszen Törökország hosszú évek óta csatlakozni szeretne az Európai Unióhoz. Habár az évek során nem sikerült még végső eredményeket elérni, ám a csatlakozási tárgyalások mostanság is zajlanak.

Törökország az érdeklődés homlokterében van a migráció és szíriai konfliktus kapcsán is. E szerfelett eseménydús helyzetben sem felejtkezhetünk el arról a rendkívüli emberről, akinek bekeretezett képe mind a mai napig a török intézmények, a nagykövetségek, az utcák, a bevásárlóközpontok, iskolák és milliók dolgozószobájának faláról néz le ránk: Mustafa Kemal Atatürk, a szekuláris Török Köztársaság megalapítójáról. 1934-ben a Török Nemzeti Országgyűlés adományozta neki az Atatürk vezetéknévét, azóta hívják őt „törökök atyjá”-nak.

Fontosnak tartom, hogy visszaemlékezzünk Atatürkre, gondolataira és elért eredményeire. Szeretnék tehát most elvonatkoztatni kicsit a médiában Törökország kapcsán olvasható hírektől, és időutazást tenni a török történelembe, egészen Atatürk megszületéséig. E tanulmányban úgy szeretnék visszaemlékezni arra, hogy ki volt Atatürk, hogy rendhagyó módon nemcsak a történelem által rögzített tényeket szeretném bemutatni, hanem magát Atatürköket szeretném „megszólatatni”, idézni tőle, hiszen ahhoz, hogy átérezzük, miért is jelent oly sokat a török nemzetnek, tőle magától kell hallanunk gondolatait.

(*Atatürk reformjai*) A török zászló motívumai az Oszmán Birodalom idején alakultak ki, ám egyes nézetek szerint a véglegesített, mai formája Atatürk nevéhez köthetően. A török függetlenségi háború ideje alatt Atatürk az egyik vértócsa mellett megállva pillantotta meg a félhold és a csillag tükörképét.²

Atatürk Szalonikiben (a mai Görögország területén) született 1881. március 12-én, és már gyerekkorától kezdve katona szeretett volna lenni. Törökországban olyan változásokat hajtott végre, melyek olyan mély nyomokat hagytak a török nép lelkében, hogy ha végigsétálunk Törökország utcáin, mind a mai napig mindenhol a fényképével találkozhatunk.

Atatürk azt mondta: „Két Mustafa Kemal van. Az egyik én vagyok, a halandó Mustafa Kemal; a másik a nemzet lelkében örökké élő Mustafa Kemalok eszméje. Én őt testesítem meg. Megjelentem a veszély pillanatában, de nem egy török anya szült engem is? Nem fognak-e a török anyák újabb Mustafa Kemalokat szülni?” Atatürk szónoki tehetsége minden bizonnyal hozzájárult népszerűségéhez, és ezáltal szavai az emberek szívébe hatoltak, amelynek lendületét mind a mai napig érezhetjük.

Az első világháború utáni török vereség reményvesztettségében Mustafa Kemal nem adta fel a küzdelmet, és a Törökországot feldaraboló sèvres-i békeszerződés nyomán elcsatolt török területeket a függetlenségi háborúban visszaszerezte a török nép számára.

Atatürk 1910-ben Franciaországban hadiakadémiai tanulmányai során az európai életmód, hagyományok, szokások, továbbá ez európai politikai gondolkodásmód és attitűd tanulmányozása révén olyan tudást szerzett, mely szerepet játszott későbbi reformjainak a kidolgozásában.³

Atatürk szónoki tehetsége révén a török fiatalok szívét is megérintette, példaként jelent meg bátorsága az összes török fiatal szeme előtt. Kevés hozzá hasonló ember élt, aki a fiatalok tömegére is ilyen mélyen tudott hatni. Az első világháborút követő, 1919-ben kitört török szabadságharc győzelme után Atatürk a következőket mondta: „A törökök megnyerték a szabadságharcot. Most már egy sokkal nehezebb, sokkal fontosabb harc győzelméről van szó: a tudomány csatamezőin is győzni kell!”⁴

1923. október 29-én kikiáltották a köztársaságot, elnökké Mustafát Kemal, kormányfővé pedig İmet pasát választották.⁵ Ezt követően a kormány Ankarát nyilvánította fővárossá.

1924 áprilisában törvényt fogadtak el arról, hogy a kalifátus megszüntetésre kerül, és az oszmán uralkodóház tagjainak kiutasítására is sor került. Egy másik törvénnyel megszüntették a vallási ügyek minisztériumát is. Abdülmecid kalifát pedig kitoloncolták a bolgár határon.⁶ A kalifátus megszüntetése kapcsán, még a törvény megjelenése előtt, Atatürk a következő szavakkal foglalta össze gondolatait dumlupinari beszédében: „A nép uralma olyan áradása a fénynek, amelynek hatására elolvadnak a láncok, elégnak a trónok. A nemzetnek rabságára támaszkodó intézmények előbb-utóbb mind el fognak tűnni.”⁷

1925-ben betiltották a fezt, melyet Atatürk a keleti elmaradottság szimbólumának vélt. A fezt a török férfiak viselték, Atatürk azonban elérte azt, hogy nyugati mintára kalap viselese váltsa fel. Atatürk végigjárta számos várost és falut, kalapot hordott, saját maga kívánt példát mutatni a török népnek. Az emberek kezdetben kérdezték, hogy mit visel, csodálkoztak, Atatürk pedig elmagyarázta nekik, milyen praktikus a kalap, és innentől kezdve mindenki viselje ezt.⁸ Atatürk a fezt viselese kapcsán az alábbiakat mondta: „Nézzétek, a tömegben látok egy embert, aki fezt, a fezen egy zöld turbánt, egy gallér nélküli inget, valamint egy olyan zakót visel, amelyet én. Hogy lejjebb mi van még rajta, azt innen nem látom. Hát miféle öltözik ez? Egy művelt ember szemében nem nevetséges ez az összevisszaság? – De igen! – hallatszott több helyről is a tömegeből.”⁹ A női fejkendő viselese ellen is felszólalt Atatürk, megjegyezte, hogy a nagy melegben rendkívül kellemetlen viselet, ezért kérte, hogy a nők „hadd mutassák meg arcukat a világnak”.

Atatürk reformjai a nők életébe hatalmas változásokat hoztak. Korábbi források elemzéséből is láthatjuk, hogy Atatürk reformjai nyomán a nők a munka világában is előtérbe kerültek, és egy lendületes előrelépésnek lehetünk tanúi. A Köztársaság előtti időkben a nők nem tudták megvalósítani önmagukat, korlátozott lehetőségeik voltak. A demokratikus köztársaság időszaka azonban egyenlő esélyeket biztosított a nők számára is. Az első női bíró Törökországban Suat Berk (1901–2002), volt, aki 21 évesen kezdte pályafutását. Amikor bíró lett, a következőket mondta: „Azt hittem, hogy azért jönnek a

bíróságra az emberek, hogy az ügyeiket intézzék, de kiderült, hogy valójában azért jöttek, hogy a női bírót nézzék.” E gondolatok is azt tükrözik, hogy Törökországban ebben az időben teljesen egyedülálló és példa nélküli, döbbenetes jelenség volt az, hogy egy nő bírói tisztséget tölt be. Atatürk reformjainak köszönhetően azonban több ilyen pozitív példát tarthatunk számon.

Süreyya Ağaoğlu (1903–1989) volt az első női török ügyvéd és jogvédő, aki angolul és franciául is beszélt. Karrierje során számos nemzetközi konferencián képviselte Törökországot. Az első olyan diáklány volt, aki jogi karra jelentkezett, példát mutatva, hogy nők is betölthetnek ilyen jellegű pozíciókat. 1952-től a Nemzetközi Női Jogász Egyesület tagja volt, fontos civil szervezetek létrehozásában is segédkezett. Számos, Törökország-szerterre sikeres könyvet publikált, melyek közül a két legjelentősebb a „Londonban láttalak” és az „Így telt el egy élet”.

Törökországban az első női büntetőbíró, Muazzez Halet İşikpinar, 1931-ben kezdte meg bírói tevékenységét.¹⁰ Ezek a híres török nők mind Atatürk köztársaságának az idején kezdték el tevékenységüket, melyre a szultánátus idején nem lett volna lehetőségük. Nem sokkal később, 1934-ben a nők szavazati jogot kaptak.¹¹

Atatürk nevéhez fűződik továbbá a latin ábécé kötelezővé tétele is. Atatürk az arab írást eltörölte. Törökországban mindenki számára kötelező volt megtanulnia az új írást, Atatürk maga is – csakúgy, mint a fez eltörlésénél – személyesen járta az országot, nemcsak a városokat, de kisebb falvakat is, annak érdekében, hogy táblával és krétával saját maga tanítsa a népnek az új ábécét, magyarázva az új írás elsajátításának a jelentőségét. Atatürk először 1928. augusztus 9-én az isztambuli Sarayburnuban beszélt az őt körülvevő népnek az ábécéről. Meg volt győződve róla, hogy minden forradalmi mértékű nagy lépést elsőként a néppel kell megbeszélni. Ekkor ezt mondta a török népnek: „Azt akarom, hogy két héten belül tanuljátok meg. Az új török betűk segítségével fog igazán megmutatkozni a mi gazdag és jóhangzású nyelvünk. Meg kell értenetek annak szükségességét, hogy megszabaduljunk a nyelvünket évszázadokon keresztül börtönbe záró érthetetlen jelektől.”¹²

Fontos vívmánya volt az is, hogy 1934-ben eltörölték az eddig használatban lévő olyan rangokat, címeket, mint a pasa, és bevezették a mindenkire kötelező érvényű családinév-törvényt, melynek értelmében minden török állampolgárnak vezetéknevet kellett választania. Ezt megelőzően Törökországban nem voltak használatban a vezetéknevek. Férfinak és nőnek egyenlő jogokat biztosítottak a családban, megszüntették a férj kizárólagos akaratából történő válást. Az egyetemek Atatürk reformjainak köszönhetően megnyitáltak a női hallgatók előtt is, ennek eredményeként már a nők is választhattak önálló hivatást.¹³

A Török Köztársaság megalakulása időszakában, 1923. november 14-én a Legfelsőbb Bíróság Sivas-ból Eskişehir-be került át. A Török Köztársaságban a vallási ügyeket és az állami ügyeket szétválasztották, 1924. április 8-án eltörölték a saria-bíróságokat. 1926. március 1-jén elfogadták az olasz minta alapján megalkotott török Büntető Törvénykönyvet, majd ugyanebben az évben a svájci mintára megalkotott török Polgári Törvénykönyvet. A Büntetőeljárási törvényt Törökországban német mintára alkották meg, 1929. augusztus 20-án lépett hatályba. A tengeri kereskedelemről szóló törvényt szintén német mintára alkották meg, és az 1929. május 13-án lépett hatályba.¹⁴ Láthatjuk, hogy Atatürk reformjai mindenre, így a jogi szabályozásra és az igazságszolgáltatásra is kiterjedtek.

Atatürk kidolgozta a Köztársasági Néppárt programját, mely összegezte a párt legfontosabb célkitűzéseit. Összegzően ezen elveket kemalizmusnak nevezték már akkor, 1931-ben is. Az alapelvek között szerepelt a haza, a nemzet, az állam alkotmánya, az

állampolgári jogok. A dokumentum kimondta, hogy a párt nem tesz különbséget férfi és nő között a jogok és kötelezettségek tekintetében. Ebben a dokumentumban jelent meg először a kemalizmus „hat nyila”, amit mind a mai napig Atatürk legfőbb alapelveiként tartanak számon.¹⁵ A kemalizmus lényegét összefoglaló hat elv, amelyeket a párt jelvényén hat nyíl alakzatban ábrázoltak, továbbá 1937-ben az alkotmány szövegébe is beépítettek: republikanizmus, szekularizmus, nacionalizmus, popularizmus, etatizmus és forradalmiság (vagy reformizmus).¹⁶

(*Atatürk fiatalokra gyakorolt hatása*) Atatürk 1927. október 20-án híres beszédében megszólította a török fiatalokat. Rövid, ám annál lelkesítőbb beszédét érdemes mindannyiunknak elolvasni: „Ó, török ifjúság! Az első dolgod: mindörökké óvni és védelmezni a török szabadságot és a Török Köztársaságot. A létezésednek és jövődnek ez az alapja. Ez az alap a te legértékesebb vagyoned. Előfordulhat, hogy a jövőben meg akarnak fosztani téged e vagyonodtól, és lesznek külső és belső rosszakaróid. Egy nap, amikor részt kell veyél a szabadság és a Köztársaság megmentésében, ne gondolj a helyzet adta lehetőségekre vagy a feltételekre. Mert lehetséges, hogy ezek a lehetőségek és feltételek nem kedvező módon merülnek fel. Lehetséges, hogy a szabadságot és a Köztársaságot megcélzó ellenségek, a világon még nem látott győzelem hírhozói lesznek. Előfordulhat, hogy ezek az ellenségek erőszakkal és átveréssel bejutnak az összes várainkba, elfoglalják az összes hajóinkat, a katonai csapatainkat egytől egyik leigázzák, sőt az országunkat valósággal megszállják. De rosszabb, ha az országon belüli hatalmi erők a nemtörődömségükkel, tévelygéseikkel és cserbenhagyásukkal árulást követnek el. Sőt még az is megtörténhet, hogy a hatalmon lévő nemzettagok saját önző érdekeiket helyezik a nemzet fölé. Lehet, hogy a nemzet fáradtan és romokban hever majd. Ó, török szabadság gyermeke! Ilyen körülmények között is egyetlen dolgod van csupán: megvédeni a török szabadságot és a Török Köztársaságot! Az erő, amire szükséged van, ott folyik a nemes véredben!”¹⁷

(*Atatürk külpolitikája: „Békét otthon, békét a világban!”*) Atatürk erős hadsereget épített ki az országban, a függetlenségi háborút (1919–1923) megnyerő török hadseregre méltán lehetett büszke az egész ország. Atatürk nyomán általánosan elfogadott törökországi nézet, hogy minden török katonának születik.¹⁸

Törökország külpolitikájára 1923-tól óvatosság volt leginkább jellemző, annak érdekében, hogy megőrizze a *status quo*-t és a függetlenségi háborúban kivívott győzelmét. Ezt a külpolitikát Mustafa Kemal híres összegzése így mutatja be: „Békét otthon, békét a világban!”

1935-ben Törökország tíz évre szóló barátsági szerződést írt alá Afganisztánnal. Irakkal és Iránnal is jó kapcsolatok alakultak ki. 1928-ban Amanullah afgán király, 1931-ben Fejszál iraki király, 1934-ben Reza Pahlavi perzsa sah látogatott el Ankarába, mely látogatások olyan eredményesen zárultak, hogy 1937-ben e három országgal Törökország öt évre szóló megneemtámadási szerződést kötött. Majd szintén Atatürk érdemeinek tudható be az is, hogy 1934-ben Törökország, Görögország, Jugoszlávia és Románia megkötötte a Balkán-paktumot.¹⁹

Atatürk szerepe a náci Németország idején is példátlan volt. Az 1930-as években tért nyerő európai diktatúrákkal kapcsolatban nem volt támogató a hozzáállása, és visszautasította a náci Németország közeledési kísérleteit. Sőt, Atatürk halála után İnönü köztársasági elnök is az Atatürk által kidolgozott külpolitikát folytatta tovább, s az ország semlegességét tartotta szem előtt, és szintén visszautasította a náci diplomáciának Törökország II. világháborúba való beléptetésére tett kísérleteit is. A római jog egyik

híres magyar jogásza, Schwarz András Bertalan, aki 1886-ban született, a náci hatalomátvétel és az antiszemita törvények következtében 1933 nyarán menekülni kényszerült. Schwarz 1934-ben feleségével együtt Törökországba emigrált, ahol az isztambuli egyetemen két tanszék (a római jogi és a magánjogi) vezetését is megkapta. A háború után Schwarz nem tért vissza Magyarországra, hanem Isztambulban maradt.²⁰

(*Atatürk halála*) Gazi Mustafa Kemal Atatürk 1938. november 10-én csütörtökön 9 óra 5 perckor Isztambulban, a Dolmabahçe palotában elhunyt. Az egész ország mély gyászba borult. A híres török költő, Yunus Emre híressé vált sorai is ezt tükrözik:

„E világon egy dologért
Ég a bensőm, fáj a szívem,
Fiatal hősként haltakért,
Idő előtti aratásért.”²¹

Atatürk halálának jelentős nemzetközi visszhangja is volt. A jugoszláv sajtóban ilyen sorokat lehetett olvasni: „[e]nnek az államférfinak a nevét kitörölhetetlen betűkkel írták be a történelem könyvébe. Atatürk a nép embere volt. Törhetetlen elszántsággal, éles eszével és erővel szállt szembe a sorssal, és megteremtette az új Törökországot.” Egy bolgár újság ilyen gondolatokat tett közzé: „Atatürk, nemzetének atyja a kard, a gondolat, a szív és az akarat embere volt. Népének nagy fia, ugyanakkor a 20. század kiemelkedő alakja.” Még a kínai újságok is említették a tragikus esemény kapcsán Atatürköt: „Atatürk az egész ázsiai földrész atyja.”²²

Törökországban halála napján mind a mai napig mély tisztelettel emlékeznek Atatürkre. Minden év november 10-én, Mustafa Kemal Atatürk halálának évfordulóján, pontban reggel 9 óra 5 perckor megáll minden, mindenki félreteszi addigi teendőjét, és Atatürkre emlékezik az egész ország.²³

Atatürköt rengetegen szerették, tisztelték. Természetesen voltak kritikusai is, ám máig nagy tisztelet övezi emlékét.

(*Befejezés*) A Haydarpaşa pályaudvar bejáratánál Isztambulban Atatürk ismert mondása áll most is: „Ne mutlu Türküm diyene” – „De boldog, aki töröknek mondhatja magát”.²⁴ Láthatjuk, hogy Atatürk eszméje napjainkban is jelen van, érezhetjük mindenhol.

Atatürk emléke nekünk, magyaroknak is fontos, hiszen Atatürk kiválóan ismerte a magyar kultúrát, a magyar nyelv fejlődésének történetét is, meglátása szerint a magyar kultúra, a magyar nyelv az a kultúra és nyelv, amely legjobban hasonlítható az ősi török kultúrához, nyelvhez. A magyar nyelvújítási programokat követendő értékének tekintette. Atatürk személyes öhajára hozták létre a Török Köztársaság első egyetemén, az Ankara Üniwersitesi, Dil ve Tarih — Coğrafya Fakültesi-n (magyarul: Ankarai Egyetem Bölcsészettudományi Kara) a magyar intézetet.²⁵ Ezek fényében mindannyian kicsit közelebbinek érezhetjük, mi magyarok viszonylatában is Atatürk érdemeit.

Atatürk síremlékén, ami Anıtkabirben található, alapítottak egy könyvtárat, melyben még ma is számos magyar tudós idegen nyelvű munkájával találkozhatunk, jól tükrözve Atatürk magyar nyelvhez és kultúrához való viszonyulását.²⁶ Magyar történészek, irodalmárok, nyelvészek, turkológusok, Kelet-kutatók alkotásait őrzi a könyvtár. Továbbá Atatürk erőfeszítéseinek eredményeként jött létre az Ankarai Egyetem Hungarológiai Intézete, amelynek az egyik fő célja a török–magyar tudományos és kulturális kapcsolatok ápolása.²⁷

Atatürk a turkológia szakok létrejöttét is támogatta Magyarországon, és elindított egy olyan folyamatot, amelynek eredményeként ma hazánkban is számos intézmény létezik, ahol török szakon lehet tanulni, és török nyelvtanulásra is számos helyen nyílik

lehetőségünk. Például a Yunus Emre Alapítvány (egy közalapítvány) is kiváló példa erre, amelynek célja, hogy Törökországot, nyelvét, történelmét, kultúráját és művészetét megismertesse velünk.

Atatürk az ellene elkövetett merényletkísérlet után 1926-ban ezeket mondta: „Mulandó testem egy napon természetesen földdé lesz, de a Török Köztársaság örökké fenn fog maradni!”²⁸

Napjainkban egyre feszültebbé válik a viszony Törökország és az EU között. Törökország 1959-ben nyújtotta be első alkalommal csatlakozási kérelmét az Európai Gazdasági Közösségbe, a teljes jogú tagság bekövetkezése azonban máig bizonytalan, az EU-t ugyanis nyugtalanítják az igazságszolgáltatás terén a puccs óta elindult folyamatok. Mindezek fényében – meglátásom szerint – napjainkban Törökország sorsa egybefonódott Európa jövőjével, és remélem, hogy sikerül a közös jövőt együtt formálni és pozitív változásokat előmozdítani, hiszen Atatürk is ezen fáradozott.

Atatürk 1923-ban a nyugatosodás kapcsán ezt mondta: „Mi nem azért vesszük át a nyugati civilizációt, hogy utánozzuk őket. Amit benne jónak találunk, azért, mert megfelel a mi sajátosságainknak, azt világszínvonalon fogjuk a magunkévá tenni. Az országok eltérnek egymástól, de civilizáció csak egy van, és a nemzeti felemelkedés érdekében elkerülhetetlenül csatlakoznunk kell hozzá. Az Oszmán Birodalom megtorpanása is akkor kezdődött, amikor az Európa fölött aratott győzelmeikből fakadó elbizakodottságában elvágta az őt az európai népekhez kötő szálakat. Ez hiba volt, és mi nem esünk még egyszer ebbe a hibába... A török nép minden művelt nemzet barátja.”²⁹

JEGYZETEK

- 1 Ceyhen Atuf Kansu: Mustafa Kemal Atatürk, Nap Kiadó, 2017, 120. o.
- 2 Törökország zászlaja <http://blog.xfree.hu/myblog.tvn?n=monikazoli&pid=24681> (Letöltés: 2017.09.14.)
- 3 Iszlám reneszánsz vagy ataturki hagyaték? <http://www.origo.hu/tudomany/tortenelem/20160804-mustafa-kemal-ataturk-torok-koztarsasag-oszman-birodalom-ifjutorok-mozsgalom-gallipoli-utkozet.html> (Letöltés: 2017.09.15.)
- 4 Régi és új peregrináció Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon III. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft., Budapest–Szeged, 1993, 1296. o.
- 5 Flesch István: A Török Köztársaság története, Corvina Tudástár, Budapest, 2007, 34. o.
- 6 Ugyanott.
- 7 Ceyhen Atuf Kansu: Mustafa Kemal Atatürk, Nap Kiadó, 2017, 54. o.
- 8 Ceyhen Atuf Kansu: Mustafa Kemal Atatürk, Nap Kiadó, 2017, 73–74. o.
- 9 Ceyhen Atuf Kansu: Mustafa Kemal Atatürk, Nap Kiadó, 2017, 77. o.
- 10 Cumhuriyet Kazanımlarının Eseri 16 Başarılı Kadını. <https://onedio.com/haber/cumhuriyet-kazanimlarinin-eseri-16-basarili-kadin-614469> (Letöltve: 2017.09.10.)
- 11 Hargittai Magdolna: Nők a tudományban határok nélkül, Akadémia Kiadó, Budapest, 2015.
- 12 Ceyhen Atuf Kansu: Mustafa Kemal Atatürk, Nap Kiadó, 2017, 81. o.
- 13 Flesch István: A Török Köztársaság története, Corvina Tudástár, Budapest, 2007, 34. o.
- 14 Yargıtay Başkanlığı, <http://www.yargitay.gov.tr/>
- 15 The Six Arrows of Kemalism: The Principles of the Republican People's Party (RPP), 1935 http://wps.pearsoncustom.com/wps/media/objects/2426/2484749/chap_assets/documents/doc34_1.html
- 16 Atatürk Araştırma Merkezi <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-42/ataturkculuk-ve-ataturk-ilkeleri> (Letöltés: 2017.09.15.)
- 17 Magyar nyelvre fordította: dr. Prieger Adrienn. Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi <http://www.ataturkungancligehitabesi.com/> (Letöltés: 2017.08.25.)
- 18 Narlı, Nilüfer: Concordance and Discordance in Turkish Civil-Military Relations, 1980–2002, Turkish Studies, 2011. 2. szám, pp. 215–225., p. 216.
- 19 Flesch István: A Török Köztársaság története, Corvina Tudástár, Budapest, 2007, 42–43. o.
- 20 Flesch István: Az isztambuli menedék, Corvina kiadó, 2010, 29. o.

- 21 Ceyhen Atuf Kansu: Mustafa Kemal Atatürk, Nap Kiadó, 2017, 108. o.
- 22 Ceyhen Atuf Kansu: Mustafa Kemal Atatürk, Nap Kiadó, 2017, 112. o.
- 23 Atatürk, a törökök atyja: <http://tedeinturkey.com/2011/11/10/ataturk-a-torokok-atyja/> (Letöltés: 2017.09.16.)
- 24 Egeresi Zoltán: Repedező nemzetállam? A török nemzetépítés és kurd nemzetalkotás http://www.grotius.hu/doc/pub/CFLIIE/2011_21_egeresi_zolt%C3%A1n_%20repedezo_nemzetallam.pdf (Letöltés: 2017.09.17.)
- 25 Régi és új peregrináció Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon III. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft. Budapest–Szeged, 1993, 1298. o.
- 26 Magyar Nyelvőr – A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságának folyóirata, 116. évfolyam 1. szám, 1992. január–március, 13. o.
- 27 Magyar Nyelvőr – A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságának folyóirata, 116. évfolyam 1. szám, 1992. január–március, 15. o.
- 28 Ceyhen Atuf Kansu: Mustafa Kemal Atatürk, Nap Kiadó, 2017, 133. o.
- 29 Tasnádi Edit fordításai: Prof. Ahmet Taner Kışlalı: Atatürk és a Nyugat <http://mek.oszk.hu/03800/03836/html/#36> (Letöltés: 2017.09.18.)

Németország a szenvedélyek viharában

Tekintély és demokrácia Bibó István „A német politikai hisztéria okai és története” c. művében, különös tekintettel a hitleri Harmadik Birodalom zsákutcájára

(Bevezetés) Bibó István mindenekelőtt tudós magyar politikai gondolkodó volt, dolgozatunkban e sorok írója által egyik legjelentősebb művének tartott, „A német politikai hisztéria okai és története” című sok tekintetben egyedi, formabontó, mind a napig érvényes evidenciákat tartalmazó c. tanulmányának a történeti előzmények számba vétele után a weimari német, és a Nagy Háború utáni osztrák köztársaság, továbbá nagy hangsúllyal a hitleri Harmadik Birodalom zsákutcait vesszük górcső alá a tekintély és demokrácia kérdésköre alapján. E dolgozat Erdődy Gábor, Bibó szóban forgó művét elemző, de a vizsgálódást a wilhelminus német császárságnál abbahagyó tanulmányának kiegészítése és folytatása kíván lenni. Szó lesz arról is, hogy Bibó e műve korántsem veszítette el minden aktualitását, sőt bizonyos megállapításai, gondolatmenetei máig hatóan érvényesek, ha lehet úgy fogalmazni, egyfajta lappangó aktualitást is hordoznak!

(Történeti előzmények I. A frankofóbia kialakulásától a bismarcki új birodalomalapításig (1804–1871)) Bibó – mind személyek, mind közösség dolgában – elsősorban lélektani alapokon vizsgálódik, amelyekre történeti fejtegetéseit építi. A német történelmet a napóleoni háborúktól a második világháborúig elsősorban politikai fejlődés szempontjából zsákutcaik sorozataként írja le. A modern kori német történelem legnagyobb teherterelei közé sorolja, hogy e népnél Nyugat-Európaéhoz viszonyítva mértéken felüli jelentőséggel bírt az ún. területi fejedelemségek rendszere, és az ezt megtestesítő ún. személyes uralom, amely a német széttagoltságot erősítette. A nyugat-európai politikai fejlődés viszont a demokratikus, erős, egységes nemzetállamok kialakulása, erősödése és XIX. századi történeti primátusa felé haladt. Egyrésztől beszélhetünk arról, hogy a nyugat-európai uralkodók generációról generációra, évszázadokon keresztül az uralkodás szempontjából a nyers személyes uralomtól, habitus, lelki beállítottság, politikai vezetés terén a jóval kulturáltabb, a keresztény értékek által szublimált személytelen, szimbolikus, egyfajta megszelídült, de továbbra is stabil politikai tekintélyre alapozott hatalomgyakorlás felé tartott. A társadalomfejlődés szempontjából viszont az irány az ún. tömegérzelmek demokratizálódása következett be, amely hatványozottan jelentkezett a nagynak nevezett francia forradalommal, tulajdonképpen történelmi léptékben mérve rapid módon, de ha ez extrém francia felfordulás nem következik is be, az Edmund Burke által üdvösnek tartott, a szó nemes értelmében véve konzervatív, organikus fejlődés is meghozta volna ezt Franciaországban, ahogy meghozta Nagy-Britanniában, a Németalföld országaiban vagy mondjuk skandináv területeken. Persze a tömegérzelmek demokratizálódása nem jelent még feltétlenül demokráciát és a politikai tekintélynek sem feltétlenül ellensége! Visszatérve az évszázadokon át érlelődő, a fentebb vázolt új típusú uralkodói attitűdre és hatalomgyakorlásra, Bibó a Habsburg-Lotaringiai házat is ilyennek tartotta, és rámutat, hogy e dinasztiát az Isten is arra teremtette, hogy német nemzeti császárok legyenek, és megvalósítsák a teljes német egységet, megalapozva egy organikus fejlődő, fokozatosan demokratizálódó, a német nemes konzer-

német nemes konzervatív hagyományokat is továbbvivő korszerű nagy Németországot, amelynek élén állva a mindenkori Habsburg császár szilárd, kulturált, stabil politikai tekintély lehetett volna. Hasonló történeti fejlődés ment volna végbe, mint a már említett Nagy-Britanniában. Azt is megjegyzi Bibó, hogy az olyan uralkodók, akik a fentebb vázolt képbe nem illettek bele, azokat előbb vagy utóbb félreállították, példaként hozza fel az idegbajos, hóbortos, az okkultizmusnak is hódoló Habsburg Rudolf császárt, és hoz egy XX. századi példát is, az angol VIII. Edward királyt, aki ugyanerre a sorsra jutott túlságosan is eredeti gesztusai, magánéleti zúrjai miatt. Ahogy látjuk e két kulturált európai dinasztia habozás nélkül megszabadult az általános, előrevivő politikai fejlődésbe nem illő uralkodóitól. Erre később még visszatérünk.

A széttagolt, alakulóban lévő német nemzetet azonban a XIX. század elején hűsbavágóan érintette két történeti esemény, mely tulajdonképpen megalapozta az ún. német különutat (Sonderweg), amelyet Bibó politikai szempontból zsákutcák sorozatának tekint.

Az egyik ilyen eseménysorozat a napóleoni háborúk voltak, ahol a nagy francia hódító ténykedései elementáris sokként érték a széttagolt német területeket. A német népet kollektív traumaként érte, hogy széttagoltan és megfelelő vezetés nélkül Napóleon meghódított számos német területet, amelyre semmiféle adekvát politikai választ nem tudtak adni. A széttagolt német társadalomban közösségileg és egyénekenként is politikai hisztéria alakult ki.

A másik döntő komponens e történetben az, hogy az éppen regnáló Habsburg császár, Ferenc, 1806-ban Napóleon hatására letette a német-római császári címet, fölvette az „osztrák” császárit, és az előbbi 1814–1815-ben sem vette fel újra. Végzetes stratégiai baklövés volt részéről, a fentebb leírtak alapján azt hiszem érthető, hogy miért.

Ami pedig a német népet illeti, kifejlődött, ahogy már említettük egyfajta politikai hisztéria, amelynek első állomása a frankofóbia volt, hogy ez a tényező aztán egészen a második világháború végéig elkísérje őket.

Az alapvető kérdés az volt már ekkoriban is, hogy sikerül-e egy stabil politikai tekintéllyel bíró, organikus fejlődés keretében fokozatosan demokratizálódó, egységes nemzeti Németországot megteremteni.

Az 1814–1815-ös bécsi kongresszus általános békerendezésének leginkább az volt az Achilles-sarka, hogy német vonatkozásban nem rendezett el az égvilágon semmit sem, helyette összetákolták az ún. Német Szövetséget, ami fából-vaskarikának bizonyult, hangsúlyozzuk, hogy nem oldott meg semmit, konzerválta az ekkor még „csak” frankofóbiában megnyilvánuló német politikai hisztériát és a Habsburg-Lotharingiai-ház is megindult azon a lejtőn, mely Kelet-Közép-Európai heterogén birtokaikba való vissza- és a „törzsnémet” területekről való kiszorulásukkal, legvégül 1918-as végső bukásukkal zárult.

A Német Szövetség, akárcsak később például Csehszlovákia, politikai komédiának tekinthető. A német néplélemben meglévő politikai hisztéria mellett, konzerválódott egyrészt a területi fejedelemségek rendszere, a születésrendi társadalom egyre korszerűlenebbé váló rendszere, amely a németeknél mértéken felüli szerepre tett szert, a valódi feladatok, a demokratikus nagynémet egység létrehozása pedig szőnyeg alá lett söpörve.

Ekkor még nem következett be az az egyik végzetesnek bizonyuló törés, hogy a német népet illetően az egészséges, értékelvű demokrácia ügye, amely megvalósulása nagyon kívánatos lett volna, szembekerüljön a nemzeti ügygel, mindenekelőtt az osztrák tartományokat és a Szudétaföldet is magában foglaló nagynémet egység ügyével.

A német területeken is jelentkező 1848-as forradalmi hullám és annak kudarca, egyben az értékelvű demokráciát zászlajára tűző német társadalmi erők kudarca volt, tulajdonképpen a német középrétegé és értelmiségé. Ennek egyik következménye az

lett, hogy felértékelődött a Bibó szerint – teljesen jogosan – területi fejedelemségnek tekintett, gyakorlatilag katoná állam Poroszország szerepe és politikai-katonai súlya. Ami pedig a Habsburgokat illeti, szinte teljesen belerokkant e dinasztia az 1848-as fejleményekbe, heterogén birodalmukat kizárólag a cári Oroszország szuronyai mentették meg.

Ezen a ponton következett be a már említett törés, mely a német egység ügyét, a német nemzet ügyét, az értékelvű demokráciával szembeállította.

További fejlemény volt, hogy előtérbe került az ún. kismémet egység ügye, mely e problémákat, félrevezető tapasztalatként hamisan okulva a demokratikus erők 1848-as kudarcából és a Habsburgok és Ausztria kizárásával akarta a vázolt égető német sorskérdéseket megoldani, méghozzá katonai jelleggel, Poroszországgal az élen.

Már csak egy német történeti személyiség színre lépése hiányzott, aki mindezt kivitelezni fogja, és értelemszerűen ennek a férfiúnak Poroszországban kellett a történeti felszínre bukkannia. Ez sem váratott sokáig magára. Ugyanis ekkor került történetünkbe egy porosz arisztokrata, Bibó szerint – szintén teljes joggal – az európai történelem egyik legnagyobb hamis realistája, Otto von Bismarck, a „vaskancellár”, aki egyébként mindezek dacára egy kiemelkedően tehetséges, államférfiúi és politikusi képességekkel is megáldott német történelmi személyiség volt.

(Történeti előzmények II. Bismarck kismémet birodalmától a wilhelminus Németország még súlyosabb politikai zsákutcájáig (1871–1888)) Ennek a fejezetnek mindjárt az elején le kell szögeznünk, és erre Bibó szintén rámutat, hogy az általános közhiedelmekkel ellentétben, Bismarck sem oldott meg semmit a megválaszolatlan német sorskérdéseket illetően, sem vérrel, sem vassal, sem sehogy. Franciaország és a régóta rokkant Habsburg Birodalom legyőzésével, beleértve az ellenálló német területi fejedelemségeket is, Ausztria kizárásával, létrehozott egy német birodalmat, porosz vezetéssel, főleg katonai úton. Végzetes hiba volt ez a bismarcki hamis helyzet, hogy Bibó szavajárásával éljünk. Szóval 1871-ben Versailles-ban megalakult az „egységes” Német Császárság, ami sok minden volt csak egységes nem. Megoldódtak-e a német sorskérdések? Vegyük sorra a történeti tényezőket. A baj már azzal kezdődik, hogy egy – a szó nemes értelmében vett – császári kulturált, szublimálódott hatalomgyakorlásra, egy megfelelő uralkodói szerep betöltésére a porosz protestáns (egyébként református) Hohenzollern-ház alkalmatlan volt. Kezdve ott, hogy ez az uralkodói ház, a Habsburgokkal ellentétben sem hagyományokkal, sem gyakorlattal, de legfőképpen egészséges politikai tekintéllyel nem rendelkezett. A Hohenzollern-ház az maradt, ami volt, német területi fejedelmi család. Alig telik el kis idő, erről hamarosan szólunk, és ennek is súlyos következményei lettek a Német Császárságra és a világra nézve. Másodsor. Fönnmaradt a Bibó által eleget hangsúlyozott területi fejedelemségek és a mértéken felül születésrendi társadalmi berendezkedés, de főleg az ehhez kapcsolódó mentalitás. Ez is jelentett egyfajta tekintélyt, de ha lehet így fogalmazni, ez nem volt egészséges tekintély, mert megbéklyózta a széles német társadalmi köröket és csoportokat. Harmadsor. Ott volt ugyan a Reichstag, amelynek elvileg a hatalommegosztás tekintetében politikai súllyal kellett volna bírnia a demokrácia fejlődése tekintetében, de az egész ugyanúgy a levegőben lebegett, mint a kellően meg nem alapozott császári intézmény. Bonyolította a képet, hogy szinte a Birodalom megszületésével egy időben a történeti színre lépett, és egyre nagyobb súllyal rendelkezett a német szociáldemokrácia, sőt elkezdett kialakulni a modern értelemben vett pártrendszer is és itt főleg – a szociáldemokraták mellett – a katolikus pártra gondolk. Negyedszerre. A porosz hadsereg állam volt az államban. Ötödszörre. A német politikai hisztériát, amely ahogy dolgozatunkból is kiderül és Bibó is mondja, nem német

alkati, hanem történeti tényezők okozták. Eluralkodott széles német társadalmi csoportok és a korabeli elit, továbbá értelmiségi körökben egyfajta ködös német, misztikumba hajló hatalomkultusz, elég, ha a korabeli német publicisztikára (például: Treitschke) gondolunk. Ez még tovább mélyítette a politikai hisztériát. Legvégül. Ausztria kizárása a német egységből egy újabb fából-vaskarikához vezetett, amikor 1879-ben az új Német Császárság szövetséget kötött vele. Álmegoldás volt. Sőt ekkora a német sorskérdések megoldása tekintetében már nemcsak a területi fejedelemségek, hanem már maga a két nagy dinasztia, a Hohenzollern és a Habsburg is útban volt. Az utóbbi megrokkant és ki lett rekesztve a német egyesülésből, a másik a császári uralkodásra inkompetens volt.

Megint csak nem telt bele sok idő, és ez bár nem volt determinált, de nem is véletlen, hogy hamarosan színre lép a német történelemben a trónon ülő hamis monarcha. Az 1888-ban uralkodását megkezdő II. Vilmos császár már kifejezetten és végzetesen inkompetensnek bizonyult. A tényleg figyelemre méltó gazdasági fejlődés, amely ekkor ment végbe Németországban senkit ne tévesszen meg! A politikai struktúra bénult és tehetetlen volt, még tovább fokozva a német politikai hisztériát, arról nem is beszélve, hogy társadalmi-politikai-szellemi ellentmondásokat is szült.

(Történeti előzmények III. A wilhelminus Németország zsákutcájából Versailles „sárkányfogveteményeihez” vezető út (1888–1919)) Ha Bibó nyomán tovább vizsgálódunk megkerülhetetlenül foglalkoznunk kell az 1888 utáni német külpolitikával, és ami ezzel szorosan összefügg, II. Vilmos császár személyiségével, továbbá a változatlanul megoldatlan német sorskérdésekkel, ezzel kapcsolatban pedig a pozitív, demokratikus társadalmi-politikai német erők esélyeivel a Nagy Háborút (1914–1918) megelőző időkben. Ebben a fejezetben többször idézünk eredeti Bibó-szövegeket, mert e sorok írója szerint velőig találóak!

Bibó a központi hatalmak külpolitikájának lényegi pontjaira tapint rá, amikor a következőket írja: „A központi hatalmak külpolitikája azonban nem ütötte meg sem dinasztikus, sem nemzeti, demokratikus szempontból a korrekt és egyenes vonalú külpolitika mértékét. Dinasztikus szempontból mind a két német monarchia szakított saját külpolitikájának bevált alapelveivel: A Hohenzollernnek a német világszerep emlegetésével elidegenítették Nagy-Britanniát, és feladták a hagyományos angol-porosz jó viszonyt, a Habsburgok pedig a balkáni szerep erőltetésével, különösen pedig a Bosznia körüli akciókkal élethalálharccá tették az Oroszországgal való hagyományos, kiegyensúlyozott balkáni rivalizálást. [...] Minthogy pedig a két központi hatalom a német egység zsákutcaja miatt életre-halálra össze volt ragadva, ezáltal megbomlott a hagyományosan kitűnő angol-osztrák és orosz-porosz viszony is.” Ezzel lényegében a külpolitikai-diplomáciai kör be is zárult. E sorok írója nem igazán képes megérteni, hogy a Habsburgok megrokkant, ezer sebből vérző, heterogén, soknemzetiségű birodalma mit keresett és egyáltalán mi a jó búbánatot akart a Balkánon? Még több egyre ellenségesebben fellépő szlávot csatolni a Birodalomhoz? És mi haszna volt Bosznia-Hercegovina 1908-as annexiójából, amellyel már egy világháborút kockáztatott, és a háború szinte csak azért nem robbant ki már akkor, mert a cári Oroszország kormányzatának vezetője, egy kiváló orosz államférfi, Pjotr A. Sztolipin miniszterelnök mindezt megakadályozta, mert ő legalább tisztán látta előre, hogy egy új háború mindkét megrokkant birodalom végét jelentheti!

Bibó a továbbiakban a következőképpen ír nevezetes művében: „Így kerültek bele egy olyan háborúba [Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia – E. M.], amely a dinasztikus politika szempontjából okatlan volt, de ugyanakkor nem volt alkalmas semmiféle népszerű nemzeti cél megvalósítására sem, mert hiszen *az egyetlen igazi nemzeti*

célt, az osztrák-németeknek a német egységbe való bevonását a Habsburg-Hohenzollern kompromisszum lehetetlenné tette. [Kiemelés tőlem – E. M.]” A korabeli német külpolitika szorosan összefüggött az 1888-ban trónra lépő új császár, II. Vilmos hóbotos, sokszor felelőtlen, ripacszkodó, a szó negatív értelmében romantikus személyiségével. A történelem iróniája, hogy Bismarckot – aki előre nem látható módon és akaratan kívül – hamis realistaként egyengette a trónon született hamis monarcha útját, maga Vilmos hajította ki a hatalomból. Ahogy a mondás tartja: „Két dudás nem fér meg egy csárdában.” Bismarcknak így bőségesen maradt ideje öregségében emlékiratait megírni. Az még mindenképpen idekívánkozik, hogy míg a „vaskancellár” hamis realizmusa dacára kiemelkedően tehetséges ember volt, addig II. Vilmos uralkodói inkompetenciájához semmi kétség sem férhetett. Erről a modern kori német komédiás-antihősről a következőket írja Bibó a külpolitikával összefüggésben: „A tengeri-gyarmati és keleti terjeszkedés terén fennálló angol- német ellentét reális tárgya határozottan kisebb volt, mint például a közel-keleti angol-francia versengés tárgya, az angol-német ipari verseny pedig elmaradt az angol-amerikai ipari verseny mögött, amelyből eddig sem lett háború és ezután sem igen lesz. II. Vilmos különféle gesztusai jobban idegesítették az angol politikát minden ipari és tengeri versenynél. *II. Vilmos egyénisége pedig mély és szerves kapcsolatban volt a német politikai élet zsákutcájával.*” (Kiemelés tőlem – E. M.)

Hozzá kell tennünk ehhez, ha pillantásunkat most a belső német politikai fejlődésre vetjük, hogy mindeközben a császári Németországban egyre jobban izmosodott, egyre nagyobb befolyásra tett szert a fennálló rendet elfogadó, de a maga forradalmáról le sose mondó szociáldemokrácia. Ekkorra, a XX. század elejére a német társadalom közel felét munkásrétegek alkották, ahol a szociáldemokrácia egyre befolyásosabb lett, és a Reichstagban – bármennyire is levegőben lógott ez az intézmény Németországban – már a legerősebb politikai párttá szerveződött. A másik politikai párt, aki szintén mély társadalmi beágyazottsággal rendelkezett, a katolikus Centrumpárt is egyre erősebb lett, és kijelenthetjük róla, hogy értékelvű, de a szociáldemokratákkal ellentétben – reformkonzervatív volt, mely egy esetleges német rendszerváltoztatás esetén konstruktív erő lehetett volna.

Visszatérve II. Vilmos császárra, Bibó a következőképpen folytatja és nagyon frappáns és lényeglátó módon a konklúziót is levonja: „A német forradalmi mozgalom előbb-utóbb bizonyosan szembekerült volna a handabandázó császárral, és II. Vilmos egész egyéniségénél fogva igen alkalmas lett volna arra, hogy változott hangszerelésben, esetleg nem is tragikus, csak tragikomikus befejezéssel eljuttassa Stuart Károly és XVI. Lajos szerepét: azt, hogy a felkelt német nép vele szemben és az ő bukásán keresztül tapasztalja meg a maga erejét és vegye birtokba a saját országát. Minderre nem került sor. Mielőtt a belpolitikai kibontakozás megérett volna, kitört a külpolitikai katasztrófa, és az azt követő béke olyan fordulatot vett, mely a német demokrácia ügyét végleg vakvágányra juttatta.” Szerzőnek az a véleménye, hogy sok-sok igazság van ezekben a sorokban, de mindenképpen korrekcióra szorul. Amit II. Vilmosról Bibó ír, az szerző szerint abszolút helytálló! A forradalmi mozgalom kérdése ennél bonyolultabb, erről az alábbiakban lesz szó.

1918-ban a wilhelminus Németország Keleten már megnyerte a háborút. Még ez év ősz elején is Nyugaton a német seregek a front teljes hosszában idegen földön harcoltak (Belgium, Franciaország). Hatalmas volt a látszat ereje sokak számára. Belül viszont Németország a teljes összeomlás szélén állt, az a veszély fenyegetett, hogy még csak nem is szociáldemokrata, hanem egyenesen kommunista forradalom tör ki. Paul von Hindenburg, ez a tekintélyes háborús hős és ragyogó stratégia, jobbkezeivel, Ludendorffal egyetemben világosan látta, hogy minden látszat ellenére a játéknak vége. Hindenburg beszélt rá II. Vilmost, hogy haladéktalanul le kell mondania és emigrálnia. Vilmosnak

is volt annyi józan esze, hogy ezt belássa és megtegye, mindannyian egyetértettek abban, hogy a legnagyobb bajt, a belső robbanást el kell kerülni. Önként átadták a hatalmat a szociáldemokratáknak. Ők nemhogy „tördőfők” és „novemberi bűnözők” nem voltak, sokkal inkább arról beszélhetünk, hogy páratlan történelmi pillanatot szalasztottak el, hogy széles szociáldemokrata (vigyázat! nem kommunista!) tömegekre támaszkodva egy új demokratikus Németországot építsenek fel. A szociáldemokrata vezetés cserben hagyta saját tömegeit. Jobboldali és radikális jobboldali erőkkel fogott össze, amelyek gesztusait sosem hálták meg a szociáldemokratáknak. Olyan volt, mint egy válással végződő rossz házasság!

A másik kapitális probléma külső volt: Az 1919-es versailles-i békeszerződés Bibó által konstataált sárkányfogveteményei. Ahol fölrúgva a hagyományos békecsinálás művészetét és a hagyományos európai erőegyensúlyt helyre nem állítva durván megbélyegezték és megalázták Németországot. A német nép becsületébe vágtak. A német politikai hisztéria még nagyobb fordulatszámra kapcsol. Azt mondhatjuk, hogy Versailles-ban a nyugati demokráciák hamis moralizálással, amorális alapon szembeköpték saját magasztosnak kikiáltott demokratikus elveiket és az akkoriban mantraként ismételtgetett nemzeti önrendelkezés elvét. A következmények beláthatatlanok voltak...

(A versailles-i békeszerződés sárkányfogveteményei, Stresemann keskeny ösvénye és a weimari német köztársaság teljes fiaskója) A szóban forgó békeszerződés irracionálisnak, betegnek, rövidlátónak és következményeit tekintve a jövőre nézve, hogy finoman fogalmazunk, veszélyes üzemnek bizonyult. A német népet kikiáltották első számú háborús bűnösnek, a hagyományos békecsinálás jól kimunkált európai hagyományát kidobták a kukába, mint használhatatlan szemetet, a békeszerződés diktátum lett, Németországra meghatározatlan összegű hadisarcot vetettek ki, a német hadsereget lefegyverezték és a nagy elánnal meghirdetett nemzeti önrendelkezés nagyobb dicsőségére megtiltották az Anschlusst. Ez a német nép hosszú ideje tartó egyre mélyülő politikai hisztériájának szinte elementáris súlyosbodását idézte elő, és a félelem, a gyűlölet, a frusztráltság még további magvait hintette el. Pedig ahogy Bibó is mondja, az 1918-as szituáció kiváló kúrálja lehetett volna a német nép szinte minden bajának. Külső és belső feltételek együttes teljesülése esetén. A Nagy Háború végén ugyanis eltűnt mindkét nagy, és az összes kicsi dinasztia, szétporlott a területi fejedelemség intézménye is. A szociáldemokratáknak a régi német establishment önként adta át a hatalmat, amelyet a szociáldemokrata, és szeretnének nyomatókosan hangsúlyozni szociáldemokrata, és nem kommunista-bolsevik tömegek támogattak. A szociáldemokrata vezetés viszont cserbenhagyta saját híveit és így tovatűnt a történelmi pillanat, hogy egy valódi demokratikus átalakulás megtörténjen és létrejöjjön a demokratikus, de egyben tekintélyt is parancsoló erős Németország, megvalósítva a nagy-német egységet is. Ezt, ahogy látjuk, külső és belső tényezők egyaránt megakadályozták.

Ennek következtében a megszülető weimari köztársaság veleszületett terheltséggel rendelkezett és ezer sebből vérzett már a kezdet kezdetétől fogva. Összeomlottak Németországban is a régi, bár már meglehetősen elavult politikai tekintélyek, de ami súlyosabb, nem lépett a helyére egy egészséges és korszerű új politikai tekintély. Túl sok volt a fenyegető árnyakból... Nem véletlen, hogy így a szociáldemokrácia is korrumpálódott, sőt az első elnök, a szociáldemokrata Ebert helyébe már 1925-ben a Nagy Háború hőst, a nagyszerű veterán katonát és kiváló stratégát, Paul von Hindenburgot választották! Az ő tekintélye és hírneve csorbítatlan maradt. De volt itt még egy fontos kulcsfigura, egy mérsékelt jobboldali, vagy inkább jobbközép német férfiú, Gustav Stresemann, aki Bibó szerint is az egyetlen lehetséges utat választotta, amely szerinte – és ez is jogos – egy nagyon keskeny ösvény volt. Ez a szolid polgári politikus mindenekelőtt fokozatosan

stabilizálta, amennyire csak lehetett a belső német viszonyokat, és ügyes és óvatos politizálással arra törekedett, hogy *visszaadja Németország arcát a külföld előtt és a német népnek is*. Fatális egybeesés, hogy ez a nagyszerű német nem sokkal azelőtt hunyt el 1929-ben, mikor kiobbant a hírhedt gazdasági világválság és Stressemann egész műve rövid időn belül az atomjaira hullott szét. A sebeket, melyeket ez a férfiú gyógyított, egy vékony védőhártya óvta már, ez zúzódott szét, és felszínre tört – most már kumulálódva – a német politikai hisztéria, ami ezúttal már nem a négyzetben, hanem a köbön kezdett tombolni. A régi sebek ezreiből ömleni kezdett a vér. Ahogy Bibó is megjegyzi, a sátáni körülmények már adva voltak, most már csak egy messiás kellett, és az sem váratott magára sokáig.

(Az osztrák köztársaság zsákutcája. Az önálló Ausztria életképtelensége és komédiája)
 Önálló nemzet-e Ausztria vagy a német válság középpontja? – teszi fel a húsbavágó kérdést Bibó. Szerző véleménye az, hogy ilyenről egyáltalán nem beszélhetünk. A győztes antanthatalmak sem gondolhatták igazából komolyan, hogy ha Ausztriát önállóvá tesszük, akkor mintegy bűvészműtávján, előhozzuk a cilinderből a szuverén, öntudatos osztrák nemzetet... Ha a Nagy Háború utáni szituációt nézzük és az azt megelőző évszázadokat, semmiféle osztrák nemzetalakulásról nem lehetett szó. Miután a Habsburgok megrokkant birodalma végleg összerogyott és kilehelte lelkét, az osztrákok már 1918-ban csatlakozni akartak Németországhoz, amelyet megtiltottak nekik. Bibó a következőképpen ír: „... Ausztriát 1918 és 1934 között a legkülönbözőbb nemzetközi szerződésekkel, szabályokkal, politikai és gazdasági előnyökkel kellett visszatartani attól, hogy önként Németországhoz ne csatlakozzék.” Ez már önmagában elég adalék ahhoz, hogy az osztrákokat a németiségről csak úgy leválasszuk, ez olyan, hogy egy példával világítam meg, mintha a székelységet próbálnák meg a magyarságról leválasztani és önálló nemzetet kreálni belőle. Teljes képtelenség.

Sokkal érdekesebb a kérdés másik része! Ausztria-e a német válság középpontja? Erre a kérdésre a válasz határozott igen! Fontoljuk meg Bibó következő sorait: „Az az Ausztria, mely a 15. századtól kezdve egészen 1866-ig a németiség politikai középpontja volt, egészen más arcot mutatott. [...] Nyugat-Európában furcsán hangozhatik, de Közép-Európában mindenki tudja, hogy a *hitlerizmus nem az »erőszakos«, »feudális«, »militarista« Poroszországban született meg, hanem a kedves, szelíd, latin Ausztriában! Nem véletlen, hogy Ausztriában fejlődött ki az az antiszemita nagynémet mozgalom, melyből Hitler és a hitlerizmus a maga döntő impulzusait kapta.* [Kiemelés tőlem – E. M.]”

Ausztriában nem létezett olyan fajsúlyos politikai vagy társadalmi erő, mely Németországgal szembe ment volna, ilyen nem is lehetett. Bibó ugyan számba veszi egy esetleges osztrák ellenállás tényezőit a hitlerista Németországgal szemben, de maga is megállapítja, hogy ezek semmi összefogásra nem voltak képesek, önmagukban pedig elégtelenek voltak. (Keresztényszocialista áramlatok, az osztrák, főleg bécsi munkásság, a Heimwehr-paramilitáris szervezet stb.)

1938-ban a német „Führer” által végül megvalósított Anschlussnak számottevő osztrák ellensége, akár társadalmilag, akár politikailag nem volt, kitörő, őszinte osztrák lelkesedés viszont igen...

A második nagy világháború után a győztesek ugyanazt tették, mint az első után, hosszú megszállás után 1955-ben végül ismét kreáltak egy önálló Ausztriát. Némi kitekintést téve egyelőre annyit mondunk, hogy a német politikai hisztéria sokkal szelídebb, kulturáltabb, mérsékeltőbb formában, kisebb intenzitással, de nagyon masszív és szívós módon mind a mai napig ott lappang az osztrák társadalom széles és legváltozatosabb köreiben,

de az sem áll távol az igazságtól, ha úgy fogalmazunk: az *osztrák néplélek mélyrétegeiben!* Erről még lesz szó. Most e fejezet zárásául annyit, hogy Bibó óva intett attól, hogy a második világhégés után ismét önálló Ausztriát állítsanak fel!

(*A német politikai hisztéria végzetes ön-kitombolása és csúcspontja: A hitleri Harmadik Birodalom zsákutcája*) Ezen a történeti ponton megkerülhetetlenül foglalkoznunk kell egy újabb történelmi személyiséggel, melyet a történelmi erők működése, az általános és specifikus tényezők rendkívüli összejátszása és egybeesése a felszínre dobott, ez pedig Adolf Hitler. Mégis e sorok írójának az a véleménye, hogy ez a legmesszebbmenőkig nem volt véletlen, amivel korántsem állítja azt, hogy determinált lett volna! Egy ún. történeti hosszú időben lejátszódó sorozatosan szerencsétlen vagy kétes történelmi eseménysor, egyaránt külső és belső eseménysorok is, úgy valószínűsítették színre lépését, hogy az mégsem volt sem megjósolható, sem előre nem látható!

Bibó azt mondja a német „Führerről”, hogy származása, társadalmi háttere, életútja, habitusa révén szinte a tökélyre menően megtestesítette személyiségében a német politikai hisztériát, ennek következtében nem meglepő, hogy szintén tökélyre menően összhangban volt kora szorongásaival.

Hitler életét ebben a munkában most nem részletezzük, hanem Bibó nyomán tovább vizsgálódva arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi a hitlerizmus, továbbá sorra vesszük azt a problematika-komplexumot, melyet a tudós magyar politikai gondolkodó „az eszmék csapdájának” nevez.

Mi a hitlerizmus? Bibó felveti munkájában a „törvényen kívüli ember lázadásának” problematikáját. Nem tagadja, hogy ez komponense a hitlerizmusnak, de pszichológiai szaknyelven szólva itt szerző úgy érzi, Bibó e vonatkozásban racionalizál egy kicsit, amely az elhárítás egyik formája. Nézzük meg, hogy a hitleri Harmadik Birodalmat kik irányították, milyen emberek kezébe került a német történelemben eddig példátlan hatalom? Rudolf Hess, 1941-ig a „Führer” helyettese. Korlátozott szellemi képességekkel rendelkező, de Vezére iránt kutyahűséggel viseltető férfiú, 1893-ban az egyiptomi Alexandriában született. Hermann Göring, az első világháborús pilóta-hős, birodalmi marsall, évtizedeken keresztül kábítószer-függő (morfinista) volt. Heinrich Himmler, a rettegett SS-vezér eredetileg tyúktenyésztő volt. Dr. Joseph Goebbels, az egyik legtehetségesebb nemzetiszocialista, a Birodalom propagandájának irányítója, a filozófiatudomány doktora. Ő történetesen dongalábú volt és nagy bánatára nem harcolhatott a Nagy Háborúban. Szokása volt egyszerre több hölgynek is csapni a szelet, jó szokását törvényes házasságában is megtartotta. Híres-hírhedt naplója nőügyei mellett, tele van akasztófa-humorral és vegytiszta cinizmussal. 1945-ös öngyilkossága előtt gyermekeivel is végzett. Robert Ley, a Német Munkafront irányítója megveszekedett alkoholista volt és kiváló szónoki képességei ellenére dadogva beszélt, amelyen még szeretett Führere is élcelődött. Joachim von Ribbentrop külügyminiszter, eredetileg pezsgőkereskedő volt és arroganciájáról volt nevezetes. A nemességet jelentő „von” nevet kérelmezte és meg is kapta, az angolok „Ribbensnobnak” gúnyolták. Ernst Röhm, a hírhedt SA-vezér közismert volt homoszexualitásáról, amelyet sohasem vallott be. Martin Bormann, a „Führer” jobbkeze egykori német-szabadsapat tagként bűncselekményeket követett el már fiatal felnőttkorában. Alfred Rosenberg, a „pártfilozófus”, 1893-ban a cári Oroszországban született, balti népi német volt, egy darabig moszkvai magányos óráiban eljátszadozott a gondolattal, hogy bolsevik lesz. (Ezzel a gondolattal dr. Goebbels is eljátszadozott.) Adolf Hitler, a „Führer”. Katolikusnak keresztelt osztrák volt és még arra sem futotta neki, hogy a középiskolát befejezze és leérettségizzen, rendszeres munkaviszonnyal

sosem rendelkezett. A Mein Kampf-ban önmagát „Weltfremd”-nek, „világidegennek” nevezi. Mindössze egyetlen nemzetiszocialista lóg ki ebből a sorból, ez pedig nem más, mint Albert Speer, a Birodalom főépítész, majd a második világhégés alatt fegyverzet- és haditermelés-ügyi miniszter. Német nagypolgári családból származott, sokoldalú tehetséggel, kiváló iskolázottsággal, ragyogó szervezőképességgel, innovatív-készséggel, csillogó intelligenciával rendelkezett és aránylag fiatal is volt (1905-ös születésű). Ő őszintén hitt a „Führer”-ben, és vitathatatlanul mindenkinél többet tett annál, hogy a német hadigépezet háborús irányítójaként, minden tehetségét latba vetve, Hitler háborúja minél tovább tartson. 1945-ben Hitler örült Néró-parancsát minden elpusztítására viszont tudva és akarva szabotálta, és ezt Hitlernek szemtől szembe be is vallotta a legvégén. Nürnbergi perében elismerte bűnösségét, mindent bevallott és méltósággal vállalta 20 éves börtönbüntetését, amelyet le is töltött. 1981-ben hunyt el.

Szóval előttünk áll a vezető hitleristák és a „Führer” korántsem teljes emberi-morális panorámája. Őnekik kellett volna az „Übermenscheket” megtestesíteni vagy legalább példát mutatni... Igazán nem tudható, hogy ez nekik mennyire jött össze ilyen adottságokkal... Szerző úgy látja, hogy az egész hitlerizmus nem kizárólagosan, de döntő mértékben a törvényen kívüli emberek lázadása olyan erkölcsi alapelvek ellen, mely egyáltalán értelmet és tartást adott európai civilizációknak és a német népnek is.

Visszatérve Bibóhoz, most az ún. „eszmék csapdáját” vesszük górcső alá, amelyek jelentős adalékkal szolgálhatnak a hitleri Harmadik Birodalom legalább szerény mértékű megértéséhez, amely azonban sok vonatkozásban megmagyarázhatatlan marad.

Először. Az eszmék csapdája: Önrendelkezési jog és hatalomkultusz. Bibó írja: „A hitlerizmus leszámolt az európai együttélés eddig érvényes alapelveivel, a nemzetek szabadságával, a nemzetek egyenlőségével, az önrendelkezési joggal azért, mert egy egyszeri történeti tapasztalat keserűségében a német nép megtapasztalta, hogy ezeket az elveket lehet nagyon hiányosan, nagyon egyoldalúan és nagyon képmutató módon alkalmazni.” Hitler pedig olyan külpolitikába kezdett, és itt is tetten érhető egyrészt a törvényen kívüli ember mentalitása és tettei, és az, hogy személyében tökéletesen megtestesítette a német politikai hisztériát, amelyben a hatalmi helyzetek 100%-os kiaknázásán, szerződéseket, egyezmények papírfecniként való félrehajításán, cinizmuson, képmutatáson, hazudozáson alapult, arról nem is beszélve, hogy a „Führer” maga vallotta be többször is, hogy mindent egy lapra tesz fel, ergo „va banque”-ot játszik, szóval hazardírozik. Ezzel a 30-as években döbbenetesen sikeres külpolitikai sikereket ért el, ráadásul 1939-ig békésen, vérontás és háború nélkül. Még halálos ellenségei közül is sokan Hitlert zseninek tartották. A „Führer”, amikor akcióit végrehajtotta, nem vette észre, hogy ezt a többi nagyhatalom azért engedi meg, mert az önrendelkezés elve alapján Németország – vulgárisan szólva – csak a saját udvarában terjeszkedik. Hitler persze ezt nem önrendelkezésnek fogta fel, hanem sokkal inkább hatalomkultusznak és az azzal való (vissza)élésnek, és számára Versailles félre-söprése csak egy mérföldkő volt, sőt tulajdonképpen csak a kezdet... Ahogy Bibó írja, a német Vezér az előtt az európai értékrend színe előtt akart elégtételt venni, amelyet egyébként tagadott, sőt gyűlölt, és elpusztítani igyekezett.

Másodsorra. Az eszmék csapdája: Demokrácia és Führerprinzip. Bibó ennek kapcsán azon elmélkedik, hogy a demokrácia és a személyes uralom kérdése az, ahol a hitlerizmus szemben állt az európai értékrenddel. Azzal folytatja, hogy az európai politikai élet másfél évezredes fejlődése a személyes uralom megszűnése, a hatalom spiritualizálása, a demokrácia és az önkormányzat felé mutat. Fokozatosan az egész népben tömegérzelemmé válik az a kívánság, hogy ne tradicionális, dinasztikus és személyes formában, hanem a maga szükségletei és kívánságai szerint vezessék [kiemelés tőlem – E. M.].” Ott azonban, ahol

az előbbieket még túl erős befolyást és presztízst gyakorolnak és a tradicionális személyes uralom túlságosan előkészítetlenül és hirtelen omlik össze, vákuum keletkezik és a gazdátlan népen könnyen eluralkodik a vezetetlenség érzése. Ennek már logikus következménye, hogy az ilyen nép diktatórikus személyes uralmat emel maga fölé – mondja Bibó. Ez volt a helyzet Németországban is. A „Führer” azért is juthatott uralomra Németországban, mert a német nép nagy sérelmeinek elintézését ígérte. Maga a vágy demokratikus volt.

Harmadszorra. Az eszmék csapdája: Egyenlőség és fajelmélet. Bibó: „Az európai értékrend szempontjából a harmadik döntő állásfoglalása volt a hitlerizmusnak az, hogy míg az európai társadalomfejlődés a születési szelekció mágikus erejébe vetett hit megszűnése és mindenemű születési kiváltság feloldódása felé haladt, addig a hitlerizmus a faji gondolattal olyan konjunktúrát teremtett Németországban a születés misztikájának, a nemes és paraszti ősök kutatásának, amire Európában a feudális nemesség legvirágzóbb korszakaiban sem volt példa.” Aztán hozzáteszi, hogy a születésrendi társadalom sehol sem volt olyan erős Európában és tartotta magát makacsul, mint éppen Németországban. A nagy paradoxon ebben az, mondja Bibó, hogy „a hitlerizmus éppen a születésrendi társadalmi szervezet rettenetes tehetetelét oldotta fel azzal, hogy radikálisan tagadásba vette a német nemzetet belülről bármiféle születési és társadalmi különbség jelentőségét, és ugyanakkor egekig felértékelte, misztikus ragyogásba vont és legmesszebb menő személyes privilégiumok ígéretével felruházott új születési előjoggal halványított el minden régit, a *németnek születés előjogával* [kiemelés tőlem – E. M.]” A történelem úgy hozta, hogy a hitleri Harmadik Birodalomban végkép szénné égtek a születésrendi társadalom szerkezetei, de az is világos lett a német nép számára, hogy hosszú távon nem kér az élet minden területét béklyókba kötő, besűgő-feljelentgető rendszert működtető, a társadalmat megannyi mini-führerrel elárasztó, a magánéletbe belemászó, sőt azt megszüntetni akaró modern totalitárius diktatúrától sem. A kijózanodás, több szempontból is, 1945 után bekövetkezett Németországban és akkor vált ez nyilvánvalóvá. Ehhez azonban egy újabb világgégés kellett, és emberek tízmillióinak értelmetlen halála...

(Epilógus. Az osztrák rejtély) Vége van-e – tehetjük föl a kérdést – a német politikai hisztériának? Szerző úgy gondolja, hogy ha napjainkat és az elmúlt évtizedeket nézzük, akkor Németország (beleértve a volt NDK-t is) esetében igen.

De hogy állunk dolgozatunk másik főszereplőjével, Ausztriával? E sorok írója szerint ott máig nincs vége egészen. A második világháború után ezzel az országgal ugyanazt tették, mint az első után. 10 éves szövetséges megszállás után és a Szovjetunió fedőnéven futó orosz világhatalom beleegyezésével 1955-ben Ausztriából újra (semleges) önálló államot kreáltak. Nagyjából két emberöltő telt el azóta. Ez egy nemzetalakuláshoz túl kevés idő.

Mindenképpen érdekes lehetne, ha egyszer akár „csak” egy véleménynyilvánító népszavazáson a derék osztrákokat megkérdeznék, hogy akarnak-e Németországhoz csatlakozni? Mindkét ország régóta demokratikus, gazdaságilag virágzó állam, a világ leggazdagabb országai közé tartozik mindkettő. Mindkettő tagja az Európai Uniónak.

De akkor mi az oka annak, hogy Ausztriában már évtizedek óta az osztrák társadalom szavazói körében először stabil 25%-os, majd egyharmad fölél emelkedő szinten stabil támogatottsága van a radikális jobboldalnak, amely persze elfogadja az alkotmányos rendet, politikailag kulturált (nem a politikai korrektség elméleti és gyakorlati örültségére gondol a szerző!), és jogos, jól artikulált politikai és társadalmi igényeket jelenít meg? Ha pedig a jelenre nézünk, az osztrák elnökválasztáson már az osztrák társadalom fele a radikális jobboldalra szavazott! (Nem mintha e sorok írójának gondja lenne ezzel, sőt üdvözlő!) A pozitívumok mellett lehetséges lenne, hogy osztrák földön lappangva bár, de mégsem ért véget teljesen a német politikai hisztéria?

A közlegelők tragédiája a politikatudományban

Ez a cikk alapvetően a II. világháború előtti területi expanziós tevékenységről szól, amelyek évek múlva teljesen megváltoztatták Európa történetét. A mai matematika segítségével lehetőségünk nyílik arra, hogy megérthessük a történelemben alapvető változásokat okozó mechanizmusokat. Ez egyik ilyen „matematikai” terület, a közlegelők tragédiája.

A közlegelők tragédiája a játékelmélet egyik kutatási területe. Eredetileg a közlegelők tragédiáját a szülés szabadságára, a környezetszennyezésre alkalmazták először (Hardin 1968). Alapvetően tehát a szabadság korlátozásáról, szabályok közé szorításáról szól a tragédia.

A modell iskolapéldája a következő: Legyen egy olyan közlegelő, amely tíz tehenet tud eltartani, és így mindegyik tehén tíz liter tejet ad. A legelőn kiinduláskor 10 gazda tart fejenként egy tehenet. Az egyik gazda egyszer csak gondol egyet, és kicsap még egy tehenet a legelőre. Ekkor egy-egy tehénnek már kevesebb fű jut, ezért mindegyik 10 helyett csupán 9 liter tejet ad naponta – de az a gazda, amelyik két tehenet legeltet, 10 helyett 18 liter tejhez jut. Ezt idővel észreveszi egy másik gazda, és az is kicsap még egy tehenet a legelőre. Ekkor már az elégtelen táplálék miatt minden tehén csak 8 liter tejet ad, de akinek két tehene van, annak 16 liter teje lesz. És így tovább, mivel minden egyes gazda jobban jár, ha még egy tehenet hajt a legelőre, sorra meg is teszik. Azonban amikor már legalább hatan cselekednek így, akkor azok is az eredeti 10 liternél kevesebb tejet kapnak, akiknek két tehénük van. Végül, amikor már nyolc gazda tart két tehenet, a kéttehenes gazdák csak négy liter tejet kapnak az eredeti tízhez képest. (A kilencedik gazda már nem nyerne semmit egy második tehénnel.) Ennek ellenére, ha egy gazda úgy döntene, hogy visszavonja az egyik tehenét, rosszul járna.

A közlegelők tragédiája egyfajta sokszereplős fogolydilemmának is tekinthető. A játékban csak akkor van Nash-egyensúly*, ha mindenki (pontosabban a 10 gazdából bármelyik 8) verseng (két tehenet legeltet). Az egyszereplős fogolydilemmához hasonlóan itt is olyan az egyensúlyi helyzet, hogy minden egyes szereplő rosszabbul jár, mint ha a kooperatív stratégiát (az egy tehén legeltetését) választották volna.

Azonban ezt az iskolamodellt vizsgálva arra juthatunk, hogy ha a közlegelők tragédiáját tovább fejlesztjük, akkor a történelemtudományban is lehetséges használni. Az egyik lehetséges célpont – a gyakorlati bemutatás érdekében – a II. világháború politikai és expanziós előzményei.

Hogy miért éppen a II. világháború előzményeit veszem alapul? Vajon egy erőszakos úton történő területszerzés passzol a közlegelők tragédiájának bemutatásához? Az I. világháború végén a versailles-i békekonferencián az antanthatalmak (Anglia, Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Olaszország) szabályok mögé szorították Németországot. Ezek az erőltetett és megalázó szabályok a nagy gazdasági világválság idején még inkább felerősödtek, így nem csoda, hogy Németország kihasználta a legkedvezőbb lehetőségeket a két – az 1920-ban szabályokat hozó – Anglia és Franciaország kijátszására. Ezen a ponton kapcsolódik a közlegelők tragédiája a német történelemhez, amikor is 1935 és 1938 között három szintet különböztethetünk el a német történelethez.

Hogy jobban megértsük a korabeli politikai és társadalmi környezetet, nézzük meg a korszak történeti áttekintését.

(A korszak történeti áttekintése) Olaszország hiába volt nyertese az I. világháborúnak, mégis vesztesnek érezhette magát. Az olasz gazdasági lemaradás miatt, valamint a társadalmi ellentétek miatt szélsőbalos, majd szélsőjobbos politikai ideológia vert gyökeret a társadalmi rétegekben.

A szélsőbalos (kommunista) politikai irányvonal gyakorlatilag vezető nélküli volt, így elhárulhatott az út a szélsőjobbos (fasiszta) politikai párt előtt. Ennek következtében Benito Mussolini 1920 októberében a barnaingesei élén bevonult Rómába. A fasiszta párt célja a Római Birodalom feltámasztása volt. Ennek érdekében jelentős hadügyi beruházások történtek. Hogy igényeiket komolyan vegyék, szót is adtak területi követeléseikről (pl. Etiópia, Afrika).

Az I. világháború egyik nagy vesztese Németország volt. A háború után felálló weimari köztársaságot külső és belső ellentétek egyaránt tépázták. A kormány nem tudott úrrá lenni az 1929. október 29-én kezdődő gazdasági világválságon, valamint a német nép nem fogadta el a háborús veszteségeket, továbbá azt, hogy az „ösi ellenséges” államok (Franciaország, Anglia) által szabott szabályokat (a Rajna-menti területek fegyvermentesítése, Elzász-Lotaringia elcsatolása, Nyugat-Poroszország, valamint Danzig elvesztése). Így nem csoda, hogy Németországban is elszaporodtak a szélsőbalos és szélsőjobbos politikai nézetek. Az Adolf Hitler vezette nemzetiszocialisták erőszakos úton, 1923-ban próbálták magukhoz ragadni a hatalmat (müncheni sörpuccs), azonban ekkor még nem sikerült.

Ezt követően a szélsőjobbos érdekeltségű nacionalisták megpróbálkoznak demokratikus úton kézbe venni a hatalmat. A gazdasági válság okozta gazdasági káosz kapóra is jön számukra az 1932-es politikai választásokon, hiszen a demokratikus választásokon siker koronázta eddigi tevékenységüket. Így kerül aztán politikai manőverekkel, de végül is demokratikus úton hatalomra egy diktátor. Hitler első lépésben leszámol a kommunista ellenfeleivel. 1934-ben meghal Hindenburg kancellár is, így Hitler egy személyben lesz kancellár és miniszter is, azaz vezető (Führer).

A nemzetiszocialisták célja a hadügy fejlesztése volt, egy új élettér kialakításához (expanziós tevékenység). Itt Németország és Olaszország érdekei egybeesnek.

(A szabályok felrúgása, a szintek kialakulása) A Führer szerep megszerzésével Hitler 1935-ben felrúgja az I. világháborút lezáró versailles-i békét, vagyis nagyarányú fegyverkezésbe kezd. Ezzel kezdetét veszi az első „közlegek tragédiája” szint. Az időpont 1936. A szintnek három szereplője volt, Anglia, Franciaország, Németország. Itt elviselte a két gazda, hogy a német gazda anektálja a gazdaságilag fejlett Ruhr-vidéket, így az igazságos 10-10-10 liter tejből 12 liter tej jutott Németországnak és 9-9 a másik két gazdának. A nyugati hatalmak (gazdák) nemetszésüket fejezték ki, azonban katonai közbeavatkozás nem történt.

Ugyancsak ebben az évben (1936) Spanyolországban demokratikus választásokon a baloldali Népfrentkormány kezébe került a hatalom. A tisztikarnak és a tehetősebb rétegnek nem igazán felelt meg a baloldali kormány, így Francisco Franco vezetésével a tisztikar polgárháborút robbantott ki az országban. A Népfrentkormány a Szovjetunió támogatását élvezte, Franco pedig Németországot és Olaszországot. Itt próbálták ki először a németek katonai fejlesztéseiket. A spanyol polgárháború politikai irányvonalának interakciója mátrixba rendezve:

1. ábra: A Rajna-vidék megszállása

Döntés		Népfrontkormány és a Szovjetunió	
		Együtműködés F.-val (C)	F. megölésére való törekvés (D)
Franco és Németország	Együtműködés a N.-nyal (C)	3; 3 ^{PO}	0; 5 ^{PO}
	A Népfrontkormány elpusztítására való törekvés (D)	5; 0 ^{Ny PO}	1; 1 ^{* PI}

1. táblázat: A legerősebb vezetők fogolydilemmája. A nagyobb szám a kedvezőbb lehetőségeket jelenti, a két vezető dilemmájában. A játékban mind a Népfrontkormánynak, mind Franconak a „megölésre való törekvés” a domináns stratégiája, de a kölcsönös együttműködés is megfelelő lenne mindkét fél számára (Pareto-optimum), azonban mindkét félnek rossz lenne, ha kölcsönösen kioltanák egymás életét (Pareto-inferior).

A valós életben Franco és a szövetségesei voltak a polgárháború nyertesei, a II. világháború előestéjén 1939-ben.

A spanyol polgárháború közepette Európa közepén lejátszódott a második közlegeők tragédiája szint is. A második szint neve, Anschluss, ahol a versailles-i békediktátumi tilalmak ellenére Németország egybeolvadt Ausztriával. A négy szereplő, Anglia,

Ausztria, Franciaország és Németország. A négyből három maradt, vagyis Németország megszerezte Ausztria teheneit, és ezzel együtt a tejét is. Az eredeti 10-10-10 liter tejből, 1938 márciusa után 20 l tej Németországnak, 10 l Franciaországnak és 10 l Angliának jutott. A nyugati szövetségesek, vagyis gazdák ez ellen sem tettek semmit, meg voltak elégedve eddigi szerepükkel.

2. ábra: Az Anschluss (Forrás: korabeli újságból)

Ezt követően Németország éhsége nem csillapodott. A következő szint 1938 – a müncheni egyezmény. A szintnek öt szereplője volt, Anglia, Franciaország, Csehszlovákia, Németország és egy újabb „gazda” Magyarország. Egy gazda (Csehszlovákia) fél tehénállományát feláldozták (Csehország), a másik feléből a negyedét egy másik gazdának adták (Szlovákia), valamint a másik negyedét egy újabb gazdának adták, Magyarországnak. Németország elvette Csehszlovákia teheneinek a felét. Így 15 l jutott Németországnak, 10 l Franciaországnak, 10 l Angliának, 3 l Szlovákiának és 2 l Magyarországnak. A nyugati szövetségesek, vagy gazdák még ezt is csak nézték, és nem tettek ellene semmit.

A háború további folytatását nem vizsgálom, hiszen Franciaország, Hollandia, Belgium és a Szovjetunió is korábban folytatott expanziós tevékenységet (gyarmati területek). Azonban ezen a példán is lehet látni, hogy a közgazdaságban is használt közlegetők tragédiáját a történelemtudományban is lehetséges használni.

IRODALOM

- Hardin, Garret 1968: The Tragedy of the Commons. *Science* **162** (3859), 1243–1248. o. DOI:10.1126/science.162.3859.1243.
- Hardin, Garrett 2000: A közlegetők tragédiája. Ford.: Kállai Tibor. In: *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv.* Szerk.: Lányi András. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet – Osiris. (*Osiris tankönyvek*) 219–231.
- Nash, John 1950: Equilibrium Points in n-Person Games. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 36. (1950) 1. sz. 48–49.

JEGYZET

- * John Nash 1950-ben bebizonyította, hogy minden sokszemélyes játék, amely véges számú stratégiából áll, rendelkezik legalább egy egyensúlyponttal (Nash-egyensúlypont). A játékok elemzése matematikai szempontból leegyszerűsíthető a Nash-egyensúly, vagyis az optimális stratégia megkeresésére. Később felismerték, hogy esetenként az egyensúlyi (vagy optimális) stratégiának a követése gyenge eredményhez vezethet. Egyrészt számos dilemmának több Nash-egyensúlyi helyzete is van, másrészt van olyan interakció, ahol a Nash-egyensúlypont a játékosok összessége szempontjából a legrosszabb kimenetelt jelenti (például egy Pareto-inferior állapotot).

Az 1919-es „prolidiki” zsidó szemmel

A Szabadkán 1880-ban született, és 1933-ban Budapesten meghalt Molnár Jenőt, akit kortársai Mukinak hívtak, ma már nem ismerik, pedig a maga korában sikeres szerző volt. Írt regényeket, darabokat, kabaréjeleneteket, humoreszkeket, kuplékat, sőt, még egy 1918-ban készült film forgatókönyvét is. Számunkra fontosabb újságírói működése. Előbb a Nap és A polgár munkatársa volt, közben publicisztikákat írt az Egyenlőségnek. Utóbb a Borsszem Jankó belső munkatársa lett, melyben 13 éves kora óta jelentek meg satirikus versei és elbeszélései. A legendás alapítótól, Ágai Adolftól 1910-ben vette át a lapot. Ő volt a főszerkesztő 1918-ban és 1919-ben is, a fővárosban élte át az őszirózsás forradalmat, majd a Tanácsköztársaságot.

A Borsszem Jankó több volt, mint élclap, valóságos intézménynek számított Magyarországon. Alapítója, Ágai Adolf 12 évesen (!) részt vett az 1848. március 15-i forradalomban, majd Arany János tanítványa volt Nagykőrösön. A kiegyezés után az orvosi pályát feladva, magával Deák Ferencsel állapodott meg a lap megjelenítésében. Az 1870-ben már háromezer (!) példányban megjelenő satirikus hetilapban az alapító „Csicseri Bors” álnéven publikált. Nem túlzás azt állítani a lapról, hogy a magyar zsidóság szócsöve, a dualizmus rendszerében kialakult világképének tükré volt kezdettől fogva, amit állandó, a korabeli társadalomba szervesen beépült zsidó alakjai (Seiffensteiner Salamon, reb Benahem Ciceszeiszter, Spitzig Izsig stb.) hangsúlyosan fejeztek ki. A kispolgárság körében is rendkívüli népszerűségnek örvendő, vizuálisan újszerű humoros újság sok tekintetben jobban reprezentálta a „zsidó észjárását”, mint az 1886-tól megjelenő komoly közéleti lap, a Szabolcsi Miksa által szerkesztett Egyenlőség, mely inkább a nagypolgárság, a vagyonos neológ zsidóság szócsövének számított.

Vagyis, ha valakiről állíthatjuk, hogy „zsidó szemmel” nézte, és örökítette meg a kommünt, akkor az Molnár Jenő volt. És ő nemcsak végigélte az eseményeket, hanem írásba is foglalta őket a 133 napos rémuralom című, 1919 szeptemberében (!) megjelent könyvével, melyet később németül is kiadtak. (Az első kiadást a VI. kerület, Teréz krt. 5. alatt működő Kultúra Könyvkiadó és nyomda Rt. jelentette meg.) A kötetet huszonhat évvel később az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/945.sz. ME. rendeletével betiltotta, azóta nem esett szó róla.

Molnár előre bocsátja, hogy beszámolójával hiányt pótol, ugyanis a magyar sajtó nem örökítette meg a 133 napos „rémuralmat”, az eseményekkel egyidejűleg. Igaz erről nem az újságírók tehetek. „A magyar sajtó ezzel a munkával – ti. a Kommün megörökítésével – adós maradt. Talán ez az egyetlen adóssága, amelybe akaratán kívül esett. Egyszerűen kiütötték kezéből a tollat, elnémították, s egy minden példa híján véres zsarnokság szerencsétlen szolgájává aljasították.”

Ennek már az előzménye volt, hogy „a magyar sajtó, a magyar sajtószabadság 1918 október 31-én halálos nyavalyába esett, és 1919 március 21-én kiszenvedett.” Ezért az olvasó „hasztalan keresné a kommunizmus sajtójában azt a sajátosan fanyar, majd nem önsanyargató és – Budapestről lévén szó – zsidóba öltött magyar humort, amellyel a közönség e mindenkor emlékezetes napokban szórakozott.”

De mit is lehetett várni olyan lapoktól, melyekben – Molnár ezt pontosan összeszámolta – nem kevesebbszer, mint 95-ször nyomtatták azt a Lenin-idézetet, mellyel Kun Béla állandóan megörvendeztette a hallgatóságát, ti. hogy „A munkástanács ne fecsegő testület, hanem dolgozó testület legyen”?

Ami azt illeti, hogyan született a 133 napos rémuralom című munkája, Molnár erről is felvilágosítja olvasóját: „E könyv írója is azok között van, akik a szovjet idején jegyzeteket készítettek, s egy-egy viharosabb nap, egy-egy rémesebb esemény után úgy vette papírra a mondatokat, ahogyan a látás, a hallomás vagy az észrevétel pillanataiban megrögzítette érzéseit, ahogy a szívéből kiszakadtak.”

Molnár Jenő könyve valóságos kincsesbánya, eddig nem ismert részletekkel gazdagítja a Tanácsköztársaság történetét. Beszámolóját joggal hasonlíthatjuk Tormay Cécile leghíresebb művéhez, az erősen antiszemita szemléletű Bujdosó könyvhöz. De míg Tormay Balassagyarmaton, politikai üldözöttként élte át a „prolidikit”, Muki Budapesten, és egészen más szemmel figyelte az eseményeket. Tovább szerkesztette a Borsszem Jankót, melyet a kommunisták nem mertek betiltani, csak „marxista” szövegek és rajzok közlésére köteleztek, és kiirtották belőle a humort. Molnár könyvében feljegyezte a pesti zsidó polgárság változó, és egyre jobban elmarasztaló véleményét Kun Béla zúrzavaros és kegyetlen, a sajtócenzúrát bevezető, minden kritikus véleményt elfojtó rendszeréről. Könyvében a korabeli pletykák mellett nagy számban közölt szatirikus megjegyzéseket, melyek az „új világról” születtek. Ami érdekes: bár feljegyezte azokat a vicceket is, melyek a népbiztosok származásáról szóltak, fel sem merült benne, hogy a gyilkosságokért, melyeket olyan, kommunistává vedlett zsidó származású fiatal emberek követtek el, mint a magát egy időben újságírónak nevező, gyűlöletes figuraként megörökített Kun Béla, Szamuely Tibor vagy Korvin Ottó, a zsidóságot, és úgy általában a „bűnös Budapestet” tehetik felelőssé.

Íme a három kommunista vezér jellemzése a 133 napos rémuralom című visszaemlékezésben. Vegyülnek benne a tények az egykorú szóbeszéddel, illetve az ellenőrizhetetlen állításokkal, melyeket ma sem vagyunk képesek sem megerősíteni, sem cáfolni. Figyelembe kell azonban venni, hogy Molnár Jenő már a szakmájánál fogva jól értesült volt, s mindenképpen pontosabb portrékat rajzolt, mint legtöbb kortársa.

„Kun Béla nevét először november közepe táján süvöltötték bele Budapest párás, ködös levegőjébe. Egy újságíró, aki Kolozsvárról került Budapestre” – így jellemezte Kun Bélát, aki e közlés idején még nem volt a fővárosban:

„Kora fiatalsága óta meggyőződéses, erős szocialista. Húsz éves lehetett, amikor Nagyváradon dolgozott az ottani Szabadság című Tisza-párti lapnál. Később Kolozsvárra került. Itt előbb riporter volt, majd a Munkásbetegpénztár tisztviselője, később helyettes igazgatója lett. Ebben az állásában súlyos visszaélést követett el, ami miatt távoznia kellett. De ottmaradt Kolozsvárt s ugyanannak a Munkásbetegpénztárnak, amely hűtlenséggel vádolta és elmozdította a vezető helyről, szürke írnokául csapott föl. Mint ilyet találta a világháború. Altiszti rangja volt és igen lelkesen mondogatta nekem, akít komoly betegség tartott vissza Kolozsváron, hogy most mindenkinek »kutyakötelessége« a harctérre menni és a cárizmust leverni. Alig néhány hónap múlva hadifogságba esett. Az 1917 októberi bolsevista forradalmat megelőzően Kerenszki mellett dolgozott, de Lenin titkos kémje volt és úgy tudom, sok jó szolgálatot tett politikai mesterének. A felszabadult magyar foglyok számára bolsevista lapot szerkesztett, hatalmas agitációt fejtett ki és egy orosz vörös hadosztályt szervezett, részben nemzetköziesből. Nagyon sok híve és barátja van. Lenin rengeteg pénzzel látta el, hogy ha hazajön, kommunista propagandát fejtsen ki. Már várják is azok a volt hadifoglyok, akikkel együtt dolgozott Oroszországban. Eszes, erőszakos, találékony; hirtelen fellobbanó és hirtelen ellágyuló természet. Az egyik percben átkozódik, a másik percben a szó teljes értelmében sír. Azt is láttam már, hogy leborult egy kollégája előtt és megcsókolta a kezét, mert valamivel megbántotta. Nem túlságosan fiatal, lehet úgy 35-36 éves. Első pillanatra – hogy úgy

mondjam – egy koraszülött aggastyán benyomását kelti, de ha beszél, csupa élet és mozgékonyág. A szája csúnya és a fogak különös alkata miatt nem csukódnak össze az ajkai. Jól tud németül és oroszul. Szocialista műveltsége kifogástalan. Logikus, súlyos vitatkozód, bár szónoknak közepes. Túlságosan szereti a szocialista közhelyeket, eredeti gondolatai nincsenek. Ha valami újjal jön most, azt készen hozza magával Pétervárról.”

Szamuely Tibort, mivel kezéhez tömérdek vér tapadt, Molnár Jenő még Kun Bélánál is negatívabban ítélte meg. „Ne feledkezzünk meg a magyar bolsevizmus főhóhéranak, Szamuely Tibornak a szerepléséről, amelyet e viharos időben a szovjet megteremtéséig fejtett ki. Ez a huszonnyolc éves, dús fekete hajú, csupasz képű, széles petyhüdt szájú, jellegzetes orrú, sápadt fiatalember épp úgy újságíró volt, mint sok más társa. Csakhogy a tízdrangú újságírók közül, azok közül, akik hivatásuk körében, tollal kezükben nem tudnak érvényesülni. Mert minden tehetség és műveltség híján valók. Nyíregyházáról került egészen fiatalon Budapestre. Módos zsidó gabonakereskedő család gyermeke volt. Napilap szerkesztőségében sohasem dolgozott, bár sűrűn settenkedett a polgári lapok befolyásosabb munkatársai körül. Egyetlen cikkét sem tudta elhelyezni számottevő újságokban. Mint gyorsíró egy katolikus könyvatos laphoz jutott, ahol szerény munkakört töltött be. Huszonhárom éves koráig, amikor katona lett, semmi figyelemre méltó képesség jelét nem árulta el. Azokkal a még névtelen, kis újságírókkal barátkozott, akik éjszakánként és mulatóhelyeken szoktak találkozni kapuciner mellett. Egy ízben öngyilkos kísérletet követett el. Mérget ivott, mert sok adóssága volt. Mint Kun Béla, ő is hadifogságba esett és a bolsevizmus legtürelmetlenebb hívének csapott föl. Kun Béla oldalán tanulta ki a politikát, silány, dadogó magyarsággal lefordított néhány orosz röpiratot, de a szocializmus gazdag tudománya csak dúvad ösztöneit ébresztgette, lázította; termelő szellemi munkára most is képtelennek bizonyult, ellenben annál megértőbb tanítványa lett az orosz bolsevik hóhéroknak. Szamuely az ifjúkor tapogatózásai után megtalálta önmagát. Az elferdült arcú, görnyedt hátú, vézna legény típusa született gonosztevőnek.

Egyelőre ennyi, mert abban az időben, amikor az első forradalom után először jelentkezett, ennél többet nem lehetett róla tudni. Hogy gonosztevő volt, az már akkor kiderült. Orosz hadifogságból hazatért tisztek kezdték rebesgetni, hogy Szamuely a bolsevizmus nevében és az orosz terroristák fődözete alatt sok honfitársát végeztette ki. Ithon vádat is emeltek ellene az idegen földön elkövetett gyilkosságok miatt. Szamuelyt január 15-én a nyíregyházi ügyészség megkeresésére letartóztatta a budapesti rendőrség. Azt írták róla akkor a lapok, hogy mint Lenin titkára több magyar tisztet agyonlövetett, mert nem akartak bolsevisták lenni. Tizennégyezer koronát találtak nála. Nyíregyházán két fivérét fogták el, akik később mint vidéki agitátorok és segédhóhérok szerepeltek a dicső bátya oltalma alatt. A gyilkosságok vádját nem tudták bebizonyítani, Szamuely görcsösen tagadott s hamarosan szabadlábra helyezték. A február 21-i merénylet után kereket oldott. Elfogató parancsot adtak ki ellene, de jól elbújt, nem került kézre. Csak mint »népbiztos« jelent meg újra a forradalom porondján.”

Végül Korvin Ottó jellemzése, aki már a kommün idején csinált „karriert”. „Mikor Kun Béla a szakszervezetek egyre erősödő nyomása alatt papíron feloszlatta a Lenin-csapatot, hogy a terror egy pillanatra se pihenjen el, Országos Politikai Nyomozó Osztály létesült, mely a főrendiház háznagyi hivatalában székel. Idekerültek a Lenin-banditák, mint karhatalmi erő. Az osztály élén Korvin (Klein) Ottó, volt bankhivatalnok, egy csúnya, púpos legény működött, aki hidegvérrel szolgáltatva ki áldozatait a Lenin-fiuknak. Nagybocskón született, gazdag fakereskedő az apja, a kommunizmus előtt 35 000 korona évi jövedelme volt. Föltűnően éles eszű fickó, akit a szereplés tébolya már az első forradalom alatt Kun Béla bandájához sodort. Ez a Korvin Ottó a testvér-

öccse volt Kelen József népbiztosnak. A politikai szempontból gyanús férfiakkal, akiket a főrendiházban gyűjtöttek össze, terrorista módon végeztek. Ide már közel volt a Duna – nem is kellett autóra tenni a holttesteket.”

Figyelemre méltó, hogy Molnár következetesen a „budapesti polgár” nevében nyilvánul meg, annak szempontjait képviseli. Ugyanakkor mélyen azonosul a hazájával, ezért rója fel a gyengekezű Károlyi Mihálynak, hogy az elvesztett háború után hagyta szétzúlni a hadsereget, és sodródott a politikai árral, nem volt képes ellenállni az orosz fogságból visszatért kommunisták nyomásának. A Borsszem Jankó már 1919 februárjában Trockijról és Leninről közölt karikatúrákat. Ugyanakkor a katasztrofális közállapotokkal együtt kigúnyolta Károlyit, Pogány – Sherlock Holmes – Józsefét, az „ellenforradalmárok” rémét, és az antantot is. Es mert 1919. március elején Károlyiék sok-sok habozás után választást terveztek, a zsidóellenes közhangulatot érzékelő élc lap ekkor közölte a viccet egy parasztszaladót ábrázoló karikatúra alatt: „– Édesapám, mire való a titkos választás? – Hogy ne tuggyuk, melyik jelölt a zsidó.”

Aztán jött a Vix-jegyzék, melyet egyes kávéházi „szajkó-agyvelők” (Molnár nevezi így őket!) így fogadtak:

„– Úgy kell az antantnak! Ha mindenáron tönkre akar tenni bennünket, mi a szovjetet hozzuk a nyakára. Igaz van Károlynak, itt már nincs más kivezető út, lakoljanak a nyugati imperialisták! Mi a Kelettel szövetkezünk! Meglássák, megijed tőlünk Clemenceau! Két kézzel ad vissza mindent, csak hogy kiengeszteljen bennünket! Nem kellene többé nemzeti határok, ha nem lehet boldogulni ilyen szűk határok között. Le a területi integritással, éljen az országhatárokat nem ismerő kommunizmus!”

Majd kikiáltották a proletárdiktatúrát. Ezt Molnár szerint „a rémület első napjai” követték. A pesti zsidó polgárság reakciójáról a következőt írja:

„A rémületnek valami tikkasztó, fojtogató számumja viharzott el a város fölött. Mindenki érezte: az alvilág rontó szellemei elszabadultak, szörnyetegek kezében van a fegyver, a hatalom. Ezen az estén csak a szovjetzsarnokok voltak boldogok és elégedettek. Budapest arcán dermedtség, lelkében reszketés, képzeletében a halálfélelem fogvacogtató kísértete.”

Károlyi lemondásáról, és a kommunisták hatalomátvételéről értesülve, más hangok is hallatszottak: „– Hogyan akarnak itt bolsevizmust csinálni? Ebben a városban, ahol a polgárság és a munkásság közt sohasem volt összeütkezés? Mit akarnak a polgároktól, akik még csak nem is voltak hatalmon? Miféle bűneiket akarják megtorolni? Meg aztán hány kommunista van Budapesten? A legjobb esetben két vagy három ezer. A többi munkás szociáldemokrata. És a vidék? Hol van Magyarországon bolsevizmus? A parasztnak még a szociáldemokráciáról sincs fogalma.”

Az „utca söpredéke” ilyen jelszavakat üvöltött: „Akasztófára a burzsival! Föl kell kötni minden burzsujt! Golyót a hasukba!” Közben elterjedt a hír: „Szamuely három napos mézárslást követel a burzsoák között.”

Életkép március utolsó napjaiból. „A hideg szél kergeti az esőt a szomorú városban. De bundát vagy jobb felöltőt alig néhányan mernek felvenni. Kezdődik a mimikri-élet. Budapest proletárnak kendőzi magát. Mindenki a vagyontalanság, a szegénység habitusában igyekszik mutatkozni. Elegáns férfiakon, a korzó hódítóin ütött-kopott ruhát, bevért keménykalapot, ormótlan bakancsot látni. Akinek nem telt ez a diktatúra-jelmez a ruhatarából, szaladt az ócskakereskedőhöz és a leghitványabb holmit vásárolta meg. – Csak burzsoának ne nézzék az embert! – szólalt meg a jómódú polgárban egy óvatos belső hang.”

A „forradalmi kormányzótanács” napok alatt kibocsátott tömérdek büntető rendeletét így kommentálták a kávéházban: „Mindenkít mindenért halállal büntetnek.” A bankokat nyomban bezárták. Egy kétségbeesett visszhang: „Minden pénzem a bankban van.

Egész vagyonom értékpapírokban fekszik. Nincs egy fillér a házamban.” Ugyanakkor a kommün által kibocsátott „fehér pénz” semmit sem ért, ezt örököltette meg a korabeli vicc. „A régi és az új pénz között az a különbség, hogy a régi az pénz nem, az új pedig nem pénz.” Virágzott a cserekereskedelem, élelmiszert csak ruháért adtak. „– Hol van az a szép kék ruhád? – kérdezte egy asszony a barátnőjétől. – Felkenték a piritós kenyérré – felelte.”

„A családok bezárkóztak lakásaikba s úgyszólván egymásra vigyáztak, hogy véletlenül el ne szólják magukat. Ha zörrent az ajtó, ha megszólalt a csengő, idegesen rezzentek össze. A betegessé gyöngített képzeletben fegyveres fenevadak jelentek meg minduntalan. Sokakat ágynak döntöttek az izgalmak. Pedig a teljes pusztuláshoz még hiányoztak a szovjet durva ökölesapásai, melyek azután annál szaporábban zuhogtak az ártatlan fejekre. És április közepe táján már alig van ép idegzetű polgár Budapesten.”

Nehéz élete lehetett a jómódú agglégényeknek is, hiszen „a boltokkal együtt becsukatta a szovjet a kávéházakat és a vendéglőket. Csak figyelmeztetésre rendelte el később az étkező-helyiségek kinyitását. Egy-két napig a szó igazi értelmében koplalt az a sok-sok ember, akinek nincs háztartása. A vásárcsarnokokban egymást taposták az asszonyok egy kis élelmiszert.” Egy vendéglő ajtaján felirat hirdette: „Nincs ebéd, sem vacsora. Éljen a proletárdiktatúra!”

Korabeli társalgás. „Valaki azt mondja: – Minden elejtett szó halálos lehet. Én még a feleségem előtt se beszélek. – Én pedig saját magammal se állok szóba – dupláz rá a másik. – Ez a legjobb – ajánlják a jó barátok. – Abszolút nem kell gondolkodni.”

„Az élet megakadt. A milliós város tüdejéből kiszivattyúzták a levegőt. Képzelnünk el ennyi embert, akiknek naponta száz meg száz apró szükséglete van, és egyetlen apró szükségletét sem tudja fődözni. Nem lehetett kapni tüt, cernát, cipőzsinórt, gombot, hajtüt, fogkefét, aszpirint, szódát, papírost, írót, tollat, röviden: semmit. Az üzleteket tilos volt nyitva tartani. A kereskedőket kidobták az utcára. Hónapokig lézengtek, beesett arccal, félig agyonsújtva az utcákon.”

Molnár pontosan érzékelt a közhangulat változásait. „Abban a pillanatban, amikor a vásot utcagyerekek és az ő jassz beszédüket utánzó felnőttek nem azt mondták, hogy proletárdiktatúra, hanem hogy *prolidiki* vagy *prolidityi*, megszűnt az első riadalom bénító ereje. Azok a pesti bölcselkedők, akik a szalonokban és a klubokban mint a szociológia arslánjai szerepeltek az utolsó esztendőkbén, a tömeg-lelkiismeret bizonyosságával mondogatták: – Megszületett az első gúnynev – enyhül a terror.”

„Az első napok döbbenetét felváltó reménykedés bizonyos mérsékelt hangulatot gerjesztett, a reménytelenségbe való visszazuhanás pedig olyan feszültséget idézett elő, amely szinte megkívánta a tréfákkal, furcsaságokkal való fölsiklandozást. Később is, akár reménykedő volt Budapest, akár sorsába beletörődő, nem zárkózott el olyan momentumok elől, amelyek földerítették és az élet látszatával csalták meg. Ugyanez a lélektani magyarázata az álhírek hihetetlenül buja virágzásának.” Persze, a szovjet a rémhírekkel is harcba szállt. „A hamis hírek terjesztőire halálbüntetést is ki lehet szabni, mondja a Forradalmi Kormányzótanács V. számú rendelete. Április 6-án golyó általi halálra ítélték és kivégezték Farkas Istvánt, a Közélelmezési Hivatal altisztjét, mert azt mondta, hogy kitört az ellenforradalom és a Fehérvári úton csata van. Ez volt az első halálos ítélet Budapesten. Egy hamis hírért, amelyen csak mosolyogni lehetett.”

„Óh, hányan vigasztalódtak e napokban a Könyvek Könyvével! S te édes szavú, álomvilágba vezető, csodás mesemondónk, Jókai, hányszor menekültünk fantáziádhoz, hogy ne lássuk a történelmet! A Biblia és Jókai szellemvilága: ez a kettő volt a magyar lelkek balzsama.”

Április elején már viccek születtek. „Az első »zsidó viccet« noha az egész főváros ismeri, el kell mondani és Magyarország lakosságának túlnyomó többsége kedvéért meg is kell magyarázni. Azt kérdezi tehát egy zsidó a másiktól: – Hallod-e? Miféle kormány ez? – Ez? Ez egy V.H.N. kormány. – Mi az, hogy VHN? – Az annyit tesz, *vacach nincht halten*. (Vacach nicht halten: zsidó német argot. Németül: Wird sich nicht halten, nem fog soká tartani.) Ez a mondás, a maga keményen gutturális zöngéjével, mint vigasztaló jóslat csengett a fülekbe.”

„Bizonyos, hogy a legtöbb kacagató viccet a főváros élelmes, nyílt eszű kereskedői faragták. Sokszor egészen alsórendű elemek. Az is bizonyos, hogy azután a legjobb vicceket úgy adták tovább, hogy nevesebb íróinkra kenték az apaságot. A publikumnak jól esik hinnie, hogy divatos írói találják ki a szellemességeket.

Harmadnap támadt a következő tréfa:

– Meddig tart még? – kérdezi valaki.

A másik nem felel, csak kiveszi a zsebóráját és ránéz. Amin aztán jót mulat a másik.”

De az új rendszer közeli bukásához fűzött remények nem váltak valóra. Mi több, a Tanácsköztársaság még választásokat is rendezett, mely annak idején valósággal sokkolta a kortársakat. Erről Tormay Cécile is beszámol, de Molnár Jenő leírása sokkal részletesebb.

„Elrendelték tehát a munkás-, katona és paraszttanácsok választását. Az alkotmányosság leghalványabb követelményeinek, magának a cifrán hangoztatott proletár-demokráciának is olyan arculcsapása volt ez, amelyre csak a bolsevizmus apró Sullái és Napoleonjai merészelték vetemedni a pretoriánus fegyverek oltalma alatt. Aki a választási rendszer paródiájára kíváncsi, lökje félre Mikszáth Kálmán bő humorú leírásait a régi szabadelvű párt felvidéki és erdélyi korteshadjáraitól, erőszakosságairól, vesztegetéseiről. A választás legzseniálisabb karikatúrájának szerzője: Kun Béla és érdektársasága. A munkásság akarátának, lélegzetételének ezek az elmés kisajátítói a proletár-demokráciát így valósították meg:

Április 7-ikére volt kitűzve a kerületi munkástanácsok megválasztása. A szakszervezetek és a bérházak bizalmi férfiai tartoztak gondoskodni róla, hogy mindenki szavazzon. Aki nem megy szavazni – mondták fenyegetően – attól megvonják az élelmszerjegeket. A vérmesebbek ennél külön jókat is ígértek. Nagyon okos, nagyon helyes – vélekedett a tömeg –, a szavazás nemcsak jog, hanem kötelesség is. A választás napja előtt a legszigorúbban tilos volt mindenféle szervezkedés, korteskedés. Listát kinyomtatni magánosoknak vagy csoportoknak nem lehetett. mert a nyomdában üzembiztosok ültek, akik minden kéziratot ellenőriztek. A munkásságnak az a – nyilván nagyobbik – része, mely szociáldemokratákat, régi és kipróbált elvtársakat akart választani, még csak nyomdához sem juthatott hozzá. A szovjet óvatos volt. A választás előestéjén a beavottakon kívül senki nem tudta, kik lesznek a jelöltek. A választás napján ezrével vonultak fel a munkások és a megfélemlített polgárok a lizstivatali helyiségekbe, ahol az »alkotmányos aktus« lefolyt. Minden belépőnek szavazólapot nyomtak a kezébe az ellenőrzésre kirendelt bolsevisták. Más listával nem lehetett bejutni. A proletár-demokráciával boldogított szavazónak legfőljebb tán arra volt ideje, hogy futó pillantást vessen arra a 40-50 névre, amely jelöltként szerepel a nyomtatványon és anélkül, hogy ismerte volna őket, átnyújtotta a szavazólapot. Így történt minden kerületben, a Józsefváros kivételével, ahol néhány szociáldemokratát sikerült beválasztani a hirtelen megszerződött többségnek. Mi sem természetesebb, hogy ezt a választást »formai okokból« érvénytelennek nyilvánította a szovjet és új választást rendelt el, amelyen a nagyobb erővel fellépő terrornak sikerült kibuktatnia a mérsékelteket.

Ez volt a Tanácsköztársaság proletáralkotmányossága. Ebből a szégyenletes választási bohózatból léptek azután a szereplés és a rémuralom deszkáira a budapesti Munkástanács kiszemelt ötszázai. De még a legnagyobb nyilvánosság szeme láttára elkövetett véleményhamisítás és a munkásság akaratának szemérmetlen kijátszása sem volt elegendő arra, hogy az ötszáz tagú Munkástanács teljesen szociáldemokrata-mentes legyen. Sok józan, megfontolt, mérsékelt tagja maradt még így is Kun Béla parlamentjének. A Munkástanácsban hangzott el nem egyszer a legkeményebb kritika a proletárdiktatúra alatt lábra kapott szörnyű korrupció, fojtogató bürokrácia, az üzemekben elkövetett visszaélések, a lármás kommunisták hivatalos basáskodásai és közgazdasági tevékenysége ellen. A szovjetrendszer életképtelenségét, sivár pusztító szellemét, építőmunkára való alkalmatlanságát magában a szovjetparlamentben állapították meg tisztafejű munkásképviselek. A véres bosszúállás idejében persze mindig bizonyos fönttartással mondhattak csak bírálatot. A szónok azzal kezdte ugyan, hogy ő »rendületlenül« a proletárdiktatúra alapján áll, de mikor beszéde végére ért, ezt az alapot a tulajdon érveivel rúgta ki maga alól.

A rendszer lehetetlenségét, a lényegében rejlő s ki nem egyenlíthető ellentmondásokat magának Kun Bélának is látnia kellett. Nem volt bölcsesség híján való az a magyar kispazda, aki, mikor megkérdezték tőle, mit szól a »pesti dolgokhoz«, így vélekedett:

– Hát olyan embert láttam már, aki öt percig a feje tetején áll, oszt úgy jár a két kezén. De olyat még nem, aki egész életében a feje tetején állna.”

A viccek kigúnyolták az „elvtársak” származását is.

„– A Kormányzótanácsban harminchárom népbiztos ül. Ezek közül huszonöt biztos zsidó és nyolc keresztény, de az sem biztos.”

Amikor a hatóságok elrendelték az ékszerek beszolgáltatását, a polgárok, jó néhány pesti zsidó család is, különböző képtelen helyekre rejtették értékeiket. „Díványpárnákba, kabátok szövetgombjaiba, kalapdíszbe, kifúrt botokba, csillárok csöveibe rejteni az ékszert; ez a legközségesebb módja a dugdosásnak. Az asszonyok hiába titkolóztak, egymás közt elszólták magukat és napról-napra tökéletesedett az ékszermentés rendszere. Sor került a befőttesüvegekre, a zsíros bődönre, a szappanra, a kenyérbélre, ide gyömöszölték a féltett tárgyakat. A közönség már pedzette, hogy a szovjet nem áll meg az ékszereknél. Féltette az ezüsthalmot, a fehérneműt, a dísztárgyakat, a ruhát, a cipőt, az élelmiszert. Budapest környékére esténként óvatosan suhantak ki a módosabbak és erdőkben ásták el a kincseiket.”

Elterjedt a híre, hogy a „kapitalisták” a halálba menekülnek a proletárok zaklatásai elől. „Weiss Manfréd, Magyarország első nagyiparosának öngyilkossága megdöbbentette a várost. A csepeli töltény- és konzervgyár megteremtője építő erő volt és a munkásság sem tagadta meg tőle nagyrabecsülését. A halállal vívódó, majd lassanként eszméletre térő gyártulajdonos állapota iránt napról-napra érdeklődtek a munkásai.”

A lakások tulajdonosai nemcsak a rekvirálótól féltek, igyekeztek megelőzni azt is, hogy proletár „társbérloket” telepítsen be hozzájuk a hatóság. „Aki meg akart szabadulni a rekvirálás kíméletlenségétől, maga nézett megfelelő albérlo után. A pesti bérház lakásainak bejárata épületes látványt nyújtott. Olyik lakásajtón négy-öt névjegy is fityegett, rendszerint a szovjet-állás és minőség megjelölésével. Különösen kapós volt a »vörös katoná«, mint albérlo. Ez a villámhárító szerepét játszotta. Mert a vörös katonával – pestiesen szólva – nem lehetett kibabrálni.”

Arról, hogy 1919. május elsejét miként ünnepelték meg Budapesten, sokan megemlékeztek. Tudjuk, hogy ekkorra a kommün katonai helyzete kritikussá vált, és a nagyszabású felvonulás meg a dekorációk riasztó ellentétben álltak a közvéleményt átható félelemmel és szorongással. Molnár Jenő leírása jól jellemzi annak a napnak a hangulatát.

„A nagy sürgés-forgást látva egész Budapestnek ez volt a véleménye:

– Május elsejét még megünnepelhetik. Azután elmennek.

Magukat bennfentesnek megjátszó emberek azt suttozták, hogy az ántántól kapta a szovjet a rövid haladékat. Az ántánt jó fiú, nem akar ünneprontó lenni. Valóban úgy látszott: egy-két nap még a bolsevista világ. A proletárságot megint világforradalmi mesékkel bolondították a hivatalos lapok. Főképp azt szerették jósolgatni, hogy a francia munkásság teljes erővel föllép az imperialista békekonferencia ellen, ledönti Clemenceaut-t és hogy a moszkvai III. Internacionálé mellé tömörültek a világ minden szocialistái.

A pesti ember nyugodtan sétált a vérvörös Andrassy és Rákóczi úton, a körutakon és a Duna-parton. Olyan közel voltak a román, a cseh és a jugoszláv hadseregek, hogy a legszélso pesszimizmus is fölrakta rózsaszínű szemüvegét.

– Még csak három, nap... még csak két nap... – mondogatták április 29-én és megint rájával született a szovjet-vice.

A plakátok úgy nőttek ki a falakon, mint penészgomba a nyirkos pinceodúban. Csupa fölhívás, biztatás a »proletárhaza« megvédésére. Egy munkás hosszan nézi az egyik rémes plakátot és ezt mondja:

– A fene egye meg ezeket a burzsikat! Ilyeneket festenek, hogy elvegyék a kedvünket a Vörös Hadseregtől.”

Mikor a Vörös Hadsereg visszavonulását, fegyelmetlen magatartását már a hivatalos jelentés sem hallgathatta el, ezt a tréfát eszelte ki Pest:

„– Háborúban ez volt a honvéd jelszava: A haza minden előtt. Most pedig így szól a vörös katona: Mindenekelőtt– haza!

Ezek a hátráló, menekülő vörösök rettegésben tartották a falvakat, amelyeken át visszavonultak. A bevonult gyári munkásságnak kemény munkával, dicséretes buzgalommal sikerült helyreállítani a rendet a front mögött.”

„Kellemes, hús május elsejére virradt a főváros. Tízezerrel hömpölygött a nép a főbb utcákon. Mindenfelé gyűléseket tartottak, fölvonulásokat rendeztek, a munkásság zárt sorokban, ünneplő, de komor hangulatban járta be a várost. Vörös zászlók alatt feketélt a tömeg. Aki idegen látta, azt hihette volna, hogy a bolsevizmus meggyőzte és meghódította a szíveket. A polgárság kíváncsian tódult az utcára és elvegyült a munkásság soraival. Békülékeny, türelmes légkör támadt ezen a csütörtökön. A polgárok a közeli megváltást remélték, a munkásságot az ismeretlen holnap nyugtázta és csillapította le. Este színház és hangverseny, kivilágítás és tűzijáték szórakoztatta a közönséget.

Olyan volt ez a kép, mint egy kolosszális színpadi látványosság, melynek kulisszái mögött már rendezik a következő jelenetet. A nyomasztó bizonytalanság, a ködös és talán véres titokzatosság nagy jelenését. A vörös lobogók a fekete rém szimbólumai voltak.”

Életkép a proletárok előtt megnyitott Operaházból. „A koloratúra-primadonna, a szubrett, a tenorista és a baritonista egyszerre énekel, vagyis kvartetteznek. Egy proletár felugrik a nézőtérrel és harsányan odakiált: – Kérem, micsoda rend ez! Négyen nem énekelhetnek egyszerre! Tessék bizalmat választani, és rábízni a dolgot!”

A proletárdiktátúra a kiskorúakat is igyekezett felhasználni propagandája terjesztésére. „Az elemi iskolás gyerekek között is nagyban dühöngött a szervezkedés. Ezekkel a drága palántákkal egész nap a Marseillaise-t és az Internacionálét énekelgették, és úgy vonultatták fel őket sívítva az utcákon, mint a burzsoázia megfélemlítésére szánt attrakciót, megfenyegetve a bűnös osztályt a jövő nemzedékkel.”

Budapestre is eljutott a híre, hogy a parasztok nem kérnek a kommunizmusról, lázadznak az új rendszer ellen. „Valahányszor egy pesti agitátort küldtek falura, remény-

kedve sóhajtott fel a polgárság: – Hála Istennek, legalább megint egy faluval kevesebb híve van a bolsevizmusnak.”

Tudjuk, hogy a rendszer első számú terrorkülönítménye a Teréz körúti, volt Batthyány-palotában rendezkedett be. Itt székeltek a Lenin-fiúk, akik a székházukat géppuskákkal erősítették meg. Ezt a pestiek távolról, borzongva szemlélték. „Olyan általános volt a rémület, s annyira hihetetlen ez a város belsejében berendezkedett zsványuralom, hogy a kíváncsiak ezrei mentek megnézni, óvatosan, a túlsó gyalogjáróról pislogtak át.”

A „burzsujok” a külföld beavatkozásában reménykedtek, de sokan tudták, hogy ennek is megvan a kockázata. „Az antant katonai fellépésétől a hóhérok elkergetését, a rémuralom végét várta, bár ugyanekkor az ellenséges megszállás gyötrelmeit is magába foglalta ez a reménykedés. Bolsevizmus vagy megszállás: melyik a kisebbik csapás a kettő közül? Az egész magyar társadalom, s a munkásság tömegei vele egyetértően a megszállást vallották a kisebbik, kiheverhető bajnak.”

Május másodikán kiderült, hogy a veszét érző „proletárdiktatúra” a legdurvább módszerektől sem riad vissza, hogy feltöltse fogyatkozó, visszavonuló hadseregét.

„Az egyik dunaparti étterem teraszának vasrácsozatára felugrik egy borzas újonc és beszédet intéz az egybegyűltekhöz. Szó szerint így kezdte:

– Ti léhűtő senkik, ti nyomorultak, azt hiszitek, mindig ilyen jól fogtok élni? Majd elbánunk veletek, gazemberek!

Bolsevista statisztái rádurrantottak:

– Halál a burzsoákra!

A sétáló közönséget vörös katonák rohanták meg, elzárták a menekülés útját a Duna alsó rakpartjára és a város felé. A férfiakat összegyűjtötték és elhurcolták. Ugyanez történt a Kossuth Lajos utcán, azzal a különbséggel, hogy itt önkéntes terroristák pofonokkal és botokkal terelték be a férfiakat a hadseregbe.”

A felvidéki hadjárat átmeneti sikert hozott a vörösöknek. Pesten ezt is kommentálták: „Szegény kassaiak! Most ők is megtudják, mi az a bolsevizmus!”

Május végén a kommunisták már túszoikat szedtek: listájuk megtalálható Molnár Jenő könyvében. Itt azért reprodukáljuk a neveket, akik között igen sok volt a zsidó, és mert a különböző történeti feldolgozásokban a kommunista terror budapesti áldozatai között legfőljebb tucatnyi név szerepel, többnyire ugyanazok. (Ezekről az áldozatokról Molnár is megemlékezik.) Azt, hogy a Lenin-fiúk és a Vörös Őrség tagjai nemcsak statáriális kivégzéseket hajtottak végre, de túszoikat is szedtek, más források legfőljebb futólag említik. Megjegyzendő, hogy a taláломra, gyakran hozzátartozóikkal együtt elhurcolt túsok csak a körülmények szerencsés összejárásának révén kerültek el a kivégzést.

„A túsok névsora

Alpár Ignác műépítész, Auer Róbert nagykereskedő, Almássy László ügyvéd, Andreánszky Jenő dr. orvos, özv. Ábrányi Kornélné.

Bozóky Adam ügyvéd, Baross János dr. ügyvéd, Baruch Aladár tisztviselő, Baruch Jenő kereskedő, Békássy Elemér tisztviselő, Baumel Sándor nagykereskedő, Bischitz Salamon magánzó, Becsey Antal mérnök, Berzeviczy Gábor őrnagy, Berzeviczy Albert dr. az Akadémia elnöke, Brust Dávid magánzó, Baránszky Gyula dr. ügyvéd, Bíró Henrik malomtulajdonos, Barta Ödön dr. ügyvéd, volt képviselő, Barát Armin nyug. min. oszt. tanácsos, Bilits Sándor fatermelő, Bachruch Károly gyáros, Bachruch Albert hivatalnok, Brachfeld Sándor kereskedő, Bacher Emil malomigazgató.

Cristofoli Vince munkaügyi bírósági jegyző, Cserny Károly nyug. osztálytanácsos, Czettel Gyula magánzó (76 éves), Csizmazia Endre dr. ügyvéd, Concha Győző egyetemi tanár (73 éves), Crony István máv. tisztviselő, Crony Endre gazdálkodó.

Darányi Ignác volt miniszter (71 éves), Dessewffy Aurél gróf földbirtokos (75 éves) Dáni Balázs tábornok, Deutsch Antal hírlapíró (70 éves), Domony Móric igazgató, Doctor Guido dr. gyárvezető, Dirsztay Béla báró magánzó, Dirsztay Gedeon dr. banktisztviselő, Dobay Aurél bankigazgató, Davidsohn Horác kereskedő, Donner Gyula bankigazgató, Déry Béla festő, Darányi Ferenc ügyvéd, Dukesz D. Arnold hivatalnok, D'Orsay Olivér nyug. alezredes (74 éves.)

Enel Károly bankigazgató, Erődy Tihamér dr. ügyvéd, Ehrlich G. Gusztáv kereskedő (70 éves) Esterházy Móric gróf, volt miniszterelnök, Erődy Béla tankerületi főigazgató (73 éves), ifj. Erődy Béla hivatalnok, Esterházy Pál földbirtokos.

Fábián Béla dr. törvényszéki bíró, Ferdinándy Géza dr. egyetemi tanár, Füzéressy Zoltán dr. ügyvéd, Friedrich István gyáros, volt hadügyi államtitkár, Fodor István igazgató, Filó János dr. gyógyszerész. Fejérváry Imre báró, nyug. főispán, Freudiger Károly gyáros, Freudiger Lipót gyáros, Fleissig Sándor bankigazgató, Freund Emil mérnök, Feilitzsch Brechtold báró közigazgatási bíró, Festetich Pál gróf földbirtokos (78 éves), Fényes László hírlapíró, Freund Salamon vállalkozó, Flóth Miklós hivatalnok, Fellner Frigyes egyetemi tanár, Fittler Dezső ügyvéd, Fischer Emil kereskedő.

Grossmann Miksa kádár, Görgey József. Groedel Bernát báró fakereskedő, Goldzieher Géza papírkereskedő, Greiner gyula fatermelő, Gerlei Lajos igazgató, ifj. Gerlei Lajos hivatalnok, Grünfeld Miksa kereskedő, Goldschmidt Bernát könyvkereskedő, Győry Lóránt államtitkár.

Hennyey Vilmos postafőigazgató, Hazay Elemér százados, Horváth Elemér bankigazgató, Hoffmann Vilmos szállító, Hegedüs Lóránt bankigazgató, Herczeg Ferenc író, Holzer Sándor kereskedő, Harkányi Béla magántanár, Hellebrand János ügyvéd, Helvey Tivadar vegyész, Heinrich Dezső kereskedő, Hedry Aladár dr. közjegyző, Halom Dezső bankhivatalnok, Horánszky Lajos bankigazgató, Hetényi Imre rendőrtanácsos, Havass Rezső dr. földrajzi író, Heinrich Ferenc vaskereskedő, Heinrich Aladár vaskereskedő, Herz Lajos szalámigyáros, Haller István volt képviselő, Huszár Károly volt képviselő.

Jeszenszky Pál vezérigazgató, Jakabffy Imre volt államtitkár, Juhász Andor táblaellenök.

Kmetty Károly dr. egyetemi tanár, Keszthelyi Ernő bankigazgató, Kornfeld Pál báró bankigazgató, Karátson Lajos volt államtitkár, Kovácsy Kálmán lelkész, Kovács Aladár nyug. ezredes, Kuffer Dezső gazdász, Kende Tibor mérnök, Kollár László ügyvéd, Kirchner Sándor alezredes, Kirschner Hermann nyug. altábornagy.

Lovászi Márton dr. hírlapíró, volt képviselő, Lévy Lajos min. tanácsos, Liebner József gazdálkodó, Lichtig Samu gyárigazgató, Liebner János lelkész, Lánczy Leó bankigazgató.

Meskó Pál szövetkezeti igazgató, Méhely Kálmán szakíró, Müller József gyáros, Meszlényi Adrienn színésznő, Martos Frigyes mérnök, Mautner Alfréd kereskedő, Malcsiner Emil hírlapíró.

Nákó Sándorné grófné, Nyékhegyi Ferenc alezredes, Nagel Marcell igazgató, Nagy Ferenc dr. volt közlélemzési miniszter.

Ottlyk Iván volt államtitkár, Orosdy Fülöp földbirtokos.

Payr Vilmos volt államtitkár, Porzsolt Kálmán író, Pál Alfréd, Polónyi Dezső dr. ügyvéd, Platthy György, dr. Polónyi Géza (71 éves) volt képviselők, Polónyi Gyula gazdálkodó.

Rubinek Gyula, az Országos Gazdasági Egyesület igazgatója, Rákosi Jenő író (77 éves), Róth Endre dr. volt képviselő.

Strausz István dr., az állami számszék elnöke, Simonyi-Semadam Sándor volt képviselő, Sándor Pál vezérigazgató, volt képviselő.

Szimon Ignác bankigazgató, Szlavek Ferenc kúriai bíró, Szávovzdy Andor műegyetemi hallgató (a terroristák megkínózták), özv. Sztankay Béláné, Szász Károly, a képviselőház volt elnöke, Szilassy Zoltán volt képviselő.

Timon Ákos egyetemi tanár, Turánszky László megyei főjegyző, Teleszky János volt miniszter.

Vörös László volt miniszter, Vagyázó Ferenc gróf földbirtokos, Walder Gyula bankigazgató, Wenckheim József, Dénes és Lajos grófok földbirtokosok, Wolfner Tivadar báró bőrgyáros.

Zboray Miklós dr. volt képviselő, Zimmer Ferenc halászmester.”

Molnár megörökítette a viccet is, mellyel a pestiek reagáltak a túszok szedésére. „Micsoda? – mondta a napokban egy tízesztendő burzsoágyerek a barátjának, kellő fitymálással –, a te apádat még csak le sem tartóztatták? Akkor én nem játszok veled, tik nem vagytok előkelők.” A polgári politikusok őrizetbe vételének visszhangja: „– Mit gyűjtenek a gyűjtőfogházban? – A következő kormányt.”

1919 kora nyarán már érződött, hogy a proletárdiktatúra a végét járja. Ekkor került sor a következő, máshonnan eddig nem ismert incidensre:

„Június 19-én az Úrnapi körmenet alkalmával a Krisztinavárosban és a Várban nagy ribillió támadt. Az oltáriszentséget meggyalázták. Az ájtatos tömeg rávetette magát a bolsevikokra. Vörös katonák avatkoztak később a botrányba azzal, hogy a levegőbe lőttek. Véres verekedés támadt a Krisztina-körúton. A vörös zászlókat letépték és meggyújtották, az agitációs plakátokat leszaggatták a tüntetők. A vörösök viszont egyházi zászlót égettek és tizenhat embert, köztük Krizsán plébánost, elfogtak. A budai katolikus hívők, kivált az asszonyok, oly izgatottak voltak, hogy a szovjetnek alaposan volt oka tartani egy felekezeti jellegű ellenforradalomtól. Az oltáriszentség meggyalázóját, egy bizonyos Preisz Leót, aki kereszténynek mondta magát, a Vörös Őrség letartóztatta ugyan, de ezt nem írták meg a lapok. Preisz hat hónapi fogházra ítélték nyilvános botrány okozása miatt.”

A frontokon elszenvedett vereségekért a Vörös Újság június 23-i száma biztató oroszországi hírekkel igyekezett „kárpótolni” olvasóit.

„Az orosz vörös hadsereg megverte Kolcsak és Gyenyikin seregeit.

– Aha – kiáltott fel Pest unisono – már megint nagy győzelmet arattak az orosz bolsevisták, tehát baj van idehaza.”

Másnap: „A város hangulata nyomott, a munkásság csöndes. Ezen az estén a Vörös Újság Jekatyerinburg elfoglalásával vigasztalta olvasóit. Muszáj volt nevetni.”

Június 24-én ellenforradalmi felkelés tört ki Budapesten, a ludovikások elfoglalták a Mária Terézia telefonközpontot. A ludovikások végül megadták magukat. Aznap lázadtak fel a dunai monitorok is, akiket egy kis betegéhez siető zsidó gyermekorvos, Berend Miklós egyetemi tanár a zsebkendőjét lobogtatva üdvözölt. A doktort a vörösök a helyszínen agyonlőtték. Éjjel a rakpartokra néző lakásokban razziáztak a vörösök, azzal vádolva a lakókat, hogy fényjeleket adnak az ellenforradalmároknak.

„Június 26-én szélsébesen terjedt el a hír, hogy a főváros szívében, az Oktogonon akasztják fel az ellenforradalmárok vezetőit. Négy órakor már ezrével álltak ott a borzalmakban kéjtelgő kíváncsiak.”

Ismertes, hogy a kivégzések Romanelli ezredes, az olasz katonai misszió vezetőjének közbenjárására végül elmaradtak. Hat vádlottat életfogytiglani börtönre ítéltek, amiből rögtön viccet faragtak: fogságuk csak „szovjetfogytiglani” lesz. Ugyanakkor közhírré tették, hogy a 254 ludovikás tisztnövendéket „jó kommunistává” nevelik majd. „Ez a legsúlyosabb büntetés”, mondták a pestiek.

1919. augusztus elsején, amikor mindenki számára világos volt, hogy a proletárdiktatúra megbukott, elterjedt a rémhír, hogy a vörösök mindennek ellenére védeni akarják Budapestet a bevonuló románok ellen.

„– Már építik a barikádokat. A saját szememmel láttam!

– Rémes éjszaka lesz. Jönnek a románok és éjjel ütköznek meg a vörösökkel.

Délelőtt még ilyen hírek nyargaltak az utcán, mint a veszett kutyák. Mindenki hallgatózik, szalad információkért, fojtogató a bizonytalanság.”

Aztán megjött a hír: Kun Béla lemondott. „Az első hatás: az örömmek valami leírhatatlan, reszkető izgalma. Nincs kételkedés, hiszen hangosan, fennszóval merik mondani az emberek, akik tegnap még négyszemközt is csak halkán beszélgettek. Robog, száguld a hír, útjában új meg új örvendezőket talál, akiből újabb hírmondók válnak és fél óra múlva már tudja a boldog, mosolygó, bizakodó Budapest:

– Kun Béla lemondott! Vége a proletárdiktatúrának!”

Nem lehet csodálni, hogy Molnár számára ennyi borzalom után már kívánatosnak tűnt a fehérek uralma. „A fehérterror, ha egyáltalán lesz, hamarosan kitombolja magát. Végigsöpri az országot, mint fullasztó, gyilkosan perzselő hőség után a zivatar. De a zivatart nem lehet állandósítani.” Könyve így végződik: „Százharminchárom förtelmes nap után a ráeszmélés, az életosztón, az éltető levegőre vágás dőfte le a hóhérok diktatúráját. Clemenceau szavának, a győztes hatalmak akaratának, a románok fegyverének a lelkekből kiáradó Igazság adott erőt. Az Igazság pedig ebben az esetben egyenlő volt az Élettel.”

A 133 napos rémuralom felbecsülhetetlen értékű kordokumentum. Szerzőjén nem lehet számon kérni, hogy nem látta előre a huszadik századi magyar történelmet.

Mesterek – műzsák: olykor különváltan, olykor takarásban

Gerevich József gyakorló pszichiátert mint „A terápiák társadalma, társadalmak terápiája” kötet szerzőjét ismertem meg. Kritikát is írtam róla, s hangsúlyoztam: a nappali szanatórium megeremtésével új nyomvonalat alakított ki a pszichiátriában. Ez a szerveződés a kábítószerrel önként leszokni óhajtok nyitott terepe volt – nappaloként csoportos együttléte garantált; akik felkeresték, választásuknak megfelelően például gitározhattak, diskurálhattak.

Ez az időszak a képmutatásé volt: a pszichiáterek legjelesebbjei (gondoljunk csak Ozsvát Károlyra, Buda Bélára, Szilárd Jánosra) hiába hangsúlyozták a kábítószerrel, az öngyilkosság növekvő előfordulását. A hivatalos verdikt ennek csak egy-egy szűk szakmai tanácskozáson adott módjával helyt. Aczél György egy pécsi kongresszuson kifogásolta a „mentálhigiénés” jelzót – az egyes intézmények névtábláján semmitmondó fogalmakkal helyettesítette volna: például Rezeda utcai intézmény. Aczélék szerint ez megoldaná a konfliktusokat. Nos, ilyen attitűddel szemben nyílt kritika volt Gerevich fellépése.

Most azonban nem ezzel a Gerevichcsel kívánok foglalkozni. A „Teremtő vágyak” mintegy más személyiség műve.

Gerevich kötete három, jól elkülönülő, ám egymást kiegészítő részre tagozódik. Az első és a harmadik konceptuális keretbe foglalja a másodikat, az „esetelemzőt”. Az *első részben* a festmények elemzésének lehetőségeit tipologizálva megkülönbözteti a stílust vegzáló művészettörténetet, a képek tartalmának a feltárását és a pszichológiai jelentés, a festő és a mű szubjektív viszonyának elemzését. Őt ezen utóbbi érdekli. El akarja kerülni a könnyed pszichologizálást. Két szempontra koncentrál, az alkotóra és társára (a műzsára, a barátira, a partnerre). Találkozásokat akar tetten érni. Ezeknek hat fajtáját különíti el:

- a szakítással végződő szerelmi csalódást;
- a szimbolikus heteroszexuális kapcsolatokat;
- a domináns pszichikai és fizikai erőszakot;
- az alkotók a kegyetlenségig eljutva szakítanak műzsájukkal – e szakítás körülményeit;
- a pszichózisba torkolló tragikus végkifejletet;
- a boldogsághoz elérő kooperációt.

Gerevich művét szöveggyűjteménynek titulálja.

A kötet *harmadik* részében mintegy kibővített interpretációval találkozunk az olvasó.

Akár évekig tartó várakozás is megelőzheti az óhajtott találkozást, amelyet olykor mélylélektani motívumok ösztökélnek. Traumát idézhet elő a sikertelen modellkeresés, s ez folyamatos készenléti állapotban ölthet testet.

A találkozók tipikus helyszíne az utca vagy a kocsmá. Az egymásra lelésben a műzsá kreatív részese az alkotó folyamatnak, mintegy kettős kreativitásként.

A műzsá emelheti a művészeti nívót, új stílust is kialakíthat, de adódhat, hogy a műzsá önmaga megvalósítására törekszik, s át kívánja venni az irányítást; a két személy (alkotó – műzsá) valamelyiküknél súlyos frusztrációhoz vezethet.

Agresszióval is találkozhatunk:

- a mimézisen alapuló agresszió allegorikus vagy közvetlen stilizáltságú festményeket eredményezhet
- de előhívhatja a személyes reflexiót is.

Gyógyítja a kreatív tevékenység a régebbi traumákat, illetve a traumák által kiváltott lelki szenvedéseket? – teszi fel a kérdést Gerevich. Válasza szerint a kérdés nem válaszolható meg igennel vagy nemmel. Mindazonáltal a gyermekkori traumák feloldhatók szerencsés konstellációk összeállításának esetén. Ami a szerencsés konstellációkat illeti – nehéz különválasztani a művészi tevékenységet és a találkozás, a párkapcsolat élményéből fakadó impulzusokat.

Akárhogyan is, számolnunk kell a vágyteljesítő fantáziával, a frusztrált, elfojtott vágyak kreatív megélésével.

A szerző úgy véli: eltérően a közhiedelemmel, narkotikumok használata nem jellemző a művészekre. Nem tipikus ugyan, ám beindulhat addiktív folyamat; elpusztíthatja a pszichózis a kreativitást, sőt az alkotót magát is.

Befejezésül Gerevich József az alábbi szentenciát kockáztatja meg; a kötet olvasója „közelebb kerül a művész szándékaihoz, és eltöprenghet azon, mi a különbség a művész és nemművész, vagy alkotó és műzsája között. És közelebb kerülhet a műalkotások megértéséhez.” (159.)

A kötet *fő része* 25 páros bemutatása, ha tetszik, esetelemzés. Ezek közül kettőt választottam ki, bízva abban, hogy kellően reprezentálják a másik 23-at is.

A „Pisztolylövés az éjszakában, avagy Marat halála” Edvard Munch és Tulla Larsen históriája. Munch tipikus témája egy gyilkos nő, aki mellett egy megölt férfi fekszik. A férfi, akit Tulla keresett, egy nemzetközi reputációval bíró, vonzó idol volt, aki egyformán alkalmasnak tetszett férjként, gyermeke(i) apjaként is: Munch. Ez a szerelem azonban eleve aszimmetrikus volt – a súlyosan pszichiátriailag sérült Munch pánikrohamokban, generalizált szorongásban szenvedett, alkoholfüggőként és szerencsejátékosként vált ismertté. Főként pénzavarát kompenzálандó választotta ki Tullát.

Miközben Munch több nővel is létesített kapcsolatot, ráébredve Tulla kitartó, vehemens vonzódására, menekülni kezdett. Tulla rendíthetetlenül eredt Munch nyomába, kifejezésre juttatva, hogy nem elégszik meg kettejük barátságával, többre tart igényt. Olaszország, Svájc, Franciaország voltak az üldözés egyes etapjai. Tulla egyszer csak elveszítette Munch nyomát, s mintha visszafogta volna a kergetést. Szórványos találkozásai sivárságát Tulla olykor-olykor öngyilkossági fenyegetésekkel próbálta megtörni. Ez csak a többedik alkalommal lett sikeres: barátok – barátnők kapacitálásának immár nem tudván ellenállni, Tullának sikerült a Larsen-házba csalni Munchot, ahol tisztázatlan körülmények között a beígért öngyilkosság helyett Tulla, aki változatlanul követelte házasságukat, Munch egyik mutatóujját meglötte.

„Így vált Tullából Charlotte Corday, s így lett Munch (aki, tegyük hozzá: soha nem nősült meg) halott Marat.” (94.)

A „Kiüzetés a Paradicsomból, avagy a lázadó vadóc mélyrepülése” Max Ernst és Leonora Carrington kanosszáit tárja elénk. A férfi és a nő egy csapásra lobbant elemmentaris szerelemre. A tekintélyek ellen folyamatosan lázadó Leonora 10 éves kora óta a szürrealizmus megígéztette, s ez az elkötelezettsége még csak fokozódik Ernsttel való londoni találkozásukkor, rabja lesz a vonzó férfinak. Párizsba már együtt érkeznek. Szerencsésen befolyásolják egymás művészetét. Fantáziaviláguk rokon. Idilli művészéletet élnek, amíg 1939-ben a francia hatóságok mint ellenséges idegent le nem tartóztatják Ernstet. Leonora kétségbeesetten próbál segíteni szerelmén.

Végül is az idegösszeroppanás határáig elérkező Leonora visszakapja Ernstet. A boldog közös munkálkodás azonban nem tart sokáig, 1940-ben a Gestapo degenerált művészete miatt táborba zárja, ahonnan szerencsésen megszökik ugyan, ám Leonora ekkor már érzékcsalódásokban szenved. Szülei segítségével korszerűnek számító gyógy-

módok által tünetmentessé válik. Az Egyesült Államokba, majd Mexikóba utazik – itt bontakozik ki igazán világhíre.

Dali úgy ítéli meg, hogy ő volt a XX. század legnagyobb festője.

[Szembetűnő, hogy (gondoljunk a Gestapóra) a hatalom mennyire igyekszik felsőbbrendűségét azzal is demonstrálni, hogy akár esztétikai döntéseket is hozva kompetensnek hiszi magát az ítélkezésre. Ezzel persze nem pusztán a Gestapo dicsekedhet, hanem az arrogáns hatalmak általában.]

Recenzióban mesterek, műzsák kapcsolatát hol különválnak, hol takarásban levőnek tituláltam. Az első minősítésre elég talán Edvard Munch és Tulla Larsen egyoldalú viszonyát említeni. Utóbbival (takarásban) azt a specifikus kapcsolatot óhajtom példázni: olykor-olykor csak ideiglenesen megmutatkozó szimbiózis ez, amelyben bizonyos fókig feladja az Én a Másik kedvéért identitását, s kölcsönösen gazdagítják egymást. A fedésbe hozás tehát nem dehonosztáló, nem lenéző. Ellenkezőleg.

Az olvasók jelentékeny része felettébb érzékeny, fogékony az intimitásra. Különösen kitetszik ez a művészek (így a festők) életének rejtettebb mozzanataira, nem nyilvános életvitelére.

Gerevich vállalkozása már csak ezért is sikerre van ítélve. Meggondolandónak vélem, hogy nem kellene-e a bemutatni kívánt kötetet olcsóbb, tehát népszerűbb kiadásban is publikálni, talán a diagnosztikus – terápiás részek mellőzésével, amelyek korrektek ugyan, ám stilisztikailag egészen más aurával bírnak, mint a mindennapi beszédet leképző leírások.

Az irodalomjegyzék nem nyerte el szimpátiámat – esetlegesnek érzem.

Gerevich élményközpontú, impresszionista művet vetett papírra, ezt az élménycentrikusságot talán érdemes lenne hangsúlyozottabbá tenni, sőt minden bizonynyal folytatni.

A kötet egyébként exkluzív kiállítású, szemet gyönyörködtető.

Eme ismertető szerkesztésével együtt nagyon kedves és hasznos gesztussal hívta fel figyelmemet a Szerkesztőség arra, hogy Gerevich József publikálta immár 2017-ben a folytatást (Teremtő vágyak 2. Műzsák és festők) is.

(Gerevich József: Teremtő vágyak. Művészek és műzsák. Budapest, 2016, Noran Libro, 159 p.)

Egy magyar értelmiségi belgiumi emigrációban

Az 1947. évi – a második világháborút lezáró – békeszerződés után világossá vált, hogy Magyarország végleg a „szovjet zóna” tagja lesz, fokozatosan megindul a szovjet típusú állam kiépítése, ami nem sok „jót” ígért a magyar polgári társadalomnak. Valóban ekkor indult meg a nyugati országokba történő menekülés. A szökést gondosan tervezni kellett, nemcsak abból a szempontból, nehogy határőrségbe vagy a nyugati határ körzetében tartózkodó szovjet katonák „karjaiba” fussanak bele a menekülők. Gondolni kellett az itthon maradtakra is, nehogy valami bajuk legyen. Az utat elő kellett készíteni, hogy a határ túlsó oldalán várják az illetőt, tanulni vagy dolgozni tudjon. Természetesen voltak kalandos szökések, amikor vasutasok segítségével vonatszerelvények aljába rejtőzve vagy járművek (szekerek, gépkocsik belső részeiben) kihasználásával távozhattak. Természetesen mindegyiknél „igénybe kellett” venni a helyi lakosság támogatását, akik éjnek éjjelén elvezették az embereket a határ biztos ösvényéhez. Ez mindkettő – a menekülő és a támogató – számára veszélyes lehetett, lebukás esetén súlyos büntetésnek nézhetek elébe. Az elmúlt években-évtizedekben sok olyan elbeszélés látott nyomdai napvilágot, amelyek ezekről az esetekről szóltak. (Ezeket a történeteket el kell választani az 1956-os menekülésektől, amikor a menekültek ezrei hagyták el naponta az országot.)

A Testis historicum. Adalékok egy kor megértéséhez 1944–2015 című könyv szerzője, Rezsőházy Rudolf saját menekülését írja le. A könyv valójában két részből áll: az 1944–1949 közötti szakasz a szerző naplójának élményeiből, észrevételeiből áll, az 1949 utáni fejezetek már az emigráció leírása. Erről a szerző a következőket mondja: „A következőkben bemutatott életrajzi anyagok alapját az 1944-től 1954-ig vezetett naplóm képezi. 1944. január 1-től (pár nappal 15. születésnapom előtt) mindennap feljegyeztem, ami velem történt. Azonban a naplók tartalmazzák a politikai élet markánsabb megnyilvánulásait is, és megjegyzéseimet ezekkel kapcsolatban. A családi és baráti, valamint társadalmi életem leírásából lehet következtetni arra a környezetre, amelyhez tartoztam. Sok tanúságtétel olvasható a világháború utáni generációról, különösképp a jövőre készülő ifjúságról... Radikális különbség választja el a tanú meglátásait és a tudós történész szemléletét. A tanú nem ismeri cselekedeteinek és véleményeinek következményeit, a történész pedig ismeri a tényeket és események eredményeit. [...] Én 1945-ben nem sejtettem, hogy a születő demokrácia a kommunizmusba fog torkollni. Mint történész ma már tudom, hogy ez a folyamat hová vezetett.

A szerző, Rezsőházy Rudolf polgári középosztályból származó ifjú a Budapesti Kegyesrendi (Piarista) Gimnáziumban tanult, s tett érettségi vizsgát 1947-ben, a budapesti egyetem jogi karán folytatta tanulmányait, bár emellett katolikus lapoknál újságírással is foglalkozott. Érdekes és reális képet rajzol a magyar politikai életéről, ahol erőteljes baloldali (kommunista) előrenyomulás volt tapasztalható. Az érdeklődő ifjú figyelme mindenre kiterjedt, elemzései a mai kor olvasóit lebilincselheti. Az egyre jobban baloldal felé sodródás éveiben a szerző több olyan diákmozgalomban vesz részt, ami a helyzet jobbítására törekedett, de érezhető lett a kudarc, a várható leszámolás veszélye. Érdekes kép rajzolódik ki a csalódásról, a hatalommal szembeni tehetetlenség bénító erejéről. Valóban választani kellett két út közül: a belenyugvás és belesimulás az új rendbe, vagy távozni az országból. Sorra vették vád alá a demokratikus parlamenti pártok vezetőegységét, lemondatták a miniszterelnököt, „feldarabolták” a parlamenti pártokat, a politikai hangadókat az itt állomásozó szovjetkatonaság védte meg. Maga írja: „1949. január 29-én még táncolni voltam. Másnap indultam Sopronba, hogy onnan átkeljünk a határon...”

Két társával – Lámfalussy Sándorral és Szabó Dénessel – vágta neki a határnak, természetesen gondosan megtervezték az utat, mindig voltak, akik várták őket, egyházi

egyesületek, szerzetes tanárok, akik nem sokkal előbb hagyták el az országot. Átlépve a határt még nem múltott el a veszély: a szovjet zónát ki kellett kerülni, a legkisebb tévedés a kint tartózkodást fenyegette.

Az emlékirat második részében – lényegében a kint tartózkodás idején – Rezsőházy már nem támaszkodik naplójára, emlékezetből mondja el az eseményeket. Elsősorban azzal a szándékkal „mert az egyedi kalandon túl talán tanúskodik is egy generáció problémáiról, döntéseiről és sorsáról”. A nehézségek nem múltak el, mert Sopronba érkezve – a pályaudvar kijáratánál – a detektívek „karjaiba rohantak”, csak az útvonal gondos megtervezésének köszönhetően a szabadulásukat. Előre megszervezték, hogy a soproni múzeumban terveznek kutatásokat. Ezt a múzeumigazgatója igazolta, bár az államvédelmiek további kihallgatásoknak vetették alá. A soproni kényszervárakozás igazán szerepjátás is lett: gondosan végezték múzeumi kutatómunkájukat, miközben biztosak voltak abban, hogy „láthatatlan” szemek vizslatnak utánuk. Végül 1949. február 4-én lépték át a határt, majd február 5-én már Bécsben voltak.

A következő hetek a nyugati tanulmányok előkészítésével teltek, de már a felszabadultság örömeivel nézték a várost, a bécsi élet humoros és keserű megnyilvánulásait. Ügyük végleges rendezéséig kollégiumban éltek, ahol csak egyetlen kifogásuk lehetett, a „menza” ebédet ellen. Ezt örökítette meg a szerző négyoldalalaspiszkolóversében. Végül csak a Bécsből történő „kijutást” kellett megszervezni, hiszen Bécs az ausztriai szovjet zóna közepén volt, ahonnan sem vonattal, sem országúton nem lehetett távozni, így maradt a repülőgép. Ezt az utat a Pan American légitársaság biztosította. Münchenből már szabad volt az út Leuvenbe, ahol Rezsőházy folytathatta tanulmányait.

Itt is folytatta naplóját, de már nem a napi eseményeket vette számba, hanem a maga és más magyarok beilleszkedésének gondjait, sőt – ezt utólag állapította meg – 1953-tól már francia nyelven, amiben szerepet játszott eljövendő felesége, francia nyelvű tanulmányai, de legfőképpen az, hogy francia környezetben élt, teltek napjai. A magyart nem felejtette el, sőt magyar barátaival továbbra is hibátlanul magyarul beszélgetett. Mi lett azokkal, akikkel elhagyta Magyarországot? Lámfalussy Sándor folytatta Pesten elkezdett közgazdasági tanulmányait, amit Oxfordban és Amerikában tökéletesített, az Európai Unió legtekintélyesebb közgazdasági szakembere lett. Szabó Dénes szociológus lett, míg a szerző – felhagyva jogi és külügyi tanulmányaival – később történelmet tanult.

Belgium különös ország Nyugat-Európában: fele francia, fele flamand, akiket csak egy országhatár fog össze. A „belga” franciák élnek az öngúnnyal, könnyen nevetnek akár önmagukon is, nem felfuvalkodottak, nem hencegnek, nem kevélyek, így könnyű a beilleszkedés. Rezsőházy „belga-francia” katolikus nőt vett feleségül, apósa orvos volt. Házasságukból hat gyerek született és 52 évig tartott. (Felesége rövid betegségben hunyt el 2007-ben.) Érdekeség, hogy a feleség belekezdett a magyar nyelvtanulásba, ami ugyan nehezen ment, de megbirkózott vele. A gyerekek nem tanultak meg magyarul, ám büszke magyarnak vallják magukat. Rezsőházy ismert társadalomtudós, történész, egyetemi tanár, „társégi” szakértő lett, akinek az 1980-as évektől egyre nagyobb és szélesebb területen épültek kapcsolatai Magyarországgal. Szerkesztett folyóiratokat, napilapokban közölt cikkeket speciális magyar témákról. Már 1964-től rendszeresen jöhetett haza tudományos konferenciákra. Ez a rendszerváltoztatás idején felgyorsult, bár nem tért végleg haza, de nagyon gyakran tartózkodik itthon. A politika nem csábította, de a rendszerváltozás óta Magyarországon is részt vesz a tudományos életben és a közéletben. Külső tagja a Magyar Tudományos Akadémiának, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem díszdoktorává avatta.

(Rezsőházy Rudolf: Testis historicum. Adalékok egy kor megértéséhez 1944–2015. Budapest, 2017, Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló Kiadó, 116 p.)

Zanny Minton Beddoes

A tápláléklánc a Cargill magáncég szemével nézve

A „nagyüzemi mezőgazdaság” megtestesítője kísérletet tesz annak megjóslására, mit eszünk a jövőben.

A horgászok szeretik a rekordfogásokat. A halászok is. Így az is nagy ünneplésre adott okot, amikor 2017-ben egy norvégiai fjord melletti kis halászfalu határában egy irdatlan nagy – 17 kilós – helyben telepített és nevelt lazacot fogtak ki. „Csodálatos volt” – mondja Einar Wathne, a világ legnagyobb élelmiszer-kereskedelmi cégének, a Cargillnak az akvakultúráért felelős vezetője. A lazacot nemcsak hogy 15 hónapon belül tenyésztették ki, a szokásos idő négyötöde alatt, de kinézetre és ízre is kellemes volt. Wathne úr norvég munkatársai – a nagy esemény öröme – nem sokkal levágása után sashimi-stilusban [nyersen, vékony szeletekre vágva] fogyasztották el.

A Cargill cégről inkább hatalmas ökológiai lábnyoma jut eszünkbe, nem pedig a horgász gumicsizma. Amerika legnagyobb magáncége 152 évnyi tapasztalat birtokában alapozta meg hírnevét: élelmiszereket és takarmányokat forgalmazó közvetítőként gazdálkodókat köt össze a vásárlókkal szerte a világon. Egy 70 országra kiterjedő kereskedelmi láncolatán át (amely kikötőket, terminálokat, gabona- és a húsfeldolgozó üzemeket és teherszállító hajókat foglal magába) információval és anyagi segítséggel látja el a gazdálkodókat, befolyással van termékeikre élelmiszeripari ügyfeleinek igényeire alapozva, és tartja a kettő között a kapcsolatot.

A Cargill első nagy próbálkozása az akvakultúra terén 2015-ben történt, amikor 1,5 milliárd dollárért (403 milliárd forintért)

megvette az EWOS norvég halfeldolgozó vállalatot. Ez a cég történetének második legnagyobb felvásárlása volt. Nem kis hírverést jelentett David MacLennan számára, aki 2013 óta a Cargill vezérigazgatója, és épp akkor vette át az irányítást, amikor a mezőgazdasági ágazatban a végéhez közeledett a tizenkét bő esztendő. MacLennan most a növekedés jövőbeli forrásai után kutat.

A cég betörése a lazacenyésztő üzletágba kétféle haszonnal kecsegtet. Először is, a Cargill többek között megkísérel a magasabb árfekvésű piacokon terjeszkedni. Egyik hagyományos húzóágazata, az ömlesztett mezőgazdasági termékek forgalmazása nehézségekkel küszködött, amióta 2013 körül véget ért a Kína uralta nyersanyag-szuperciklus. A cég elszenvedett egy nemrégiben lezajlott keresletzuhanást is a bioüzemanyagok szánt gabonafélék piacán. A tenyésztett halak fogyasztása közben világszerte ugrásszerűen megemelkedett, részben a marha-, sertés- és egyéb húsfélék kárára. A haltakarmány a legnagyobb költségtényező, és a lazac-iparág növekedésének kulcsát a mind hatékonyabb etetési módok jelentik.

Másodszor, a Cargillnak módja nyílik megtanulni a lazacenyésztési ágazat révén, hogy miként bánjon az egyre változatosabb fogyasztókkal. Wathne úr megjegyzi, hogy a lazac „kiemelt minőségű” áru, ezért a vásárlók nemcsak arra kíváncsiak, hogy honnan származik, hanem arra is, hogy ki teremti elő azt, amivel etetik. A vadlazacot halászók összetartó kis csapata mindent megtesz, hogy a közvéleményt a tenyésztett fajta ellen fordítsa. Ez a csata azt eredményezheti, hogy a Cargill jobban ügyel majd a nyomonkövethetőségre olyan már jól működő élelmiszeripari ágazataiban, mint például a húsipar.

A Cargillnak különösen nehéz feladatot jelent, hogy megnyerje az egyre információéheesebb fogyasztók bizalmát. Bírálói számára a

vállalat a „Nagyüzemi mezőgazdaság” arctalan megtestesítője, aki két lábbal tapos a környező világon, nem kímélve az állatokat és a kis-termelőket. „Elismerem, hogy kissé nagyra nőttünk, és mivel magáncég vagyunk és elsősorban »üzletlől üzletig« (business to business) típusú kereskedelmet folytatunk..., nehezebb megteremteni ezt az átláthatóságot – mondja MacLennan. – Azt szeretnénk, ha jobban ismernének bennünket.”

A vezérigazgató nyolc elődje közül némelyik igencsak felháborodott volna a még nagyobb nyitottságról szóló ötletén, ideértve a közösségi média szélesebb körű alkalmazását, több interjút és civil szervezetekkel való szorosabb együttműködést. Amióta a Cargill és a MacMillan családok nemzedékei az 1865-ben Iowában született helyi gabonakereskedő cégét világméretű órássá építették ki, az mindig is igyekezett kerülni a reflektorfényt, meghagyva azt az ügyfeleinek, akiknek a márkás termékeihez biztosítja a hozzávalókat – mint például a McDonald’s Chicken McNuggets-je és a Danone csecsemőételei számára. Ez a titkolódzási kedv nem mindig vált előnyére; egy 1995-ben megjelent könyv, a *Láthatatlan óriás (Invisible Giant)* címe jól összefoglalja, hogy miért örvend olyan rossz hírnévnek a Cargill a globalizmus ellenégeinek szemében. „Információk híján az emberek maguk kezdenek el történeteket gyártani” – mondja MacLennan.

Azáltal, hogy a cég magánkézen van, a Cargillnak lehetősége nyílik arra, hogy hosszú távon gondolkozzék; ugyanakkor így azt is megengedheti a vezetés, hogy büntetlenül megússza az átlagosnál alacsonyabb teljesítményt egy olyan vállalat esetében, amelynek 150 000 alkalmazottja és 110 milliárd dollár (29 445 milliárd forint) bevétele van. Mielőtt MacLennan pénzügyi vezetőjével, Marcel Smits-szel együtt 2015-ben újraszervezte a cég irányítását és korszerűsítette a céget, az alacsony nyereség vörös posztóként hatott volna egy aktivista befektetőre, ha állami vállalatról lett volna szó – mondta Bill Densmore, a Fitch Ratings hitelminősítő intézet munkatársa.

Az ebből következő költségsökkentés és az amerikai hús iránti mostanság megélenkült keres-

let – amely különösképpen kedvezett a Cargillnak – többet hozott a konyhára, mint legfőbb tőzsdén jegyzett versenytársainak, az Archer Daniels Midlandnak és a Bunge-nak. Craig Pirrong, a Houstoni Egyetem kereskedelmi társaságokkal foglalkozó egyik professzora szerint azonban a magáncég-jelleg korlátozza a Cargill tőkebevonási képességét az állóeszköz-beruházásban a terjeszkedés és a minőségi termékek gyártása során. David MacLennan elmondása szerint ő már 2013 óta próbálkozik azzal, hogy „kissé több vállalati kultúrát” vigyen cége életébe; ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „továbbra is magáncégként szándékoznak működni”.

A nagy forgalmazók többnyire nemigen használták ki az elmúlt évtized nyersanyagpiaci fellendülését. A bevételek annak ellenére visszaestek, hogy soha nem látott módon megugrott a kereslet olyan mezőgazdasági termékek iránt, mint a gabonafélék, a csirke és a hal. Ez idő alatt a gazdálkodók új talajosztályozási technológiába fektettek be, hogy növeljék a terméshozamot, a tárolók mennyiségét és javítsák a vetőmagok minőségét. Mivel a gazdálkodók meg tudták tartani a gabonájukat a kedvező piaci viszonyok beköszöntéig, ami előnyös helyzetbe juttatta őket a forgalmazókkal szemben. A versenyt még kíméletlenebbé teszik a piacon megjelenő új szereplők is, mint például a COFCO kínai kézben levő élelmiszeripari konglomerátum vagy a Glencore angol–svájci tulajdonú cég. Eközben Észak- és Dél-Amerikában a sorozatos bőséges termés miatt rekord mennyiségű gabonakészletek halmozódtak fel, amelyek lejjebb vitték az árakat.

A Cargill bevételi forrásainak kiterjesztésére MacLennan 2 milliárd dollár (530 milliárd forint) értékű állóeszkört adott el 2015 óta, például egy amerikai sertéshúszokat forgalmazó másodvonalbeli vállalkozást, és 3,5 milliárd dollárt (925 milliárd forintot) ruházott be olyan nagyobb hozzáadott értéket képviselő termékekbe, mint a húskészítmények, minőségi csirkehús, takarmányozás és élelmiszer-alapanyagok. Némely jelenlegi és korábbi Cargill-alkalmazott azon a véleményen van, hogy ezek talán inkább a jelenlegi helyzethez alkalmazkodó, és nem annyira tartós beruházások. Ha

az ellátás zavarai – rossz időjárás, vagy esetleg egy Amerika és Kína közti kereskedelmi háború – miatt megint az égbe szöknének az élelmiszerárak, a Cargill szerintük újból ömlesztett árukba fektetné a tőkét. Bár MacLennan továbbra is a mezőgazdaságban képzelet el a jövőt, elveti az előbbi elképzelést: „Kudarchoz vezetne, ha erre kényszerülnénk” – mondja.

A fogyasztói igényekhez való közelítés újabb bonyodalmakat okoz. Ezek közé tartozik, hogy megértéssel kezeli azt a génmódosított szervezetekkel (GMO-k) szembeni széleskörű elutasítást. Bár a Cargill hatalmas szállítmányokat kezel GM-kukoricából és szójababból, nemrégiben azok nem GM-tartalmú összetevőinek egy részét egy civil szervezet tanúsítványával látta el, mely kezeskedik az élelmiszer nem génmódosított voltáról. Szolgáltatójuknak ez a lépése feldühítette a géntechnológia-párti gazdákat.

A Cargill mostanában olyan technológiákkal jegyzi el magát, amelyek még gyerekcipőben járnak. 2017 augusztusában részesedést szerzett egy „húsmentes hús” cégnél, a Memphis Meat-nél, amely levágott állatok helyett élő állatok sejtjeiből hoz létre marha-, csirke- és kacsahúst. Ez valóságos lázadást jelent a hagyományos húsiparral szemben. A Cargill társbefektetője a Calysta Szilícium-völgyi startup vállalkozásnak egy közel 500 millió dolláros (133 000 millió forint) gyárban, amely akár 200 000 tonna FeedKind nevű haltakarmányt fog előállítani metángázzal táplált baktériumokból. Ez újszerű megközelítést jelent a szardellához hasonló, frissen fogott tengeri állatok mennyiségének csökkentésében, de ipari méretű előállítására még nem kezdődött meg.

Hasonlóan a – más iparágak változásaival szembesülő – üzlettársakhoz, a Cargill attól tart, hogy a „kerttől az asztalig” eljutó élelmiszer-ellátásban zavar kerekedik. Richard Payne az Accenture tanácsadó társaságtól a következőképpen fogalmaz: a forgalmazók azzal a veszéllyel néznek szembe, hogy az ellátási lánc egyik végén álló gazdálkodók a kellenél több technológiát használnak az árverseny, a finanszírozás és a logisztika kihívásainak leküzdésére; a lánc másik végén a kiskereskedők viszont az Amazonhoz hasonló csúcstechnológiás cégek nyomására az élelmiszeripari gyártókat és

beszállítókat szorongatják. Ezzel együtt nincs ok aggodalomra: másfél évszázadnyi üzleti tapasztalat megtanította a Cargillt, hogy ne ő húzza a rövidebbet.

(The Economist)

Samantha Bronkar

Lomtalanítás a baby boomer szülőkháza táján

Ahogy a baby boomerek csökkentik lakásuk méretét, egyre nyilvánvalóbb lesz számukra, hogy felnőtt gyerekeik nem tartanak igényt a holmijaikra. Valóban, a fiatalok még a gondlattól is elszörnyednek, hogy bájos Hummelporcelánfigurák és giccses Thomas Kinkadee-festmények gyűjteménye disztise otthonukat.

Kétszáz plüssállat, két hegedű, egy háromméteres karácsonyfa: ez csak a töredéke volt annak, amit Rosalie és Bill Kelleher felhalmozott házasságuk negyvenhét éve alatt. Aztán rádöbentek, hogy ez épp 199 plüssállattal több volt annál, mint amennyit nagy gyerekeik akartak.

Hat évbe telt, mire kiválogatták, megrostálták, kidobálták és adományközpontokba hurcolták a holmikát, hogy a Massachusetts állam-beli New Bedford-i négyszobás családi házból – ahol a tetőtérben másfél méter magasan álltak a papírhegyek – egy százhusz négyzetméteres lakásba költözhessenek.

Kelleherék megmaradt vagyontárgyai között van három szekrényke – az egyik még a férj édesanyjáé volt, a másik a feleség édesanyjáé, egyet pedig együtt vettek harmincöt évvel ezelőtt. Egy polcukon teáscsészék sorakoznak, amelyeket még Rosalie gyűjtött össze, amikor utazgatott a világban. Egy másikon egy finom japán porcelán teáskészletet tart – még az anyja kapta az esküvőjére.

„Semmi szükségünk minderre” – vallja be.

Ismerős szólam ez, ahogy a baby boomer nemzedék tagjai kisebb lakásokba költöznek, és felfedezik (ahogy sok előző nemzedék is megtette már), hogy gyermekeik nem tartanak

igényt a holmijaikra. Valójában, a fiatalok még a gondolattól is elszörnyednek, hogy otthonaikban esetleg helyet találjanak a bájos Hummel-figurák gyűjteményének, a giccses Thomas Kinkade-festményeknek vagy a finom porcelán étkezőeszközöknek és kristálypoharaknak, amelyekre mindig gondosan vigyáztak, és csak ünnepi étkezések alkalmával vettek elő.

Fájdalmas érzés lehet a szülők számára, hogy gyerekeik egy élet gondosan összeválogatott kincseit garázsvisárra való kacatnak tekintik.

„Amikor [az emberek] ki akarnak dobni valamit, úgy érzik, hogy ... személyes történelmük lesz szegényebb, veszítenek egy darabot önmagukból, önazonosságukból, és attól félnek, hogy ha megválnak valamitől, sohasem élhetik át újra ugyanazt az élményt” – mondja Randy Frost, a massachusettsi Smith College magánfőiskola pszichológia professzora és a *Tárgyak: a kényszeres gyűjtögetés és a dolgok jelentése* (*Stuff: Compulsive Hoarding and the Meaning of Things*) című könyv társszerzője. Míg minden nemzedéket jellemző egyfajta vonzódás a régiségekhez, vagy az idejétmúlt műszaki cikkek iránti nosztalgia, napjaink alapvetően technológia központú kultúrája nem túl sok jelét mutatja annak, hogy a modern, áramvonalas dizájnt letűnt korok sötét bútoraira vagy csecsebecsére akarná cserélni. Sok fiatalabb család pedig az utazásokat, a nyaralásokat és a fényképeket tekinti a családi emlékek tárházának – nem pedig az emléktárgyakkal teli polcokat.

„Gyermekeiknek ... gyakran már van külön otthonuk, családjuk, vannak bútoraik” – mondja Kate Grondin, a költöztetési és tárolási szolgáltató (Home Transition Resource) cégtulajdonosa a massachusettsi Andoverben. Grondin asszony idősek költöztetésével foglalkozik; segítik a kisebb lakásokba költöző ügyfeleket holmijaik be- és kipakolásában, átszállításában, eladásában, illetve eladományozásában.

Más jelek is afelé mutatnak, hogy a padlástér e féltve őrzött kincsei akár a városi szeméttelenen is végezhetik. Mary Kondo *Rend a lelke mindennek* (*The Life-Changing Magic of Tidying Up*) című könyve, mely a dolgoktól való megszabadulás sajátos folyamatát írja le, 2014 óta másfél millió példányban kelt el az

Egyesült Államokban. Joshua Fields Millburn és Ryan Nicodemus, más néven a Minimalisták, számos bestseller emlékirat megjelentetői, 2016-ban kiadták a *Minimalizmus: hiteles történet a fontos dolgokról* című művüket, jelenleg pedig az Egyesült Államokat járják „2017 – A kevesebb most van” (Less Now Tour 2017) előadásaikkal. Amikor egy halom tárggyal próbáljuk megtestesíteni identitásadatunkat – vagy akár azt, amivé még válhatunk – nem mindig könnyű eldönteni, mit tartunk meg, és mitől váljunk meg. Dr. Frost felidézi annak a nőnek a történetét, aki „rengeteg szakácskönyvet és receptet gyűjtött össze”, bár nem igazából tudott főzni. „Ha megpróbálta volna kidobni egy részüket – magyarázza – ezáltal megfosztotta volna magát a lehetőségtől, hogy olyan szakács váljék belőle, mint amilyennek képzelte magát. Bizonyos értelemben ez egy lehetséges énjétől való megfosztást jelentette volna számára.

»Tudod, hogy nincs hozzá elég helyed«

Apjuk halála után Judy Maguire és testvérei Andoverben segítettek anyjuknak egy idős otthonába költözni. Nagy gonddal választották ki azokat a bútordarabokat és fényképeket, amelyek majd otthonossá teszik anyjuk új környezetét. Aztán szembesültek a nehéz feladattal, mikor is el kellett dönteni, hogy mit tartsanak meg az örökségből saját maguk számára. „Mindannyian nagyon érzelmi alapon fogtuk föl” – vallotta be Maguire asszony. Felidézte, hogy hogyan vitatkoztak a testvérek egy bizonyos darab fölött – nem amiatt, hogy ki kapja, hanem, hogy egyik nővérük ne akarja azt a – Judy Maguire szavaival élve – „szörnyű, ormótlan bútort” megtartani. „Azt mondtam: »Tudod, hogy nincs hozzá elég helyed. Nem igazán van szükséged rá.« Erre így válaszolt: »Tudom... Egyszerűen nincs szívem kidobni«” – mesélte Judit Maguire. Végül úgy döntöttek, hogy elajándékozzák az asztalt.

Dr. Frost azt javasolja, tegyük fel ilyenkor egy egyszerű kérdést az érintetteknek: „Hogyan illik... ez a tárgy az életedbe?” Kelleherék az egyes tárgyakat különböző szakaszok szerint rakták szét az üres gyerekszobákban, a nappaliban és a télikertben.

Legvégül az összes kidobásra ítélt, megmaradt tárgy elfért a földszinti játszósobában, amelynek fele üres kartondobozokkal volt tele, amelyeket azért raktak félre, mert valamikor esetleg szükség lehet rájuk. Mások viszont úgy gondolják, hogy a megszokott holmiktól való megválás valójában felszabadultság-érzetet okoz.

»Mintha még mindig egyetemista volna...«

A massachusettsi Cambridge-ben élő Carolyn Ledewitz rádöbbedt, hogy fiának semmi nem kellett abból, amit neki akart adni. „A fiam kocsival jött le ideig New York Cityből. Felháborodtam, amikor egyszerűen csak fogta magát, mindent kiszedett a dobozokból, és bedobált a kukába” – mesélte. Ledewitz asszony szerint negyvenes éveiben járó fiának a lakása „olyan üres, mintha még mindig egyetemista volna. Még csak egy kép sincs a falon” abban a manhattani lakásban – mondja. A történet vége az lett, hogy Ledewitz asszony maga is fia nyomdokaiba lépett, hogy megvalósíthassa költözési tervét, és Boston Seaport District nevű divatos kerületének egy elegáns öröklakásába költözzön. Férjével két lépésben hajtották végre a költözködést. Először a springfieldi (Massachusetts) ranch házukból – ahol már 33 éve éltek – egy kisebb, háromszintes házba költöztek a közeli városba. „Volt egy szekrény az ebédlőmben, tele porcelánnal, amit az esküvőre kaptam nászajándékként... az anyám cukortartója, az ezüstnemű. Nagyon szerettem. Minden nap megnézegettem őket – meséli.

Végül az élet, amelyre vágyott, többet nyomott a latban, mint a féltve őrzött holmik. „Az évek során, amikor nincs kinek odaadnunk őket, egyszer csak meg kell válnunk tőlük” – mondta. Most férjével együtt beteljesült vágyálmukat élvezik: egy nagyvárosban laknak. Ennek ellenére, még a szakmabeliek sem teljesen védettek a kísértéssel szemben: Nan Hayes és testvérei leginkább egy konkvisztádor hatalmas szobra miatt civakodtak az egész apai örökségből. (Végül az egyik fiútestvér, akinek befért az autójába, cipelte haza a zsákmanýt...)

Hayes asszony, a Gyengéd Átmenet (Caring Transitions) üzletfejlesztési igazgatója szakértőként tíz évet töltött azzal, hogy a kisebb házba költözőket megszabadítsa felhalmozott vagyontárgyaiktól. „A legjobban az a része hiányzik a munkámnak” – árulja el újságunknak – hogy „sokkal boldogabbnak láttam az ügyfeleimet ott, ahová kerültek, mert tudták, ez az a hely, ahol lenniük kell.” „Sok gondal járt, hogy megszabaduljunk a felesleges holmiktól, de jót tett [nekem is és a férjemnek is]” – vallja be Carolyn Ledewitz. Olyan nagyszerű érzés, hogy nem kell már aggódnia amiatt a sok tárgy miatt... Az élet sokkal egyszerűbbé vált nélkülük.

(*The Christian Science Monitor*)

Zanny Minton Beddoes

A gyermektelenség védelmében

Nyugaton egyre többen tudatosan nem vállalnak gyermeket. Ezt nem kellene a szemükre vetni.

Nyugaton egymás után dőlnek meg az előítéletek. Az emberek magukban titkon azt gondolhatják, hogy egyeseket fajuk, nemük vagy szexualitásuk alacsonyabb rendűvé tesz – ennek nyílt kimondása azonban szigorúan a tabu kategóriájába esik. Míg az előítéletekkel teli beszéd a legtöbbször a közösségi oldalak névtelen szájhőseinek a kenyere, addig egy régről ismert szólam még tartja magát. Csak kérdezünk meg valakit, akinek nincs gyereke.

Nem kell különadót fizetniük, mint annak idején a Szovjetunióban; nem üzik el őket otthonaikból, mint ahogy az még ma is megесik néhány szegényebb országban. Ennek ellenére igen sok kritika éri őket. „Önző módon dönt az, aki nem akar gyereket” – hangoztatta Ferenc pápa, talán elfelejtkezvén arról, mit mond a Biblia az embertársunk szemében levő szálkáról. Mások rámutatnak, hogy a gyermektelenségnek nem sikerül kitermelniük a jövő munkavállalóit, akik majd fizetnek a

nyugdíjukért. Azokat a politikusokat, akiknek nincsen gyerekük, azzal vádolják, hogy nem veszik ki kellőképpen a részüket a társadalomból. „A jövőről beszél nekünk, miközben nincsenek is gyerekei” – kifogásolta Jean-Marie Le Pen Emmanuel Macronnal kapcsolatban, aki megnyerte a francia elnökválasztást. Theresa May és Angela Merkel esetében is célt tévesztettek hasonló támadások – az elemzők szerint azonban sok szavazó magában egyetért ezekkel.

A gyermektelenek elleni vádak – más társadalmi vonatkozású rágalmozásokkal együtt – el kell engednünk a fülünk mellett. A fejlett országokban 15 és 20% között van azoknak a nőknek, és kicsivel magasabb azoknak a férfiaknak az aránya, akiknek nem születik gyermekük. Számuk állandóan emelkedik. Némelyüknek orvosi problémáik vannak; mások nem találkoznak kellő időben az igazi-val; megint mások úgy döntenek, hogy nem akarnak utódokat. A csökkenő spermaszám is szerepet játszhat ebben, a gazdag országokban. Bármilyen ok legyen is, alaptalanok a gyermektelenek elleni támadások.

A gyermektelenek önzőségüket elég sajátos módon adják tudtunkra. Nagyobb valószínűséggel hoznak létre jótékonyági alapítványokat, mint a családosok, és sokkal nagyobb az esélye annak, hogy pénzt áldoznak jó ügyek érdekében. Egy amerikai forrásból származó becslés szerint pusztán a gyermektelenség ténye több mint 10 000 dollárral (kb. 2 600 000 forinttal) növeli a jótékonyági célokra adott összeg nagyságát egyénenként. Ily módon a gyermektelenek kicsi, de hasznos ellensúlyát képviselik a szülők világának, ahol a társadalmi immobilitás állandósul társadalmi és gazdasági előnyeik gyermekeiknek való átörökítésével.

Az a tény, hogy ilyen sok vezető politikus van leszármazottak híján, rácsafol a gondolatra, hogy nem törődnek a társadalommal. A G7 országok közül ötnek az élén gyermektelen nők, illetve férfiak állnak. Emmanuel Macronnak, Theresa Maynek, Angela Merkelnek, Shinzo Abenak és Paolo Gentiloninek lehet, hogy megvannak a ma-

guk hibái, de nem alkalmatlanabbak Justin Trudeau-nál (akinek három gyermeke van), nem beszélve Donald Trumpról (akinek öt van). Korlátozottak lehetőségeik a nepotizmusra is. Azonkívül megkímélik országukat a dinasztikus politika kínos jeleneteitől, amelytől egyenes út vezethet a középszerűségig. Az Indiai Néppárt (BJP) ragyogóbb jövő előtt áll, mivel Narendra Modinak nincsen gyermeke; ennek igazolására nézzük meg, mi történt a Kongresszus Párttal.

Nem gyerekjáték

Az a vád, hogy a gyermektelen emberek nem veszik ki demográfiailag a részüket, helyes, de kevésbé elítélendő, mint amilyenek látszik. Azok, akiknek nincsenek gyerekeik, terhet jelentenek az állami nyugdíjrendszerre. A munkavállalók és a nyugdíjasok száma közti romló arányt látva a kormányok kénytelenek népszerűtlen intézkedéseket bevezetni, mint például a nyugdíjak csökkentése, ahogy Japán is tette, vagy pedig migránsokat beengedni, mint ezt a nyugati országok példája mutatja.

A nyugdíjrendszer hosszú távú fenntartásához az országoknak nincs igazából szükségük több szülőre. Helyettük inkább több gyermek kell. Össze lehet kötni a magas arányú gyermektelenséget magas születési aránnyal, feltéve, ha a szülők több gyereket vállalnak, nemcsak egyet vagy kettőt. Ez volt a bevett szokás száz évvel ezelőtt sok nyugati országban. Írország – ismét csak egy gyermektelen vezetővel az élén – még ma is így birkózik meg a feladattal.

A gyermektelenek mindenki örömeire szolgálnak csodálatos műalkotások létrehozásával is. A brit regényírók különösen híresek voltak arról, hogy nem hagytak utódot maguk után: gondolkunk csak Hilary Mantelre, P. G. Wodehouse-ra és a Brontë-nővérekre. Ez év szeptemberében Nagy-Britannia Jane Austin portréjával bocsátott ki tízfontos bankjegyeket. Ezt a döntést sok vita előzte meg, bár nehéz belátni, hogy miért. Kevesen írtak olyan józanul pénzről és családról – annak ellenére, hogy Jane Austin nem ment férjhez és nem voltak gyerekei.

(The Economist)

David Goodhart

Hogyan vélekedik Európa egyik legnagyobb elméje az EU ingatag építményéről

Ivan Krasztev: *Európa után (After Europe)*, University of Pennsylvania Press, 2017, 136 oldal) című könyvének recenziója

Nagy-Britannia bármely más országnál többet tett az Európai Unió bővítésének előmozdításáért a volt szocialista országokban. Most elhagyni készül az EU-t részben e bővítés és a rendkívüli költségvetési kifizetések, illetve a nyomában megindult pusztító hatású bevándorlás miatt.

Ez az ellentmondás tetszene Ivan Krasztevnek, az utóbbi évek egyik legélesebb elméjű és legelegánsabb politikatudósának, aki Kelet-Európából indult (jelenleg Bécsben dolgozik, és ma már egyre többen figyelnek a szavára Amerikában is). Ebben a vékonyka kis kötetben, amely meglepő megfigyelések és tarka címkézések kincsesládája, a bolgár elemző a tragédia iránti különös kelet-európai érzéssel látatja a sokfajta válsággal küszködő Európát.

Krasztev 1989-ben végzős hallgató volt a Szófia-i Egyetemen, amikor összeomlott a kommunizmus. Társaival együtt egy újfajta személyes szabadság érzését tapasztalták meg, de – mint írja – „belénk hasított az az újonnan felfedezett érzés is, hogy mennyire törekeny minden a politikában”.

Többnyire az érzelemmentes liberális álláspontját képviselve, úgy tekint a menekültválság megoldhatatlan kérdésére, mint a kontinens sorsdöntő válságára – „Európa szeptember 11-je”, amely súlyosabb, mint az euróválság. Európa „határok nélküli világról” kiderült, hogy csak jámbor képzelgés – érvel Krasztev. Továbbá, ha Európát változatlanul ilyen mértékben határozza meg a posztmodernizmus, posztacionalizmus és a szekularizmus, akkor többé már nem mutat utat a jövő felé – sőt valójában a világpolitikában sem játszik döntő szerepet.

Az Unió válságának és magának a globalizációnak a középpontjában az a tény áll, hogy szuverén államok érdekszövetségbe tömörülése a világhatalmak elleni nagyobb befolyás

érdekében egyre inkább összeütközésbe kerül a nemzeti szuverenitással és demokráciával. Sehol nem vált ez nyilvánvalóvá olyan nyers formában, mint az euróválság görög és az olasz szakaszában, amikor az EU írta elő a szavazók számára ezekben az országokban, hogy mit csináljanak.

Az euró fennmaradása érdekében szükséges lépés, hogy az adós nemzetek szavazóit megfosszák azoktól a joguktól, hogy megváltoztassák a gazdaságpolitikát, annak ellenére, hogy megmarad képességük a kormányváltásra. „Ez újrafogalmazását jelenti az Európai Unió kormányzási módszerének – jelenti ki Krasztev –, azaz politika nélküli intézkedéseknek Brüsszelben, és intézkedések nélküli politikának nemzeti szinten.

Krasztev sajátos betekintést ad a jelenleg Kelet-Európában tapasztalható liberalizmus-ellenességbe. Nyugat-Európa népeiségüket tekintve egykor homogén államaiban a – gyarmatosítók büntudatából táplálkozó – multikulturalizmus mind nyitottabb és sokszínűbb jövőképpel kapcsolódik össze. Kelet-Európát nem jellemzi a gyarmatosítás miatti büntudat; az etnikai sokszínűség pedig a közelmúltban az egyes népcsoportok (zsidók, németek stb.) üldözésébe, kitelepítésébe torkollott, és korábban nem létezett egységes nemzetállamok ideáját célozták.

A határok megnyitása egy olyan ország, mint Bulgária és más volt szocialista országok számára egyszerre jelentett felszabadulást és demográfiai katasztrófát. Krasztev számításai szerint 2050-re Bulgária népessége közel egyharmadával fog csökkenni.

A szerző szájából hangzik el az új populizmus legjobb meghatározása, amivel valaha találkozott: „Az emberek felhatalmazása közös projekt nélkül... olyan társadalmakban alkalmazható politikát jelent, ahol a polgárok mindenekelőtt fogyasztók, és vezetőiket pincéreknek tekintik, akiktől elvárják, hogy függően mozogva teljesítsék kívánságaikat.”

A populisták a „világpolgári gondolkodású elit és a törzsi szellemiségű bevándorlók” közti szövetséget okolják veszteségérzetükről. Krasztev ugyanakkor érti a meritokrácia meg-

osztó hatását is, amely önzőbb és az emberekhez kevésbé hűséges elitet hozott létre, mint a múltban. A populisták viszont ígéretük szerint nem érdemei alapján ítélik meg az embert, hanem mert a csoporthoz tartozik.

Krasztev nehezen megfogható fajta liberális; többnyire keményfejű, de van benne valami álmódzó is – talán úton van a posztliberalizmus felé, de még nem ért oda. Az európai populizmus nem söpör le mindent a szintérről, ahogy a szerző időnként sejteti; ezidáig a brexit volt az egyetlen igazán nagy teljesítménye, és alapvetően jelenleg sem a liberalizmus, hanem egy mindent befogadó naivság ellen irányul.

Nehezen tud állást foglalni abban a kérdésben is, hogy vajon elkerülhetetlenné vált-e mára az Európai Unió szétesése, vagy – ahogy könyve végén sugallja – talán mégis megállítható ez a folyamat. Az *Európa után* azonban igazán élvezetes olvasmány: a megfogalmazás eleganciája egyesül benne megannyi politikai bölcsességgel. *(The Times)*

Sara Miller Llana

Az izlandi tinédzserek kijózanodása – Levonható tanulságok?

Az utóbbi két évtizedben az izlandi fiatalok a józan-ságot választották egy program hatására, amely arra biztatja a családokat és a közösségeket, hogy gondolják újra a szabadság fogalmát a serdülőkkel kapcsolatban. Némelyek próbálják meghonosítani ezt a modellt Európában és Amerikában is.

Az 1980-as évek végén, amikor Björgvin Ívar Guðbrandsson tizenéves volt, az iskolai bulik elképzelhetetlenek voltak alkohol nélkül. Bár később nyúlt a pohárhoz társainál – jobban érdekelte a foci és a gitározás –, amikor tizenhat éves kora körül tényleg elkezdte az ivást, gitártokjában csempészett be alkoholt az iskolai rendezvényekre. „A felnőttek szerintem szemet hunytak a dolog fölött – meséli. – Azt tartották: »Hiszen csak gyerekek még. Amíg nem kerül sor csete-

patéra, addig nincs gond.«” Guðbrandsson ma tanárként dolgozik a reykjavíki Langholt iskolában, ahová egykoron járt. Elmondása szerint, ha egy diák részegen jelenne meg egy iskolai rendezvényen, ez olyan botrányt okozna, hogy az iskolai igazgató valószínűleg kihívná a gyermekvédelmi szolgálatot.

A valóságban ez ritkán fordul elő, mert a széles körű alkoholfogyasztás problémája lényegében „lekerült a napirendről” – tudjuk meg tőle. Más szóval az alkohol ma már nem az iskolai bulik kísérőjelensége.

Nem csak ennek az iskolának a nevét említhetnénk. A kamaszkori ivászat – hasonlóan a kamaszkori dohányzáshoz, marihuána-fogyasztáshoz és egyéb szerek használatához – Izland-szerte jócskán alábbhagyott az utóbbi két évtizedben, miközben tudományos kutatók, döntéshozók és szülők fogtak össze visszاسzorítására. Ma pedig a városok világszerte erre az apró szigetországra figyelve keresik a megoldást a kiskorúak italozási problémáira.

Ugyanakkor a kamaszkori alkohol- és kábítószerez-fogyasztáson túl Izlandban magával a fiatalok kultúrájával kapcsolatban is megváltozott a gondolkodás – amitől sokak szerint ártatlanabbá és gondtalanabbá tette az utóbbit. Kitágította a szülők gyerekkorról alkotott elképzelését és megnövelte a családdal töltött idő jelentőségét, miközben igazolta azt a bölcsességet, mely szerint egy gyerek felneveléséhez „egy egész falu kell” – mondja Hrefna Sigurjónsdóttir, az iskolai szülői szervezetek országos ernyőszerkezete, az Iskola és Otthon igazgatója, a – jelenleg Ifjúság Izlandban néven futó – szövetségi kormányprogram egyik mozgatórugója.

Hrefna Sigurjónsdóttir „ébredésnek” nevezi azt a jelenséget, ami az otthonokban, az iskolákban és ezeken túl végbement. „Azt hiszem, az emberek többé már nem tanácstalanok azzal kapcsolatban, hogy »felnőtt-e már a gyerek, vagy még nem«.”

Másfajta megközelítés

Régebben elmosódottabb volt a határvonal. Abban az időben, amikor Guðbrandsson befejezte a középiskolát, a fiatalok még többet ittak. Az 1990-es években Reykjavík központja

hajnali három felé mulatozó tizenévesekkel volt tele hétvégenként. Akkoriban az izlandi tinédzserek a legkeményebben italozó fiatalok közé számítottak Európában. Izlandi felmérések szerint 1998-ban a tizedikesek negyvenkét százaléka nyilatkozott úgy, hogy az előző harminc nap folyamán berúgott valamikor.

Megelőzést szolgáló projektek születtek, hasonlóan az amerikai D.A.R.E. (Drug Abuse Resistance Education, 'A kábítószerelés elleni nevelés') programhoz, amely azt célozta, hogy szellemében a tizenévesek erőt kapjanak a „nemet mondáshoz”.

Az alkoholfogyasztás mégis egyre népszerűbbé vált, tudjuk meg Inga Dora Sigfúsdóttirtól, az Izlandi Társadalomkutatási és Elemzőközpont (ICSRA) társalapítójától; az intézet az Izlandi Ifjúság (Youth in Iceland) program adatközpontja. „Egy csapatnyi ember összeült, és azt mondta: »Más megközelítést kell találnunk. Ez nyilvánvalóan nem működik.«”

Az egyik alapvető problémát az jelentette, hogy nem volt egyértelmű a gyermekkor és felnőttkor közti határ – mondja Inga Dora Sigfúsdóttir.

A legszigorúbb szabályok egyike a törvény által előírt takarodó volt: a tizenkét éves vagy annál fiatalabb gyerekeknek télen este nyolcra, nyáron este tízre otthon kell lenniük. Tizenháromtól tizenhat éves korig télen este tízre, nyáron pedig éjfélre kell hazaérni, még akkor is, ha még hét-ágra süt a nap. Néhány helyen éjszakai őrzőjáratot tartanak a szülők, fényvisszaverő mellényekben és elemlámpákkal, így biztosítván, hogy kellő időben érjenek haza a gyerekek. A kormány hűtőmágnesek ezreit küldte ki a háztartásokba, és küldi még ma is – hogy így emlékeztesse a gyerekeket a szabályokra.

A szülők az iskolákon és a szülői szervezeteken keresztül megállapodtak több fontos dologban: például abban, hogy nem engedélyezik otthonaikban a felügyelet nélkül folyó házibulikat, vagy hogy naponta legalább egy órát töltenek a gyerekeikkel. „Húsz évvel ezelőtt az emberek meg voltak lepve – mondja Sigfúsdóttir asszony. – Itt változtatnunk kellett. A »minőségi időről« szóló elgondolásban akartunk hinni, nem pedig abban, hogy túl sok időt kell a gyerekekkel tölteni. A serdülőkorú italozással kapcsolatos igen szabados nézeteken

akartunk változtatni. Az emberek nem tulajdonítottak ennek kellő jelentőséget.”

„Ez a szabály. Ott van kiírva a hűtőszekrényen.”

A programon keresztül az önkormányzatok támogatták és kibővítették az iskolai tevékenységeket a sporttól a szertornáig, a zenéig, a művészeti életig és a balettig. Az elgondolás alapja az volt, hogy a gyerekeket el kell foglalni – és így megakadályozni, hogy bajba keveredjenek –, illetve segíteni kell őket, hogy értelmet találjanak az életben; ez pedig eltántorítja őket attól, hogy első helyen a pohárhoz vagy a drogokhoz nyúljanak.

A teljes program hátterét évek óta folyó felmérések adatai támasztják alá: itt arról kérdezik a gyerekeket, hogy fogyasztanak-e alkoholt, vagy hogy mennyi időt töltenek a szüleikkel; a program állandó párbeszédet igényel kutatók, döntéshozók és az utca embere között. Például megmutatták az adatok, hogy fontosabb egy kritikus tömeget megnyerni az ügynek, semmint minden szülőt beszervezni.

A dolog lényege, hogy leveszi a felelősséget a serdülők válláról – ez éppen a D.A.R.E.-féle megközelítés ellentéte –, és azt a közösség vállalja át.

„Nem egyénileg tanítja meg a gyerekeket a felelős döntéshozatalra, sőt még csak felelőssé sem teszi őket saját viselkedésükért – mondja Álfgeir Kristjánsson, az ICSRA volt adatelemzője, aki jelenleg a Nyugat-Virginiai Egyetem közegészségügy tanszékének adjunktusa. – Az izlandi megközelítés ... a társadalmi védőbástyák megerősítésére és a kockázati tényezők csökkentésére épül.”

A program átforgalmazta az izlandi családi életet. Sigurjónsdóttir asszony, az Iskola és Otthon szervezet munkatársa, elmeséli, hogy amikor tizenhat éves lett, kis vidéki közösségből Reykjavíkba költözött. Egy vele egykorú barátjánőjével költözött egy lakásba. „Felnőttnek képzeltük magunkat, pedig nem igazán voltunk azok – meséli. – Remekül szórakoztunk, de így visszatekintve azért nem volt könnyű dolgunk. Néha egyszerűen szükség van az anyákra.”

Arra a kérdésre, hogy el tudná-e képzelni ugyanezt egy nap két kicsi gyereke számára, gondolkodás nélkül ezt válaszolta: „Semmiképpen sem.”

A családok arról számolnak be, hogy ma sokkal szorosabb közelségben élnek. Az ICSRA adatai szerint 2014-ben a szülők hetvenöt százaléka tudta, hogy hol töltötték gyermekeik az idő legnagyobb részét – összevetve a 2000-ben mért ötvenkét százalékkal. A tizedikesek ötven százaléka elmondta, hogy 2014-ben gyakran vagy majdnem mindig a szüleikkel voltak hétköznapi éjszakánként; ez több, mint a 2000-ben mért huszonhárom százalékos kétszerese.

A program végső soron megkönnyítette a dolgukat – hangoztatják az izlandi szülők. Nem kell a gyerekekkel azon huzakodni, hogy mikor és hányszor szabad elmenniük otthonról, meséli Baldvin Berndsen háromgyerekes családapja. „Mindig erre hivatkozok. Azt mondom, hogy »nem én találtam ki. Ez a szabály. Ott van kiírva a hűtőszekrényen.«”

Kell a sporthoz a józanság

Egy dermesztően hideg decemberi délutánon már lement a nap, amikor az iskola után fiúk és lányok szedelődzködnek, hogy az Izland nemzeti stadionja szomszédságában lévő Thróttur Reykjavíki FC-be menjenek edzésre.

Az önkormányzat évi 125 000 forint értékű kuponnal támogatja a gyerekeket – ez körülbelül az éves költség fele –, hogy iskolán kívüli tevékenységekre iratkozzanak fel. Reykjavíki polgármestere, Dagur Eggertsson elmondja, hogy a hat és tizennyolc év közti gyerekek nyolcvan százaléka él a program kínálta lehetőséggel.

Csak ebben a futballklubban az öt és tizennyolc év közötti igazolt játékosok száma ezerre nőtt, azaz megduplázódott az utóbbi tíz évben, tudjuk meg Gudberg Jonssontól, az Izlandi Ifjúság másik oszlopos alapítójától, aki az Izlandi Egyetem Viselkedéskutatási Laboratóriumának tudományos kutatója. Ebben is az országos irányvonal tükröződik.

Ahelyett, hogy aggodalmakat váltana ki az izlandi fiatalok túlterheltsége, az iskola utáni elfoglaltságokat az Izlandi Ifjúság legnagyobb sikerei között tartják számon. Statisztikai elemzések egyértelmű kapcsolatot mutatnak az utóbbi időben elszaporodó a tartalmas elfoglaltságok és a kamaszok italtól való tartózkodása között.

Rimában, Reykjavíki külvárosában beszélgetünk Birta Zimsennel. A bordó kapucnis pulóvert viselő, tizenhat éves lány, aki tavaly nyerte el a helyi iskolában a „Tizedikesek Szépe” címet, épp a december esti kosárlabda-edzés utáni pihenőjét tartja. Amikor arról kérdeztük, hogy iszik-e, a fejét rázza: „Kosarazok” – mondja.

Mellette ül a huszonegy éves Thorgeir Tryggvason, aki körülbelül tizenhat volt, amikor megígérte nagyszüleinek, hogy húszéves koráig – a nagykorúság eléréséig – nem fog inni. Nem találta különösebben nehéznek ígérete betartását. „Nem számított vagányságnak az iskolában az ivás, mint húsz évvel ezelőtt – mondja Tryggvason, aki lelkes focista. – Akkor voltál jó fej, ha sportoltál.”

Ez persze nem jelenti azt, hogy teljesen megszűnt a kamaszkori italozás jelensége. Berndsen úr, aki a szülői munkaközösség elnöke abban az iskolában, ahová tizennégy éves gyermeke jár, azon a véleménye van, hogy van még mit tenni. Szeretné, ha minden gyermek számára támogatnák a sportolást kötelező rendszerben a költségek teljes fedezésével. Azt is el szeretné érni lakóhelyén, hogy a szülők újrakezdjék az éjszakai őrjáratot, ami abbamaradt az utóbbi években. Aggódik amiatt, hogy a média nem hívja fel eléggé a figyelmet a marihuána veszélyeire, és még mindig létező fenyegetést jelentenek a kemény drogok. „A kábítószeres megszerzhetők; tudok itt olyan gyerekekről, akik azt mondták: »Ismerek valakit, akinek az ismerőse meg tud szerezni bármit, amire csak szükségem van.«” – meséli.

Ez lenne világszerte a megoldás?

Továbbra is megválaszolatlan marad a kérdés, hogy mennyire utánozható az izlandi modell. 2006 óta az Izlandi Ifjúság módszereit harmincöt önkormányzatnak mutatta be Európa-szerte az Ifjúság Európában kezdeményezés keretében.

Irodáikban egyfolytában cseng a telefon. Egy 2015-ös ESPAD-tanulmány, az Európai Iskolavizsgálati projekt a fiatalok alkohol- és egyéb drogfogyasztási szokásairól (European School Survey Project on Alcohol and Other

Drugs) százalékban mérte azoknak a tizenöt és tizenhat éveseknek az arányát, akik elmondásuk szerint alkoholt fogyasztottak a vizsgálatot megelőző harminc napban. Ez Európa-szerte átlagosan negyvennyolc százalék volt, összevetve az izlandi kilenc százalékkal.

Álfgeir Kristjánsson jelenleg az Izlandi Ifjúság-program egy változatát vezeti be Nyugat-Virginia két megyéjében. A 2017 decemberében megjelent – amerikai tizenévesek és felnőttek kábítószer-fogyasztási szokásait vizsgáló – Figyeljük a Jövőt (Monitoring the Future) tanulmány szerint 2017-ben kilenc százalék volt azoknak a tizedikeseknek az aránya, akik bevallottan leitták magukat az elmúlt harminc nap folyamán – ez hosszú távon csökkenést jelent, de még mindig majdnem kétszerese a mai izlandi adatoknak.

A legnagyobb gondot a kulturális különbségek jelentik Kristjánsson számára. „Amerika az énközpontúság országa, itt az egyéni döntésekben és a személyes felelősségben hiszünk” – mondja.

Sigfúsdóttir nem rég tért vissza Chiléből, ahol hasonló program bevezetésében segédkezett. A kételkedők azt kérdezik, hogy a modell Izlandon vajon nem kicsi szigetország jellege miatt vált-e be – tudjuk meg tőle. Válaszul egy előre odakészített diát mutat – Máltát (szintén sziget) és Lichtensteint (szintén kicsi) látjuk rajta, ahol a kamaszkori italozás aránya messze meghaladja saját országának adatait – a kis méret vagy az országot körülvevő víztömeg semmivel sem könnyíti meg az alkohol elleni harcot.

Úgy véli, hogy sem földrajzi adottságok, sem pedig a népesség alakulása nem számíthatnak, amikor az izlandi módszerek átadásáról van szó. Csak egy a fontos: a gyerekek és a szülők az egész világon lényegében ugyanolyanok.

„Ez adja a dolog szépségét. Könnyű a szülőket bevonni, mert a szülők szeretik gyerekeiket – vallja. – S ha a gyerekek a vidám tevékenységek vagy az alkoholfogyasztás között választhatnak, akkor mindig az előbbi mellett döntenek... Egészségesen akarnak élni.”

(*Christian Science Monitor*)

Melissa S. Kearney

Kormányok az egyenlőtlenség ellenében Piketty átültetése a gyakorlatba

2014-ben egy szokatlan könyv került világszerte az eladási listák élére: *A tőke a huszonegyedik században (Le Capital au XXIe siècle)* – Thomas Piketty francia közgazdász 816 oldalas tudományos igényű könyve, amely a világ leggazdagabb emberei által felhalmozott jövedelem és gazdagság aránytalan növekedését vizsgálta. Piketty húsz ország példátlan mennyiségű gazdaságtörténeti adataira támaszkodva mutatta meg, hogy a gazdaság koncentrációja a huszadik század eleje óta nem tapasztalt csúcsra ért fel. Jelenleg az Egyesült Államokban a háztartások felső egy százaléka a nemzeti jövedelem húsz százalékát tudja magáénak, amely drámai változást jelent a huszadik század közepe óta, amikor a jövedelem arányosabban oszlott el, és a felső egy százalékra jutó rész tíz százalék körül mozgott. Piketty jóslata a következőképpen szól: ha nem törekszünk kiigazításra, folytatódni fog a mindinkább egy helyen összpontosuló jövedelem és gazdagság felé mutató tendencia.

Az egyenlőtlenségről szóló elemzések nagy részéhez hasonlóan Piketty könyve egy feltételezett erkölcsi állításon nyugszik – a gazdagság koncentrációja egy bizonyos fokon túl megsérti a méltányosság magától értetődő elvét, amelyen egy igazságos társadalom nyugszik. Viszont az egyenlőtlenséggel szembeni ellenkezés önmagában nem válhat egy olyan cselekvési program hajtóerejévé, amely egy egyenlőbb társadalmat akar teremteni. Az egyenlőtlenség kritikusaiknak sürgető és tényeken alapuló magyarázatra van szükségük azzal kapcsolatban, hogy miként és miért jelent gondot a jövedelem és gazdagság csúcson való összpontosulása. Vajon itt egy szántszándékkal manipulált játszáról van szó, vagy az egész egy alapjában igazságos rendszer akaratlan torzulásainak eredménye? Álljon bármi is a háttérben, az egyenlőtlenség tényleg az általános gazdasági növekedés kerékkötője lenne? Valóban aláássa a széles körű lehetőségeket és a társadalmi fel-

emelkedést? Fenyegétést jelent a világméretű tőkepiacra és a liberális demokráciára?

A *Piketty után* című könyvben három bal-közép nézeteket valló közgazdász – Heather Boushey, J. Bradford DeLong és Marshall Steinbaum – Piketty művére válaszol, lenyűgöző esszék sorát vonultatja fel, lépéseket téve a fenti kérdések megválaszolására. Van köztük mélymerülés a Piketty előrejelzései mögött rejlő feltételezésekbe, a rabszolgaságnak és a nemeknek a kapitalizmusban betöltött szerepéről szóló történelmi beszámoló, valamint a felhalmozott gazdagság és a politikai hatalom közti viszony mérlegelése. Az esszék széles történelmi és intellektuális kontextusba helyezik Piketty érveit, és rávilágítanak néhány említést érdemlő kimaradt dologra, amelyek megkérdőjelezzik a könyv legelrettentőbb jósolatait. A kötet végén maga Piketty is mérlegre kerül. A végeredmény egy olyan gondolatban tett utazás lesz, amelyet ritkán kínál a modern közgazdaságtan.

A könyv írói jellemzően visszatekintenek a történelmi példákra vagy a gazdasági modelleket elemezznek, amely bevett módja egy alapvetően történelmi és elméleti jellegű könyv gondolatmenetének. De hogy még teljesebb válaszokat adjunk a Piketty könyvében megfogalmazott kérdésekre, és hogy a növekvő egyenlőtlenség ellen stratégiákat építhessenek ki, a közgazdászoknak és döntéshozóknak a mainál sokkal többet kell tudniuk azokról az okokról és következményekről, amelyek a csúcson jelenleg felgyülemlett gazdagsághoz vezettek. Ha az Egyesült Államokban vagy bárhol másutt a világon csökkenteni szeretnénk a gazdasági biztonság és társadalmi felemelkedés ellen ható nagyfokú egyenlőtlenséget, akkor olyan intézkedéseket kell hoznunk, amelyek fejlesztik a hátrányos helyzetűek képességeit, és javítják lehetőségeiket. Washingtonnak adóreformokat kell végrehajtania, és olyan változásokat kell elérnie a vállalatirányítási szabályok terén, amelyek nyomán még többen élvezhetik a közös jólétet. A döntéshozóknak azonban ajánlatos kerülni az innovációt és a termelékenységet fenyegető lépéseket.

A társadalom tetején

Az utóbbi négy évtizedben az Egyesült Államokban a fokozódó egyenlőtlenségről szóló tanulmányok rendszerint a keresők alsó 90 százalékára összpontosítottak. A közgazdászok kérlelhetetlen bizonyítékokat szolgáltatottak annak bemutatására, hogy miként alakították ezeknek az amerikaiaknak kilátásait a technológia, a kereskedelem, a szakszervezetek és a minimálbér terén bekövetkező változások. A globális munkaerőpiaci helyzet miatt igencsak megnőtt a kereslet a magasan képzett dolgozók iránt, és folyamatosan emelkedett a diplomások fizetése. Ugyanez a helyzetnek volt köszönhető az alacsonyabban képzettek csökkenő vagy stagnáló fizetése. A szakszervezeti tagság arányának és a minimálbér reálértékének csökkenése súlyosbította a közepesen és az alacsonyan fizetett dolgozókra nehezedő nyomást.

Kevésbé világosak az okai annak az óriási jövedelememelkedésnek, amely a felső 1%-ot jelentő kiugróan magas keresetűek körében zajlik. A döntéshozók szempontjából a legfontosabb kérdés az, hogy a dúsgazdagok jövedelme mennyiben tükrözi például a műszaki innováció körébe tartozó tevékenységeket, amelyek a szélesebb értelemben vett gazdaságnak is előnyére válnak. Minél inkább, annál nagyobbak a lehetséges gazdasági költségei a legmagasabb jövedelműek megadóztatásának. Ezzel szemben, ha a legtöbbet keresők bevételei a közre kevésbé áldásos tevékenységekből származnak, mint például tőzsdézésből, akkor a legfelső réteget érintő magasabb adók kevesebb gazdasági költséget jelentenének. Bármelyik oldalról is nézzük, valószínűleg sürgető okai vannak a felső jövedelemadó-kulcsok megadóztatásának – ily módon finanszírozhatók például a közszolgáltatások és az infrastruktúrába való beruházások. A döntéshozók azonban okosabban tudnának határozni a „gazdagok pénzének lefőlözéséről”, ha tudatában lennének az egyenlőtlenségek csökkentésének jótékony társadalmi hatásaival.

Az egyik – Piketty és mások által is felfedezett – legérdekesebb tény, hogy az 1900-as évek elejének leggazdagabb embe-
reivel és családjával összevetve, mikor is

gyakran hatalmas vagyonok öröklődtek át, napjaink dúsgazdagjai kereset formájában tesznek szert jövedelmük igen nagy részére. Ma az Egyesült Államokban a felső egy százalék bevételeinek 60 százaléka munkából származik. A könyv számos esszéje említi a „szuperfizetések” és a „szupermenedzserek” egyre gyakoribb jelenségét: az óriáscégek felső vezetői, főképp a pénzügy világában, rendkívül bőkezű juttatásokat élveznek. A közgazdászok véleménye azonban megoszlik abban a kérdésben, hogy az ilyen vezetők jövedelme a tehetséget jutalmazó hatékony piacműködés jele-e, mely esetben fizetésük saját értéküket tükrözi, vagy pedig a nagy értékű juttatási csomagok egy szabályzások, intézmények és társadalmi normák alakította tárgyalási folyamat eredménye.

Laura Tyson és Michael Spence közgazdászok a könyvben megjelent írásaikban rávilágítanak a műszaki fejlesztések szerepére: egyrészt megteremtik a megfelelő képzettséggel rendelkezők bőséges anyagi juttatásait, másrészt csökkentik az alacsonyabban képzettek foglalkoztatási biztonságát. Tyson és Spence megjegyzik továbbá, hogy piaci verseny tökéletlen, és hogy a juttatásokat nem kizárólagosan a piaci érték határozza meg. Rámutatnak, hogy egyre több kutatás emeli ki a tényt, miszerint a szabadalmak és a szellemi tulajdonjog védelme, illetve a márkanevek piaci hatalma által megteremtett jövedelmek alapvetően a felsővezetők és a tőketulajdonosok zsebébe kerülnek.

Ezzel szemben Piketty nézetei szerint a felsővezetői fizetések elsődlegesen nem a műszaki fejlettség vagy a tökéletlen piacok miatt nő olyan kiugróan, hanem a szétzúllott társadalmi normák, a megkérdőjelezhető vállalatirányítási gyakorlatok és a szakszervezetek csökkenő hatalma. Tyson és Spence szívesen látnának több kutatást a piaci erők és az intézményi tényezők relatív hatásának lemérésére, de állításaik szerint bármelyik magyarázatról legyen is szó, mindegyik nyomós érvet jelent a legjobban keresők marginális adókulcsának növelése mellett a jövedelmi egyenlőtlenségek leküzdése érdekében.

Egy neked, kettő nekem

Egy másik egyenlőtlenséggel kapcsolatos lényeges kérdéskör azt boncolgatja, hogy vajon negatív hatással van-e a gazdagság koncentrációja a gazdasági növekedésre, a társadalom nagy része által élvezhető jólétre és a demokratikus intézményekre. Mark Zandi, a Moody's Analytics hitelminősítő intézet vezető közgazdása a könyvben olvasható írásában ennek különféle elképzelhető módjait vázolja fel. Egyik ilyen lehetséges negatív hatás az összesített fogyasztói kiadások csökkent mértéke. Mivel az alacsonyabb jövedelmű háztartások hajlamosabbak keresetükön felül költenek, mint a magas jövedelműek, minél több pénzt tartanak vissza az utóbbiakban, annál kisebb az általános költségek a gazdasági életben. Egy másik lehetséges probléma, hogy a gazdag amerikaiak előszeretettel szavaznak az adócsökkentésre; a gazdagság megnövekedett koncentrációja aztán ahhoz vezethet, hogy az oktatáshoz és az infrastruktúrához hasonló közjavakra szánt kormányzati kiadások nagymértékben csökkennek. Mindazonáltal Zandi figyelmeztet arra, hogy jövedelem-egyenlőtlenség és az összesített amerikai gazdasági növekedés közti kapcsolat viszonylag gyenge. „Bizonyíték van rá, hogy a szélsőséges egyenlőtlenség – abban a formában, ahogy az a világ egyes részein jelen van – gyengíti a gazdaságokat, írja – de az Egyesült Államokban tapasztalható egyenlőtlenség nem tűnik elég jelentősnek ahhoz, hogy lényeges változást hozzon a gazdasági kilátásokban.”

Még ha a legjobban keresők jövedelme valóban számottevő hozzájárulást tükröz is a társadalomhoz és nem hátráltatja a gazdasági növekedést, a jelenlegi szélsőséges egyenlőtlenség tényleg veszélybe sodorja a társadalmi kohéziót. Régebben azt állítottam, hogy a közgazdászoknak és a döntéshozóknak sürgős feladatuk az egyenlőtlenség miatt aggódniuk, és hogy ehelyett a szegénység leküzdésére és a lehetőségek körének kitágítására összpontosítsanak. De miután évek óta foglalkozom ezzel a kutatási témával, arra a következtetésre jutottam, hogy a döntéshozók nem érhetik el ezeket a célokat anélkül, hogy ne néznének szembe közvetlenül az egyenlőtlenség problémájával.

Korunk Amerikájának „a győztes mindent visz” típusú gazdaságában akkorára nőtt a fent és a lent közti szakadék, hogy az esélyegyenlőség ésszerű fogalma teljesen értelmét veszítette. Ahogy nőtt az egyenlőtlenség, közösségek és intézmények szétesését és mélyülő társadalmi-gazdasági megosztottságot lehetett tapasztalni az országban. A tehetősebb családokból származó gyerekek egyre inkább előbbre törnek kevésbé kiváltságos társaikhoz képest az iskolázottság terén, ami azt jelenti, hogy a közepes vagy alacsony jövedelmű családokból származó gyerekek igen csekély eséllyel tudnak majd elindulni a társadalmi felemelkedés útján. Az amerikaiak nagy lelkesedéssel hallgatják a „koldusból lett királyfi”-szerű meséket, az adatok azonban arról árulkodnak, hogy az Egyesült Államokban kisebb a társadalmon belüli mozgás, mint Európában. A társadalmi felemelkedésnek még láthatók a jelei az Egyesült Államokban, de ha a helyzet a jelenlegihez hasonló alakulása mellett nemsokára hanyatlásnak indulhat.

Az egyenlőtlenség az amerikai társadalomnak is árt, mivel rossz színben tünteti fel a gazdaságot és az egyéni felemelkedés lehetőségeit. Ha az amerikaiak úgy érzik, hogy ellenük dolgozik a rendszer, és elzárva érzik magukat a gazdasági sikerektől, akkor elfordulhatnak a kemény munka és az érdemeken alapuló társadalom amerikai eszméitől. Talán már zajlik is ez a folyamat. Phillip Levine-nel végzett közös kutatásunkból azt szűrtük le, hogy a fiatalok nagyobb eséllyel maradnak ki a középiskolából, ha olyan helyen élnek, ahol nagyok a jövedelmi egyenlőtlenségek – minden más tényező azonossága mellett is. Ez összhangban van a pszichológusok taláta bizonyítékkal, mely azt mutatja, hogy az egyenlőtlenségről kialakult meggyőződések kedvezőtlenül hatnak az emberek társadalmi előrelépéssel kapcsolatos elvárásaira.

A fiatal amerikaiak és a munkaképes korúak riasztóan alacsony részvételi arányát a munkaerőpiacon – legalább részben – talán szintén a mai nagyfokú egyenlőtlenség keltette rossz közérzet okozza. A 25 és 54 év közötti amerikai férfiak munkaerőpiaci részvételi aránya folyamatosan csökken az 1960-as évek közepe óta – ez az irányvonal erőteljesebben jelentkezett

Amerikában, mint a többi fejlett gazdaságban. 1964-ben az egy vagy több diplomával rendelkező munkaképes korú férfiak 98 százaléka vállalt munkát, míg a középiskolai vagy alacsonyabb végzettségű férfiaknál ez az arány 98 százalék volt. 2015-re a diplomás munkavállalók aránya csak kis mértékben csökkent – 94 százalékra; az alacsonyabban képzetek aránya viszont 83 százalékra zuhant vissza. Ez a visszaesés minden valószínűséggel a piaci erőviszonyok és a műszaki élet változásait tükrözi, azonban a társadalmi normák és hozzáállás változását is sejteti.

Szálljunk le a magas lóról

Egyre több jel utal arra, hogy az Egyesült Államokban az egyenlőtlenség megnyomorító hatásától nemzedékeken át nem tudnak majd szabadulni, hogy ez a társadalmi felemelkedés kerékkötője lehet, és széles rétegek szorulhatnak ki a társadalomból. Mindez politikai következményekkel jár. Piketty felvetései szerint a nagyobb vagyoni egyenlőtlenség miatt fokozódik majd az igény arra, hogy erre megfelelő választ adjon a politika. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a tehetősek – egyre nagyobb vagyonaik birtokában – még inkább képesek lesznek az ilyen változások akadályozására. Ezen a megfigyelésen túl Pikettynek nem is igen van több mondanivalója arról az egyenlőtlenség elleni politikáról, amely az Egyesült Államokban vagy másutt folyik. Mint ahogy Elisabeth Jacobs szociálpolitikai szakértő mutat rá a kötetben megjelent esszéjében, a politika egyszerre van jelen „mindenütt” és „nincs sehol” Piketty *A tőke a huszadik században* című könyvében: a Piketty által felismert problémák lényegüket tekintve politikaiak, de csak kevés figyelmet szentel annak a hatalmas szerepnek, amelyet a politika játszhatna, ha megkísérelné leküzdeni őket.

Sajnos ugyanezzel a kritikával lehet illetni a *Piketty után* szerzőit is. Sokan közülük feltehetjük, hogy szülessenek is bármilyen szociálpolitikai megoldások a rendkívüli szegénység ügyében, a dúsgazdag elit nem lesz rest bevetni – számottevő – együttes befolyását helyzetének és kiváltságainak megőrzésére. Ugyanakkor

nem fejtik ki ezeket a lehetséges intézkedéseket kellő részletességgel, és a pontos módozatokat sem veszik fontolóra, amelyek az elit visszavágását irányítanák.

Nem ártott volna a könyvnek, ha több figyelmet szentelt volna annak megvitatására, hogy vajon az utóbbi idők politikai eseményei nem cáfolják-e meg azt az elképzelést, hogy az elitréteg lépés úrrá lenni a gazdagság újraelosztását célzó törekvéseken. A 2016-os brexit-szavazás és az amerikai elnökválasztás során megnyilvánult a populista és nemzeti érzelmek ereje azoknak a választóknak a körében, akik nem sajnálták búcsút mondani az elitrétegnek sem az Egyesült Királyságban, sem pedig az Amerikai Egyesült Államokban. A *Piketty után* című könyvben bemutatott politikai gazdaságtani modellek még ilyen váratlan eredmények után is az elit növekvő politikai hatalmával hajlamosak összefüggésbe hozni a gazdagság fokozódó koncentrációját – nem pedig a populizmus előretörésével. A 2016-os esztendő vízválasztó politikai eseményei megkérdőjelezzik ezeket a modelleket; mind az Egyesült Királyságban, mind pedig az Amerikai Egyesült Államokban a vezető réteg látta kicsúszni a kezéből a lehetőségeket.

Nemigen lehet csodaszereket ajánlani az Egyesült Államokban a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenség problémájának megoldására. A döntéshozóknak azonban számos eszköz áll rendelkezésére. Kiváló bizonyítékok vannak arra, hogy jelentősebb gazdasági ráfordítások nélkül sokkal progresszívabb szövetségi szintű jövedelemadóztatást lehetne bevezetni. Az adóreformnak az adóalap kibővítésére kellene összpontosítania a kiskapuk bezárásával és az olyan regresszív jegyeknek a kiküszöbölésével, mint a jelzáloghitel-kamatok adóból való leírhatósága, amellyel csak a magas jövedelmű háztulajdonosok járnak jól, illetve a magántőkealapok finanszírozóinak kedvező, nyereség-részesedést biztosító kibúvó.

Az ily módon keletkezett többletbevétel a szövetségi kormány kasszájába kerülne, és az ország gazdasági erejét növelő programokba lehetne beruházni. Ezek közé tartozhatnának állami infrastruktúra fejlesztése, a magas szín-

vonatú gyermekgondozáshoz és iskolai előkészítő programokhoz való hozzáférés kiterjesztése, illetve a gazdaságilag hátrányos helyzetű fiatalokat segítő programok anyagi támogatása. Nagyobb elkötelezettséget kellene mutatni az állami egyetemek és az olcsóbb tandíjú, két-éves, ún. közösségi főiskolák irányában. Ezzel egy időben a felsőoktatási intézményeknek összpontosítaniuk kell diákjaik megsegítésére, hogy kifejlesszék azokat a képességeket, amelyekre szükségük lesz majd a helytálláshoz egy versenyre épülő, gyorsan változó munkaerőpiacon. Ezek a beruházások elengedhetetlenek, ha az Egyesült Államok továbbra is a lehetőségek földje akar maradni.

(Foreign Affairs)

Zanny Minton Beddoes

Feleségcsempészet Kínában
A Kínából hiányzó nők pótlása
embercsempészet útján

A helyi lakosok nemegyszer szemet hunynak az embercsempészet fölött

Huong mindössze tizenöt éves volt, amikor egy barátnőjével megbeszélte találkozóra indult Lao Cai észak-vietnámi városba, a kínai határ közelébe. Azt hitte, hogy csak pár óráig lesz távol, de három évébe telt, mire sikerült hazajutnia. Barátnője elhozta magával két ismerőst – motorbiciklis fiatalembereket. Azok körbekerítették a lányokat a városban és elvitték őket egy karaoke bárba, ahol droggal kevert italt adtak nekik.

Amikor a lányok elálmosodtak, feltették őket a motorbiciklikre; mindegyiküket két férfi motoros fogta közre. Átvitték őket a hegyeken, majd keresztül a kínai határon, egy elhagyatott falusi házba. Ott közölték velük, hogy el fogják adni őket. A hasztalanul sikoltozó és kiáltozó lányokat két férfi fogta le; egyikük kezében bot volt. Az emberkereskedők azt mondták Huongnak, hogy a határátlépéssel foltot ejtett a becsületén, de ha jól viselkedik, akkor talál-

nak majd neki egy kínai férjet. Miután férjhez megy, talán módja lesz rá, hogy hazajusson; ha viszont ellenkezik, itt marad a hegyek között.

Huong – akinek a történetben megváltoztattuk a nevét – ma húsz éves. Lao Caiban lakik egy nagy földszintes házban tucatnyi – 15 és 24 év közötti – társával együtt. Valamennyien olyan embercsempész-hálózatok markából szabadultak, amelyek a vietnámi–kínai határon át közvetítik a lányokat. Néhányukat prostituálnak szánják, a többségüket viszont menyasszonynak adják el. A hatalmas játékmackókkal teli, fukszia-rózsaszín kerékpárok hadával körbevett házban a Pacific Links Foundation amerikai segélyszervezet működteti menedékházat, segítséget nyújtva az áldozatoknak tanulmányaik befejezésében és traumájuk feldolgozásában.

Az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Szervezete és emberi jogi csoportok szerint világszerte körülbelül tizenöt millió ember él olyan házasságban, amelybe nem önszántukból mentek bele, ideértve az emberrablások áldozatainak egy részét is. Kínában különösen égető problémát jelent a nőkkal való kereskedés; ez részben annak tudható be, hogy a fiúgyermek-előnyben részesítése súlyos torzulásokat okozott a nemek megoszlása terén. 1979 és 2015 között még inkább felborult az egyensúly az egykepolitikától, amely sokakat arra indított, hogy elvetessék születendő leánygyermeküket. A Kínai Társadalomtudományi Akadémia becslése szerint 2020-ra körülbelül 30-40 millió lesz azon férfiak száma, akik nem tudják majd társat találni a saját országukban.

Ennek egyik következményeként igen jó üzlet lett a házasságközvetítés: a kerítők vadászterületét Kína szegényebb szomszédai, főként Laosz, Mianmar (Burma), Kambodzsa, Vietnám, Mongólia és Észak-Korea jelentik. Ezeknek a nőknek egy része – kiutat keresve az otthoni szegénységből – önként választja a kínai férjjel kötendő házasságot, és szerzi be az ehhez szükséges engedélyeket. Kína határai mentén azonban mindennapos jelenségévé vált az emberrablás.

A túlélők és a Lao Cai-i vietnámi hatóságok történeteiből kiderül, micsoda kegyetlenséggel zajlik ez az emberkereskedelem. Egy helyi

tisztviselő elmondása szerint évente száz-százötven elrabolt lány tér vissza a szülőhazájába a határon álló városkapun keresztül – ez valószínűleg csak töredéke mindazoknak, akiket elcsaltak vagy elhurcoltak az ellenkező irányban. Néhány áldozat megpróbáltatásai akkor kezdődnek, amikor elkábítják, vagy akaratak ellenére elviszik őket – ahogy ez Huonggal is történt. Megint másokat azzal csapnak be, hogy egy partira mennek vagy egy esetleges férfi-partnerrel ismerkednek majd meg. Időnként a lányok saját családtagjai is a csempészek kezére játszanak.

Internetes csábítás

Diep Vuong, a Pacific Links munkatársa szerint az áldozatok egyre fiatalabbak (Kínában a nőknek be kell tölteni a huszadik életévüket a házassághoz, míg az elrabolt külföldiek esetében a házasságokat gyakran nem jelentik be hivatalosan). Az olcsó mobiltelefonok elterjedése és a fejlettebb mobilhálózatok miatt az embercsempészeknek könnyebb a közösségi oldalakon összeharátkozni a vietnámi hegyekben lakó diáklányokkal. Ezek a bűnözők mindössze 50 dollárt kapnak egy-egy Kínába átcsempesztett lányért, ahol a közvetítők gyakran újra eladják őket messze az ország belsejében. A kínai rendőrség úgy becsli, hogy mire ezek a nők elérik végső rendeltetési helyüket, addigra legalább 2,5–4 millió forintot kérnek értük.

Az elrabolt nők némelyike gyorsan hazakerül. Huang egyik tizenhét éves lakótársa meséli, hogy csak két napja volt távol, amikor egy nő a határ kínai oldalán segített neki elmenekülni. Egy másik társuk, aki egy hónapja jött vissza Kínából, sántikálva jár. Elmondja, hogy akkor törte el a lábát, amikor kiugrott a házból, ahol a csempészek fogva tartották. A kínai rendőrség talált rá később, ahogy az utcán feküdt.

Huong története hosszabb. Elrablói házukban tartották fogva, és két hónapon át fenyegettek. Amikor végül beleegyezett a házasságba, autóba ültették és két napot utaztatták egy Sanghajtól északra levő tartományba. Őva intették attól, hogy elárulja új családjának vietnámi származását. Egy Kínában honos kisebbséghez tartozónak kellett kiadnia magát, aki

kínai állampolgár, de a határon túl is vannak nyelvrokonai.

A férfi, akinek szánták, húszas évei elején járt. Gazdag családja 90 000 jüant (3,6 millió forintot) fizetett a lányért. Huongnak elmondta a férje, hogy nem igazán volt kedve megházasodni, csak a szülei vették a fejükbe a dolgot. Azzal biztatták, hogy egy nemzeti kisebbségből érkező menyasszony engedelmesebb lesz, mint a többségi han népcsoportból származók. Ilyesféle állítások gyakran hangzanak el a kerítők szájából. Egy kínai – online rendeléssel működő – feleségszerző weboldal szerint a vietnámi nők olcsók, engedelmesek és nemigen szoktak megszökni: olyan „gyengédek és odaadók, hogy elolvadunk tőlük”.

Vidéken van a legnagyobb igény a külföldi feleségekre, főleg olyan férfiak körében, akik szegények vagy fogyatékosok, tudjuk meg Jian Tyhuanpaotól, a Hszian Jiaotong Egyetem docensétől. A vidéki területeken nemcsak a nemek aránya jelent akadályt a jövődöbéli megelégedésben, hanem a nők elvándorlása is: a nagyvárosok felé veszik az útjukat, munkát és magasabb társadalmi pozíciójú férjet keresve. Az elszegényedett falvakban végül külföldi feleségek tucaitjai jelennek meg, amint híre megy, hogy beszerezhetőek.

A falubéliek többnyire a vásárlók oldalán állnak – akár még segíthetnek is annak megakadályozásában, hogy a szegény áldozatok elmene-küljenek. A nők számára egyáltalán nem könnyű a menekülés saját anyagi eszközök és elegendő kínai nyelvtudás híján. Azok az észak-koreai nők, akik a hatóságokhoz fordulnak, azt kockáztatják, hogy hazatoloncolják őket – ott pedig a koncentrációs tábor vár rájuk. Emiatt gyakran válnak áldozatává az emberkereskedőknek. Ahogy az észak-koreai atomkísérletek következtében egyre nagyobb a feszültség a Koreai-félszigeten, a szomszédos kínai tartományokban a rendőrök mind fokozottabb figyelemmel kísérik a határon át érkező illegális bevándorlókat, köztük a házasság céljából szállított nőket is.

Miután az áldozatokból anyák lesznek, még nehezebbé válik annak eldöntése, hogy vajon elhagyják-e Kínát, és hogy miként történjék mindez. Így volt ez Huong esetében is. Egy má-

sik lánnyal együtt vitték Anhujba, akit ugyanabban a körzetben adtak el. Megegyeztek, hogy közösen próbálnak hazajutni. Nem sokkal megérkezésük után azonban el kellett halasztani tervüket, mert Huong barátnője teherbe esett. Mire megszületett a baba, Huong is gyereket várt. Még egy hónap sem telt el a szülést követően, amikor Huongot apósa és anyósa elküldték otthonról, hogy – gyermekét hátrahagyva – egy négy órányi útra levő textilgyárba menjen dolgozni. Férje rendszeresen megjelent a fizetési napokon, hogy elszedje tőle 240 000 forintos bérének nagy részét. Végül Huong rádöbben, hogy a család el akarja választani kislányától. Elhatározta, hogy visszaszökik Vietnámba.

Huongnak sikerült elég pénzt összekuporgatnia, hogy egyedül utazhasson. Saját szülei, akikkel pár hónappal Anhujba érkezése után kapcsolatba tudott lépni, segítettek kideríteni, hogy hol a legelőnyösebb számára jelentkezni a hatóságoknál. A kínai rendőrség három hónapig tartotta fogva, míg esetét vizsgálta; ezt követően letartóztattak néhány embert, akiknek köze volt Huong elrablásához. Majd hazaküldték Vietnámba, bár kisbabája Kínában maradt.

2017 júniusában az amerikai kormány közölt egy jelentést, mi szerint Kína „nem tesz komoly erőfeszítéseket” az emberkereskedelem visszaszorítására. Olyan országokkal helyezte egy sorba Kínát, mint Venezuela, Türkmenisztán és Dél-Szudán, amelyek a legrosszabb minősítést kapták a probléma kezelése terén. A kínai rendőrség azonban azt mondja, hogy nem ülnek ölbetett kézzel. Jelentései szerint 2009-től a 2016-os év első feléig „több ezer külföldi nemzetiségű nőt mentettek ki” az emberlábok karmai közül a vietnámi, mianmari, és laoszi rendőrséggel együttműködve”. Ezemél is több embert tartóztattak le az ezzel kapcsolatos bűnesetek miatt.

Útban hazafelé

Néhány tartományban az anyakönyvi hivatalok helyi nyelveket beszélő munkatársak segítségével próbálják kiszűrni a vonakodó külföldi menyasszonyokat. A kormány szerint a tavalyi év szigorúbb intézkedései a határvidéken visszaszorították a Vietnám felőli embercsempésze-

tet. Mindazonáltal nem könnyű büntetőeljárást indítani az elrabolt nők megvásárlói ellen. Egy 2015-ös törvénymódosítás ugyan valamelyest változtatott ezen, de az jogszabály szerint is azokban az esetekben, amikor a nő haza akar térni, és a megvásárlója ezt nem akadályozza, enyhébb lehet a büntetés vagy megváltoztathatják az ítéletet. A határon átnyúló ügyek továbbra is Kína és szomszédai kapcsolatának függvényében alakulnak. Az örök vetélytárhoz, Vietnámmalhoz fűződő viszony pedig gyakran meglehetősen fagyos.

Huon most fejezi be a középiskolát, és orvosnak szeretne tanulni. Elmondása szerint „nem fogja megbánni”, hogy lányát Kínában kellett hagynia. Vietnámi családjának csak teher lett volna egy csecsemő, továbbá az is aggasztja, hogy apa híján a gyermek jogállása problémás lenne. Kínai családja legalább jómódú, és úgy tűnt, hogy nagyon ragaszkodtak a kislányához. „Jó emberek” voltak – tette hozzá.

(The Economist)

Andrej Fonotov – Viktorija Kiszzeleva – Szergej Kozirjev

A tudomány sorsa
az orosz társadalomban – 3. rész

Milyen mértékben sikeres az ország tudomány és innováció alapú modernizációja az egyre inkább archaizálódó társadalomban?

A szerzőkről: Andrej Georgijevics Fonotov a közgazdaságtudományok doktora, a moszkvai Gazdasági Főiskola (Nemzeti Kutatóegyetem) professzora; Viktória Viktorovna Kiszzeleva a közgazdaságtudományok doktora, a moszkvai Gazdasági Főiskola (Nemzeti Kutatóegyetem) professzora; Szergej Vasziljevics Kozirjev a fizikai és matematikai tudományok kandidátusa, a Szentpétervári Műszaki Egyetem professzora, a Szentpétervári Tudósszövetség vezetőségi tagja.

A cikksorozat záró része. Az előző két rész jelen folyóirat előző számaiban jelent meg.

A tudomány elválaszthatatlanul és szorosan kötődik a társadalomhoz. Kapcsolataik jellege és erőssége nemcsak a tudományos szféra – környezetére adott – válaszreakcióit szabják meg, hanem a kutatásfejlesztések belső logikáját is kinyilvánítják és alakítják. Ha a társadalom és a tudomány kapcsolata sérül vagy megszakad, ez rossz irányban befolyásolja a tudósok munkáját és a tudóstársadalom belső viszonyai is torzulnak.

A biztonság vállalkozói szelleme

A legfejlettebb országok gazdasága a tudományos kutatás, az innováció és a vállalkozások egyre összetettebb és mélyülő kapcsolatain alapszik. Ebben rejlik az innováció alapú gazdaság lényege. Következésképpen a modern tudomány létezése és fejlődése elképzelhetetlen vállalkozók és üzleti szféra nélkül. A mai Oroszországban az innováció jelenségeinek tanulmányozásakor az innovációra, nem pedig a vállalkozóra – az innováció mögött álló teremtő és ösztönző erőre – esik a hangsúly: Az innováció azonban a vállalkozások és a vállalkozók csak egyik elválaszthatatlan tulajdonsága. Ráadásul vállalkozók nélkül az innováció nem tud megvalósulni a természetes piaci környezetben. A kezelés leggyökeresebb módjának az archaizálódás visszafordítása tűnik – a vállalkozói szellem fejlesztésére, azaz az országot megújító hatalmas erő megteremtésére van szükség.

A vállalkozói szellem hiányát az erről szóló statisztikák is alátámasztják. Az ipari cégek innovációs tevékenységének mutatói az utóbbi tíz év folyamán gyakorlatilag változatlanok maradtak. Amíg 2000 és 2005 között ennek a mutatónak az értéke 10,02% volt, addig a 2006 és 2011 közti időszakban, amikor meredeken emelkedett az innovációs tevékenység állami támogatása, 9,45%-ra süllyedt vissza. Összehasonlításképpen: Svédországban ez az arány 49,6%, Finnországban 52,5%, Belgiumban 53%, Németországban 71,8% (*Az innovációs tevékenység mutatói: 2014-es statisztikai évkönyv, Индикаторы инновационной деятельности: 2014. Статистический сборник* Gazdasági Főiskola Nemzeti Kutatóegyetem, Moszkva, 2014). A műszaki innovációs költségek megté-

rülésének mutatója a pozitív dinamika nyilvánvaló hiányáról tanúskodik. Amíg 2000 és 2005 között a műszaki innovációs befektetésekből származó megtérülés 3,1 rubelről 4,3-re nőtt egy rubelre számítva, addig a 2005–2011 időszakban ez 4,3 rubelről 3,9-re csökkent (F. G. Fonotov: *Az innovációs politika stratégiai iránymutatói // Az előrejelzés problémái, Стратегические ориентиры инновационной политики // Проблемы прогнозирования*, 2015. 5. szám, 42. oldal).

Nyilvánvaló, hogy az állam képes innovációs tevékenység „imitálására”, de vállalkozói szellem nélkül mindennek hatékonysága a nullával egyenlő. Azaz a modernizáció bármely stratégiája, tervezete és programja csak fejlett vállalkozói miliő esetén tud hatékonyan megvalósulni.

Ilyen körülmények között – a tudománnyal és az innovációval azonos mértékben – a vállalkozó szellem élénkítéséhez éppúgy hozzá kell járulnia az üzleti alapok oktatásának és a kedvező üzleti környezet kialakításának is. Csak ezen problémák megoldásával biztosíthatunk szilárd alapot a hazai tudomány felemelkedése és az innovációs fejlesztések számára.

Úgy tűnik, hogy országunk elég gyorsan halad a vállalkozás-fejlesztés terén: a 2012–2015-ös időszakban Oroszország a 120. helyről az 51.-re lépett elő az üzleti élet körülményeit vizsgáló Doing Business jelentés világranglistáján. Ugyanakkor a lakosság vállalkozási tevékenységének szintje fenyegeti ezt a jó irányban való elmozdulást. Az említett időszakban a vállalkozók száma (a jogi személyek és az egyéni vállalkozók teljes száma) csaknem változatlan maradt, az egyéni vállalkozók száma pedig 2012 és 2015 között 375 ezerrel csökkent (az orosz szövetségi adóhivatal statisztikája az Oroszországi Föderáció területén államilag bejegyzett jogi személyekről és egyéni vállalkozókról.)

Más országokkal összevetve a lakossági vállalkozói tevékenység mutatói nálunk nem túl ígéretesek: Oroszországba az utóbbi évtizedben 1000 lakosra 5-6 fő jut, míg az Amerikai Egyesült Államokban 74, Kazahsztánban pedig 41 fő. A fejlett országokban a kis- és középvál-

lalkozások hozzájárulása az ország GDP-jéhez 50 és 55% között mozog; Kínában ez az arány 60% százalék. Oroszország esetében 11,3%-kal számolhatunk (a Szövetségi Állami Statisztikai Szolgálat adatai alapján).

Ki „kebelezte be” az innovációt?

Oroszországban vállalkozás-fejlesztés helyett annak a gazdaságnak az államosítása zajlik, amelyből egyre inkább kiszorolnak a magánvállalkozások. A Szövetségi versenyhivatal adatai szerint az állam és az állami tulajdonú vállalatok GDP-hozzájárulása a 2005. évi 35%-ról 2015-ben 70%-ra emelkedett. Az állami és önkormányzati vállalkozások száma az elmúlt három évben megháromszorozódott; ezek továbbra is a versenyképes piacokon jelennek meg, ahol az adminisztrációs erőforrások használata komoly üzleti fenyegetést jelenthet – jegyzi meg a versenyhivatal.

Eközben az utóbbi időben kiugróan magas lett a verseny fő ellenségeinek – a területi és önkormányzati tulajdonú vállalkozásoknak – a száma a helyi piacokon. A versenyhivatal megállapította, hogy az orosz gazdaság 70%-a állami ellenőrzés alatt áll. Feltételezhető, hogy az innovációs beruházások hatását egyszerűen „bekebelezte” az államosítás folyamata.

Az új üzleti irányzatok fejlesztésének tapasztalatai, amelyek tudomány legújabb eredményeit felhasználó technológiára épültek, arról tanúskodnak, hogy a fejlett országok minden jelentősebb csúcstechnológiai iparága – ritka kivétellel – az egyéni és a kisvállalkozásokból indult ki. A hatalmas mennyiségű műszaki kisvállalkozás viszonylag csekély hányada jut el a középszintű vállalkozások szintjére, amelyek idővel meghatározzák majd az ország gazdaságának és iparának arculatát. Ezeknek a középvállalatoknak egy része nagyléptékű növekedésével tűnik ki a többi közül – a gazdasági fejlődés hajtóerejévé átváltozva ipari óriáscéggé nőnek ki magukat.

Nyilvánvaló, hogy a gazdasági életben a csúcstechnológiai középvállalatok eluralkodásához nemcsak a korszerű műszaki-tudományos potenciál nélkülözhetetlen, hanem a magasan képzett mérnök- és kutatógárda is;

épp olyan fontos azonban a számos innovatív műszaki kisvállalkozás táptalaja. Ez utóbbiak jelenlegi helyzete is azt bizonyítja, hogy mennyire elevenébe vág az országnak ez a feladat. Ma az orosz kisvállalkozások túlnyomórészt mezőgazdasági, kereskedelmi (38%) tevékenységgel és ingatlanügyletekkel (21%) foglalkoznak. A csúcstechnológiára épülő tevékenységek aránya nem haladja meg az 1%-ot.

Az elit előretör

A fent mondottakból következik, hogy Oroszországban a tudományos és az innovációs fejlesztés megoldásai messze a tudomány szféráján és a tudományos közösség határain túl keresendők. Az orosz gazdaság helyben topogása és hanyatlása a 21. század elején újfent rámutatott arra, hogy mennyire elodázhatatlan az ország társadalmi-gazdasági rendszerének átfogó megreformálása. Ebben az értelemben a tudósok és a szakértők is a sürgős intézményi reformokat helyezik előtérbe, amelyek megvalósulása lökést adhat a piacgazdaságnak, és keretet az innováció ösztönzéséhez. Ez pedig majd – az új technológiák és találmányok miatti igény miatt – magától értetődő igényt szül a kutatásokra.

Itt azonban az intézményesítés legfontosabb szempontja marad figyelmen kívül. A piaci intézmények rendszerének kialakítása bizonyos társadalmi-gazdasági és politikai előfeltételek meglétét kívánja meg, továbbá – ahogy a fejlett országok tapasztalata is mutatja – jelentős történelmi előzményekre kell visszatekintenie. Ezeknek az előfeltételeknek a lényege az innováció alapú gazdaság szereplőinek érdekeiben, igényeiben, működési szabályaiban és viszonyaiban rejlik; mindezek közt a legfontosabb a vállalkozó osztály. Gyengesége és tagjainak csekély száma miatt azonban nem tud eléggé érvényesülni a gazdasági és társadalmi életben.

Ilyen körülmények között az intézmények reformjai céljukat vesztik. Továbbá, mivel a vállalkozói réteg nem képvisel jelentős gazdasági erőt, – kellő társadalmi és politikai alapok nélkül – túl sok sikerrel sem kecsegtetnek.

Az ilyen intézmények idő előtti létrehozása teljességgel értelmetlen. Egy szabályozási vagy irányítási rendszer nem létezhet irányítandó

tárgy nélkül vagy azon kívül. Azokban az esetekben, amikor tárgyi feltételek nélkül jöttek létre az intézmények, működésük bürokratikus ügyintézéséssé fajult, és inkább akadályozta, semmint segítette a piacok kezdeti fejlődését, negatív hatást gyakorolva a termelés dinamikájára.

Éppen ezért az állami és politikai szintéren zajló alapvető változások egyik legfontosabb területe a vállalkozásfejlesztés. Következésképpen az intézményi változásoknak ez utóbbi igényeihez kell kapcsolódnuk, hozzájárulniuk a kedvező környezet kialakításához figyelembe véve a piaci viszonyokat. Ha előrefutunk a piaci intézmények megreformálásában, az nem gyorsítja, hanem lassítja a társadalmi-gazdasági fejlődést, amennyiben az időszerűtlen reformok is szétzüllesztik a piaci környezetet (Raguram Govind Radzsán: *Törésvonalak, Линии разлома*, Moszkva, 2013).

Ha meg akarjuk oldani a vállalkozói réteg és az egészséges versenykörnyezet megteremtésének problémáját, akkor biztosítani kell teremteni az alapfeltételeket az innovációs fejlesztés exogén jellegűből (állami nyomásra történő újítási kényszer) endogénné válásához, mely immánens velejárója a gazdasági élet szereplőinek üzleti céljaik megvalósítása közben. Ilyen körülmények között a tudomány visszanyerheti szerepét, és az ország megújulásának egyik motorjává válhat.

Jelenleg azonban ezek a kilátások képzelgéseknek tűnnek, amennyire terjed a társadalomban az archaizáció, és erősödik az állampolitikai rangra emelt konzervatív hozzáállás, még csak nem is a reformokkal, hanem már bevezetésük bármilyen lehetőségével szemben is. A konzervativizmusnak egy különleges fajtájáról van szó, amely nem annyira a nemzeti ereklyék és örök értékek megőrzésére hivatott, mint inkább a társadalmi-politikai status quo megváltoztatásának meggátolására. Ezt csak a külvilágtól való elszigetelődés árán lehet végbevinni.

Még ha ez a politika nem is tudatos, erősödő társadalmi egyenlőtlenségben és egy kiváltságos elit létrejöttében testesül meg; ez kivételes státuszra tart igényt, mely nyersanyag-eladásból származó járadékokon alapszik; ezt a kvázi-feudális privilégiumot „nemzeti vagyontként” emlegetik.

A stabilitásról szóló kijelentések mögött hatalmi harc miatti félelmek rejtőznek, melyek társadalmi elszigeteltséghez, teljes körű államosításhoz (hiszen az állami alkalmazottakat könnyebb kordában tartani), elnyomó törvényekhez vezetnek, a – tudományos világnézettel nehezen összeegyeztethető – ortodox hiedelmeket pedig nemzeti értékek színében tüntetné fel. Az állam inkább üdvözli, semmint elutasítja az okkultizmus, az áltudomány és a maradiság elburjánzását.

Naivság lenne annak feltételezése, hogy ha a társadalom egyik részében elnyomjuk a szellemi szabadságot, akkor ez új eszmék és eredeti megközelítések felvirágzásához vezet másutt, és nem lesz negatív befolyással a tudományos ethoszra. Az új orosz ál-arisztokrácia nem szenved hiányt „üzleti innovátorokban”, ha csúcstechnológiai iparágak megteremtéséről van szó, amelyek új elitet formálnának, és a – a régi elit pozícióit fenyegető – társadalmi mozgalmak új központjait hívnák életre. Az elit – Oroszországban megfigyelhető – elszakadása a társadalomtól együtt jár a vitakultúrának, azaz a különböző nézőpontok kialakítására és ütköztetésére való képességnek az elvesztésével. Ez különösképpen meggyengíti és eltorzítja az egészséges tudományos ethosz megőrzéséhez elengedhetetlen objektív vizsgálódás szabályait és módszereit.

A tudomány hajtóerő marad

Felmerül a kérdés: mennyiben lehet gyümölcsöző az ország tudomány és innováció alapú modernizálása a társadalom növekvő archaizálódása közepette? Hogyan jöhetnek létre egy ilyen társadalmi közegben modern elméletek, amelyek alapján az innováció elindulhat és éreztetheti hatását?

Az orosz tudomány azonban nem képes és nem is köteles kivárni az alkalmas időt. Részben már zajlik a tudományos potenciál átszervezése és a műszaki-tudományos politika felülvizsgálata. A gondot inkább az jelenti, hogy hiányzik egy átfogó és részletes elképzelés a fejlesztési célokról és az ezekből fakadó igényekből a tudományt és az eljövendő orosz társadalom nemzeti innovációs rendszerét illetően.

Fontos kiemelni, hogy bármelyik fejlesztési modelltől van is szó, a kulcsszerepet a tudomány, a vállalkozások és a kettő kölcsönhatására épülő innovációs potenciál fogják játszani. Az üzlet innováció iránti kereslete szabja majd meg a tudományos kidolgozás iránti igényt. Épp ez a kereslet határozza meg a tudományos kutatások természetes irányát, és fedez fel új kutatási területeket válaszul a csúcstechnológiai és ipar igényeire. Ennek az állandó kapcsolatnak a fennállása nem változtat a tudományos fejlődés belső logikáján, amely azoknak az alapigazságoknak a törvényszerűségeiből indul ki, amelyekre az emberi tevékenység épül, és amelyek meghatározzák az egyén helyét és szerepét a társadalomban, a természetben és a világegyetemben, csakúgy, mint az élet, a társadalom és az univerzum fejlődésének útjait.

Már most is igény van hatalmas műszaki-tudományos projektek megvalósulására az orvostudomány, az energetika, a közlekedés, a gépgyártás, az ökológia stb. terén. Ezeknek a projekteknek a tudományos biztosításához elengedhetetlen, hogy gyorsan, hatékonyan és a legteljesebb mértékben kiaknázzuk a Tudományos Akadémia intézményeinek, az állami tudományos központoknak és a kutatóintézeteknek és a jobb főiskoláknak a fejlett kutatási technikáját. Tekintettel a termelési rendszerek modern időszakát jellemző sajátosságokra, elkerülhetetlen a nemzetközi műszaki-tudományos intézmények és a vezető orosz ipari és gyártási szervezetek közötti kapcsolat kialakítása.

Jelen cikkben tárgyalt problémák nem változtatnak azon a tényen, hogy az orosz tudományban mindezidáig a növekedés számos lehetséges hajtóereje megőrződött, amelyről gyakorlati és elméleti feladatok modern megoldási kísérletei tanúskodnak a honvédelem, az atomkutatás, a nukleáris energia, a gépgyártás, a repülés és az űrhajózás, illetve az információs technológia terén. Ilyen nagyszabású feladatok megvalósítása világszínvonalú szakemberekre van bízva. Figyelemre méltó, hogy *Ki Kicsoda az orosz tudományban (Кто есть кто в российской науке)* 1723 tudóst vonultatott fel 1000-nél magasabb közös idézettségi mutatóval, amely nemzetközi szinten igen magasnak tűnik.

Oroszországban a tudomány jelen állapotában csak akkor képes a modernizáció mozgatórugójává válni, miután állami és társadalmi részről lezajlanak a gyökeres reformok és alapjaiban változtatnak a tudományos értékekhez és a tudomány képviselőihez való hozzáálláson. A tudomány „ethosza” pedig továbbra is egy egészséges társadalom fejlődésének és ésszerű, építő jellegű magatartásának mérőműszereként működik. A jelen problémák ügyében hozott sikeres döntéseken múlik, hogy milyen helyet fog elfoglalni a tudomány, és milyenek lesznek szervezeti formái a jövő Oroszországában. Az első tennivaló pedig ezeknek a problémáknak a tárgyilagos és őszinte feltárása. A téves diagnózis csak súlyosbítja a betegséget.

Szentpétervár
(*Nyevaviszimaja Gazeta*)

Jordan G. Teicher

Hová tűnt Ukrajna 5500 Lenin-szobra?

Amikor 2013. december 8-án a kijevi Besszarábia téren elkezdték ledönteni Vlagyimir Iljics Lenin szobrát, Niels Ackermann svájci fotóriporter egy pizzériában ült alig egy kilométerre, és épp az erről szóló tévéközvetítést nézte. Az evést félbehagyva a helyszínrre sietett.

Az idő tájt Ukrajnában javában zajlott az Jevromajdan (Euromajdan) forradalom tiltakozásokkal és zavargásokkal teli időszaka, amely végül kiszorította Viktor Janukovics elnököt a hatalomból. Ahogy Ackermann figyelte a tiltakozókat, akik bunkósbotokkal és kötőre kalapáccsal estek neki a keményen ellenálló vörös kvarcit szobornak, tudta, hogy jelképes eseményekben gazdag történelmi pillanat tanúja.

Mire a fotóriporter elhagyta a teret, az emlékmű megrongált, de még mindig viszonylag ép állapotban volt. Mindenesetre a következő reggelre eltűnt. Niels Ackermann nem is tulajdonított ennek nagy jelentőséget addig, míg két évvel később szóba nem hozta a dolgot barátjának, Sebastien Gobert francia újságírónak, aki szintén az Ukrajnában dúló viszályról tudósított az elmúlt néhány év folyamán.

„Niels pedig feltette a következő ártatlannak tűnő kérdést: »Hová került Lenin?« Aztán rájöttünk, hogy halvány fogalmunk sincs” – mesélte Gobert.

Hamarosan úgy döntöttek, hogy utánajárnak. Addigra az ukrán kormány elfogadott egy törvényt a szovjet hatalmi jelképek száműzéséről – ebbe beletartoztak a Lenin-szobrok is. Ez a lépés szentesítette a Leninopad, azaz „Lenin-hullás” jelenségét, amelynek során rövid idő alatt a szovjet vezető emlékműveinek száza estek áldozatul ukrán nacionalisták dühének. 1991-ben legalább 5500 Lenin-szobor volt Ukrajnában – jóval több, mint a volt Szovjetunió bármely részén. Mára hivatalosan valamennyit eltávolították a közterekről.

Egy ideig még a Besszarábia téri Lenin legkisebb darabjaira sem sikerült ráakadnia Gobertnek és Ackermann-nak. Egy évnyi keresgélés alatt azonban más Lenin-szobrok tucatjaira leltek – ezek is a szobordöntés szellemében hullottak a porba –, és ők úgy döntöttek, hogy mindezt érdemes megörökíteni. A *Lenin nyomában (Looking for Lenin)* című könyvükben, amely ez év júniusában jelent meg a FUEL Publishing angol design cég gondozásában, a szobrokon keresztül mintegy bepillantást nyerhetünk az ország önmagáról alkotott múltbéli, jelenlegi és eljövendő ellentmondásos képébe.

„Gyorsan ráébredtünk, hogy itt valami nagyon elevenbe vágó és komoly dologról van szó, ami sokat jelent korunk Ukrajnájának” – mondta Gobert.

Az általuk talált szobrok egyike-másika megrongált és teljesen elhanyagolt állapotban volt. Akadtak olyanok, amelyek a legtöbbit ígérő vásárlót várták. Némelyiket újrafestették Ukrajna nemzeti színeiben, vagy átalakították, hogy más alakokra emlékeztessenek – például Darth Vaderre. Megint más szobrok sorsa a beolvasztás és a teljes átalakítás lett. Az egyik Lenin-emlékmű lábának anyagából mára Volodimir Holubnyiki olimpiai bajnok szobra lett. Ackermann minden szobrot pontosan úgy fényképezett le, ahogy találta őket, 35 mm-es lencsét használva, hogy környezetük is jól látszódjék.

„Ha sáros a szobor, ez árulkodó jel – meséli Ackermann. – Ha a cipőnkkel hozzáérhetünk Leninhez, ez is utal valamire. Meg kellett küz-

denünk azért, hogy olyan érintetlen maradjon a helyszín, amennyire csak lehetséges.”

Sokat elárult az is, amilyen állapotban és helyen vannak ezek a szobrok, mesélte Ackermann, de ez önmagában elégtelen volt ahhoz, hogy egy valóban tanulságos portré álljon össze Ukrajnáról. A könyv lapjain olvasható interjúk, amelyeket Gobert újtuk során készített ukrainai emberekkel, kormánytisztviselőkkel és biztonsági örökkel, az ország megosztottságáról tanúskodnak a szovjet múltat, a modern Oroszország befolyását és a Lenin-hullást illetően.

„Ez nem úgy van, hogy ha keletre megyünk, ott ragaszkodnak Leninhez, ha pedig nyugatra megyünk, ott szét akarják rombolni – mondja Gobert. – Ezek a különbségek nemcsak földrajzilag jelennek meg: áthatják a nemzedékeket, a társadalmi és gazdasági jellemzőket, a város és vidék szembenállását.”

Míg az ukránok egy része csak a kegyetlen szovjet megszállásra vagy a napjainkban történő orosz beavatkozásra gondolnak a Lenin-szobrok láttán, addig sokan úgy tekintenek rájuk, mint a valamikori jómód emlékeire – meséli Gobert. Mások pedig mindenekelőtt

városukat érzik megfosztva központi díszétől, amelyet inkább érzelmi értéke, semmint politikai jelkép volta miatt érdemes megőrizni.

„Az egyik férfi elmesélte, hogy nem igazából érdeklí Lenin, de a szobor ott állt a falu központjában, és ezen a helyen csókolta meg először a feleségét – folytatta Gobert. – Amikor lerombolták a szobrot, vele együtt személyes történelmének egy darabja is eltűnt.”

Bár Niels Ackermann és Sebastien Gobert rábukkant a Besszarábia téri Lenin fejére és néhány kisebb darabjára, még meg kell találniuk az emlékmű többi részét. Sok más szoborhoz hasonlóan – amelyeknek próbáltak a nyomára akadni – sorsa titokzatosan alakult a korrupció és a helytelen hivatali intézkedések együttes hatására. De Ackermannék még nem veszítették el a reményt, hogy egy napon viszontlátják.

Eközben a Besszarábia téren üresen áll a talapzat, amelyet valamikor Lenin foglalt el; ez talán mindenek között a legvilágosabb jele annak, hogy Ukrajna jövőjét illetően még mindig több a kérdés, mint a válasz.

(The New York Times)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Ablonczy Balázs történész, egyetemi docens, MTA BTK – ELTE BTK, Budapest

Prof. habil. Balogh Tibor nyugdíjas, volt egyetemi oktató, Szeged

Balog Zoltán, az emberi erőforrások minisztere
Bogárdi Szabó István, a Magyarországi Református Egyház Dunamelléki Református Egyházkerületének püspöke, a zsinat lelkes elnöke

Dragon Zoltán PhD, művészettörténész, főmuzeológus, Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum

Erdős Márton, PhD-hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Erős Vilmos történész, egyetemi docens, Debrecen

Hágen András tanár, Szederkényi Általános Iskola

Kapronczay Károly történész, egyetemi tanár, Budapest

Dr. Ménes András PhD, Budapest

Pelle János történész, PhD, az Országos Rabbiképző Egyetem oktatója, Csobánka

Dr. Prieger Adrienn jogász, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója (Állam- és Jogtudományi Kar, EU Jogi és Nemzetközi Magánjogi Tanszék), egyetemi tanársegéd, Budapest

Dr. Prugberger Tamás, DSc. (MTA doktor), emeritusz professzor, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar

Tóth Gábor filozófiatörténész, Szeged

TARTALOMJEGYZÉK

IN MEMORIAM TŐKÉCZKI LÁSZLÓ (1951–2018)

<i>Ablonczy Balázs</i> : Tőkéczki	1
Balog Zoltán gyászbeszéde Tőkéczki László Széchenyi-díjas történész temetésén, Budapesten	4
<i>Bogárdi Szabó István</i> : Tőkéczki László temetési beszéde	6
<i>Tóth Gábor</i> : A nagyvárosi lét filozófiai és irodalmi jelentésrétegei	8

MŰHELY

<i>Dr. Prugberger Tamás</i> : Hozzászólás a magyar felsőoktatás helyzetéhez és jobbításának lehetőségéhez	24
<i>Dr. Dragon Zoltán</i> : Digitális kontroll	29
<i>Erős Vilmos</i> : Plebs és populus között (Szabó István kora újkori parasztságtörténettel kapcsolatos tanulmányai – 1. rész)	32

SZÁZADOK

<i>Ménes András</i> : Ötven éve történt: a prágai tavasz	59
<i>Dr. Prieger Adrienn</i> : Halhatatlan Atatürk	67
<i>Erdős Márton</i> : Németország a szenvedélyek viharában. Tekintély és demokrácia Bibó István „A német politikai hisztéria okai és története” c. művében, különös tekintettel a hitleri Harmadik Birodalom zsákutcájára	74
<i>Hágen András</i> : A közlegetők tragédiája a politikatudományban	84
<i>Pelle János</i> : Az 1919-es „prolidiki” zsidó szemmel	89

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Balogh Tibor</i> : Mesterek – múzsák: olykor különváltan, olykor takarásban . . .	101
<i>Kapronczay Károly</i> : Egy magyar értelmiségi belgiumi emigrációban	104

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Zanny Minton Beddoes</i> : A tápláléklánc a Cargill magáncég szemével nézve (106) <i>Samantha Bronkar</i> : Lomtalanítás a baby boomer szülők háza táján (108) <i>Zanny Minton Beddoes</i> : A gyermektelenség védelmében (110) <i>David Goodhar</i> : Hogyan vélekedik Európa egyik legnagyobb elméje az EU ingatag építményéről (112) <i>Sara Miller Llana</i> : Az izlandi tinédzserek kijózanodása – Levonható tanulságok? (113) <i>Melissa S. Kearney</i> : Kormányok az egyenlőtlenség ellenében. Piketty átültetése a gyakorlatba (116) <i>Zanny Minton Beddoes</i> : Feleségcsempészet Kínában. A Kínából hiányzó nők pótlása embercsempészet útján (120) <i>Andrej Fonotov – Viktorija Kiszzeleva – Szergej Kozirjev</i> : A tudomány sorsa az orosz társadalomban – 3. rész (123) <i>Jordan G. Teicher</i> : Hová tűnt Ukrajna 5500 Lenin-szobra? (127)	
--	--

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2018. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2018. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

